

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Матице српске.

Л Е Т О П И С МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824–1830), Јован Хаџић (1830–1831), Павле Стамаговић (1831–1832), Теодор Павловић (1832–1841), Јован Суботић (1842–1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850–1853), Јаков Игњатовић (1854–1856), Субота Младеновић (1856–1857), Јован Ђорђевић (1858–1859), Антоније Хаџић (1859–1869), Јован Бошковић (1870–1875), Антоније Хаџић (1876–1895), Милан Савић (1896–1911), Тихомир Остојић (1912–1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922–1923), Марко Малетин (1923–1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933–1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936–1941), Живан Милисавец (1946–1957), Младен Лесковац (1958–1964), Бошко Петровић (1965–1969), Александар Тишма (1969–1973), Димитрије Вученов (1974–1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980–1991), Славко Гордић (1992–2004)

Уредницићво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредницићва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис”. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Маргита Мозетић, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 187

Октобар 2011

Књ. 488, св. 4

САДРЖАЈ

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА

Злата Коцић, <i>Маџаре, цветѝни ѝбрѝ, ѝучина</i>	447
Зоран Мирковић, <i>Бесмрѝници</i>	452
Благоје Баковић, <i>Да ѝти неѝђо кажем</i>	469
Владимир Јагличић, <i>Очиѝи ѝримери</i>	475
Георги Господинов, <i>Азбука жена</i>	479
Миодраг Петровић, <i>И све чеѝ се ѝакох руком</i>	486
Соња Крстановић, <i>И сад јоѝ зебем</i>	489
Ђорђе Брујић, <i>Маѝерија сна</i>	493
Владимир Хаѝи Танчић, <i>Једанаестѝа заѝовестѝ</i>	498

ОГЛЕДИ

Роберт Дарнтон, <i>Француска револуѝија на уличном нивоу</i>	503
Љубомирка Крклуш, <i>О идејама и делу Свеѝозара Милеѝића</i>	516

СВЕДОЧАНСТВА

Александар С. Панарин, <i>Дезерѝерсѝво елиѝа у еѝоси каѝасѝрофа</i>	528
Василије Ђ. Крестић, <i>Друшѝтво србске словесносѝи</i>	554
Предраг Пипер, <i>Словенска филолоѝија у Маѝици срѝској</i>	572
Павле Станојевић, <i>Савесно, а не иначе: Рукоѝисно одељење Маѝице срѝске</i>	580
Ристо Тубић, <i>Исѝина у исѝоријском роману</i>	602
Алиса и Клод Аскју, <i>По срѝским војничким лоѝорима; Мали сиви крси</i>	628
Бранко Момчиловић, <i>Два заѝиса: Жрѝве Плаве ѝробнице; Уместѝо некролоѝа Дуѝану Бркићу</i>	638

Жарко Ружић, <i>По камену херцеговском</i>	647
Славица Гароња Радованац, <i>In memoriam ЖИВОМИР МЛАДЕНОВИЋ (1910–2011)</i>	654
Милоје Петровић, <i>Прва српска револуција</i> (Разговор са Славком Гавриловићем).	657

КРИТИКА

Чедомир Попов, <i>Од науке до националне историје</i> (Василије Ђ. Крстић, <i>Историјар у времену преломних и судбоносних одлука</i>)	671
Владислав Јовановић, <i>Од бурног почетка до српске заставе на Белој кући</i> (Драгољуб Р. Живојиновић, <i>У слици за защитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године</i>)	681
Љиљана Чолић, <i>Турска и Балкан – некад и сад</i> (Дарко Танасковић, <i>Неоосманizam – Повратак Турске на Балкан</i>)	687
Бранко Стојановић, <i>Ноћова мемоарска књижевна обличја</i> (Рајко Петров Ного, <i>Защити ти, Рајко</i>)	691
Владета Јеротић, <i>Рационализам, Јунг и хришћанство</i> (Жељко Симић, <i>Јунг и хришћанство</i>)	701
Зоран Лакић, <i>Нова сазнања о међуратној Југославији</i> (Милић Ф. Петровић, <i>Државни родослов Краљевине Југославије</i>).	707
Софија Божић, <i>Аустроугарска и прогон Срба у Босни и Херце- говини</i> (Ђорђе Микић, <i>Аустроугарска рајна историја у Босни и Херцеговини 1914–1918</i>)	711
Михаел Антоловић, <i>Историографија са француским нагласком</i> (Питер Берк, <i>Француска историјска револуција. Школа „Анала” 1929–1989</i>)	713
Бисерка Рајчић, <i>Русија 1839</i> (Маркиз Астоле де Кистин, <i>Русија 1839</i>)	719
Милован Витезовић, <i>Катарзична историја</i> (Милева Марић Ајнштајн, <i>Драги моји кумови. Писма Сидонији и Токи Гајин 1935–1941</i>)	728
Миливој Ненин, <i>Књига о књигама</i> (Жарко Војновић, <i>Из Сјарте свештости то јест Живој и подвижи Каменка и Павла Браће Јовановића уједно и библиографија издања</i>)	730
Бранислав Карановић, <i>Аутори Лейбиса</i>	735

ЗЛАТА КОЦИЋ

МАГАРЕ, ЦВЕТНИ ТРГ, ПУЧИНА

1.

Нема човека да ме спусти у бању.*
 Нема бање. Беџе. Али ћудљивосић,
 свеошћиви. Већрови премећу брда.
 Већ најдаље је оно, иза којеџ неко
 (ћулим оџромне ушци)
 ишћи за цветни трг: итраџ кошћи цветноџ.
 Вишћез? Да. Узимам одар земни
 (клућу своју маџарећу)
 и идем премо воде, ващре, ваздуха
 за њим.

* По Јовану, 5.7

2.

Вишћезда. Зацељени, ошћкад усшћаде,
 каска, под самаром. Не како вишћлао је
 премо шћошћи. Али, шћошћне се. Па и с шћаласа.
 Јер не узрошћи. Јер, зенићом срца, зури,
 у азури. Узбере цвети шћо цвети, шћодасшћире.
 Док зеница, кайшћица бањска, бубри:
 исшћочник, језеро, океан. Цветни сшћлав.
 Неће ли бура, лом? Он, у шћалошћ.
 Њаче, јошћ, нову скелу увезујући
 од крхошћина дуџе – да џорско око
 не шћрешћне премо шћлимом, шћмрачењем:
 да не зажмури премо узљуљаном,
 шћдеџде расшћреденом линићом
 шћучине.

3.

Не пврдоглаво коипио. Него пај зев,
пше линије, чини да укопам се, на мору.
 Опвореном. Где вила зида град.
 Можда нову бању. Очекујући
 да принесем драги, угаони, камен.
 Коичу разобрученог видокруга.
 Кардиограма, преузбурканог.
 ачкицу недогледа. Нераспршену кап.
 Која навире испод препавица магарепих,
 из прсалице, којом јоци могу да оросим
 цвепиове завеле на асфалпу, док одижу се
 усурсепи свепом пакапу. Сећапу
пра-огледала, паласавог.

4.

Док саплипало се, богазама. Кипено, купено.
 Слупено од додапних пегова: зунзара,
 згомиланих на ранама. Да ли је знало.
 За пај улазак у град. Цвепину добродоплицу.
 За самар, коме, поврх земље, јоци и небо
придодапио је, а ход није ход. Лебдепе,
 над лапицама, расупим, због којих калдрма
 оспаје без описка коипиа, камоли Спопала
 у ваздуху. Под којим пупеви водени и огњени
 веп укрсипили су се, очврснули у хрисопип
 океана. Да не свисне? Сад, пу, од блаженпва!
 Од незнапа: ко кога носи: оно – Госпа,
 на уцпупеном свом, разнеженом хрбапу.
 Или Госпи пега и – о попкови му,
 заувек осмехнупој – васцели прг, масу,
пено преврпливо клицапе.

5.

Да ли ме је имало. У болнорадосном оку.
 У слици будућој. Како улазим, с цвећем,
 гранчицама. Уместо у коња, пројанског. Како
 изнуира олижем га, одижем, на прса, на рамена,
 па у ново огледало. Заморско. Које улеицава.
 Садну грбе, планине. Посуше зазвезђима.
 Да ли смо се оледнули. Погледавши се.
 Преко океана. Сиван и ја. Са слепих обала.
 Пустивши зеницама на вољу.
 Да се не усјежу. Да лепицају заставицама.
 Да бисмо се срели. На пола пута.
 На самој маљеној линији. Певачи. Ту,
 већ. Под сафир-самаром, по мери
 нових плећа.

6.

Разгледница, одраз. Ако и није сивигла,
 доцаинуће. Шипа се збило, доле. Под ногама.
 Сасиоци шипа извукли су из ружевина.
 Шипа ваљали шипаласи, усковишлане шипавице.
 Сипрује прекоморске. Буре, саише саншама.
 Како заравњен је, хаос. Цунами, у нама.
 Како клизимо, по сипаклу. Дубљем од црног
 мора. У коме гримиз вијори. Свишак, увис.
 Такву смо је пошисали. Једним словом.
 Упројеним. Магаренце, Хармон, и ја.
 Такву одаслали. С шучине.

7.

Ко би је њреноо. Пинео. Унео.
 Преко њрага. У усња, душу, сан.
 Трчећи до век. Исјред руде.
 На каквим њлећима. Кад већа је и од
 Сунца. Та њрунчица. Течноџ крисњаала.
 Мора смијешаног с огњем. Чисње
 љубави. У новом агрегаћном сњању.
 Ко да дочека њренућак. Да је склоји.
 У семенку сунцокрећа. Изнућра, као лећћир.
 И расклоји, заувек. Као кванћ, ако зуримо,
 неуморно, у живу слику. Без њруна у оку.
 Без њрња у око. Вићещки.

8.

Да не разгрћем, олућине. Велове жалосћи.
 Обрућена аеро бојићња.
 Нуклео њробе, заћашкане бонацом.
 А ићак да уловим, секундицом.
 Како слеће. На њврду њисћу. Насред њучине.
 Најрећи Госћ. Сејући, сунчевом каћиџом,
 зрела сунцокрећова њоља. Жуће лаћице.
 Нежну оверу. Да се има цћи и с ким
 разделићи. Не само на цвейћном
 ћамо ћейћиху, насред амећисћ-океана,
 већ и овде, у часу мучноџ ищчекивања.
 Бесћолноџ венчања.

9.

Једно удосиојено је, знамо.
Оно, с цвећом умесіо коіііа.
А ово, кљасіо, щуґаво, кржљаво:
ни блокеј, ни оііисак, ни іринеіи.
Раґа. Ни іраґа од смараґда.
Али, срце. Ломљиво. Ти видиш.
Усред ноћи. Поскочи, с клуіе,
излеіи, іробије ірашњави,
расходовани самар. Као да је
сіремно: да іонесе, из лазареіа
у Град, у злато чисто, као чисто
стакло.

ЗОРАН МИРКОВИЋ

БЕСМРТНИЦИ

„Одједном, одједном, одједном!”, крештао је богаљ са лицем посутим ожиљцима од богиња, дувајући свом снагом на мермерну плочу, покушавајући да уврача коцке од јеленових костију, како би се поставиле по његовој жељи и донеле му жуђено богатство. Мермерна плоча, на највишем степенику, у подножју самог стуба, на којој је увек играо, сујеверан, обузет манијом богаља да верују у чуда, од силног дувања с временом се улаштила од плувачке, прошарана ситним зрнцима прашине која су ушла у пукотине, тако да је парски мермер почео да личи на кожу теглећег магарца, онај део испод самара.

Тесере, као уинат нису хтеле да се покоре безграничној вери на прагу светог места, вери у добитак, таложећи још једно очајање у дубини очију молиоца, али потискујући негде дубље у њему веру, да ће се чудо ипак једном догодити и то онда, када се нико не нада и то оно велико, највеће, које ће га учинити богатим, ако молбе боговима нису учиниле да опет буде здрав, млад и леп, какав је, ако је веровати његовим причама, некада био. Али богатство ће надокнадити све. Вреба тренутак среће.

Сваки човек га доживи једном, само треба бити будан и зграбити га док не умакне. Стално измиче, а ипак је ту.

Мало ко је обраћао пажњу на његове позиве на игру са срећом. Сељак из Веја који посматра чудо Форума, пошто је продао овчетину месарима преко пута, али добре паре које је добио, држи чврсто у руци, руку је завукао под одећу и тамо опипава кожну тврдину, док му месар, одеће умазане лојем, тумачи значење скулптура на прочељу храма. Тешко да би патуљаста призивач среће увукао у игру двојицу лукавих, да оба један другог нису хтели да дарују тим задовољством. Опрезни, нису ишли

предалеко у изазивању среће. Месар први уложи бакарни новчић и доби. Очи сељака живнуше. Богаљ је схватио: сада је ред на срећу да се покаже. Прво се губи, па онда добија. Сељак је приложио двоструко. Није било много, али је добитак могао бити. Богаљу задрхте очи, руке, читаво тело. Било је право чудо, колико у том скврченом сплету тетива и костију има снаге, моћи покрета. Клизао се по мермеру, ослоњен рукама на две древне плоче, са дршкама од јарчевог рога. Слетео је низ степенице како би одоздо, гледајући тесере са стране, лакше уочио путеве којима се игра креће на једну или на другу страну. Добитак или губитак. Коцке су се пред његовим очима сударале, лебделе и нећкале на коју ће страну. Остаци скврчених ногу, као два репа чудесне птице из Африке, или бодље шкорпије, дрхтуљили су му над леђима.

„Одједном!”, викну он гледајући навише пут Феликса, засењен сунцем. Као да тражи помоћ, саучесништво од пролазника, кад му већ савезништво богова измиче. „Све одједном!”

Изгубио је. Новац није био велики, али није реч о новцу. Његов јад је дубок. Он се не коцка у новац, већ у нешто недостижно, нешто што није у власти овог света. У срећу. Ни поновно плување, ни враџбине нису уродили плодом. Одбачен од богова он тужно обори главу која је ионако била близу тла, али некаква жилава вера поново му очи проже ватром.

„Још једном, само још једном. Успећу. Ево, погледај!”

Баци коцке напрасно и оне показаше добитак. Најбољи. Сложиле су се у очекивани знак, када на плочи није било новца. Сви се грохотом насмејаше, забава је била на помолу. Судбина је и имала своју жртву. Ојађен, богаљ се није предавао, молио је:

„Војниче! Миљениче Фортуне! Хајде ти. Шта је за тебе један сестерциј мање или више. Окушај срећу. Ти си њен миљеник. Како се зовеш?”

„Феликс”, одврати овај љубазно, на шта се Форумом разлеже смех. Гомила је расла. Богаљ се разљути, мислећи да војник са њим збија шалу.

„Лажеш!”

Војник мирно извади из тунике оловну плочицу везано око врата и показа му.

„Не лажем. И нисам више војник, већ путник. Ево ти.”

И он баци на мермер сестерциј на који се лакоми играч баци, притисну га дланом да не одскочи низ степенице. Дуну на новац да му утера магију, подиже навише поглед према сељаку и месару.

„Уложите и ви. Не бијте се. Ја сам један, а вас је тројица.”

Из своје прљаве одеће извади последњи скривени сребрњак и приложи га. Месар је одбио, сељак је приложио.

„Ево, Фелиције, бацај ти. Да не буде сумње. Покажи да ли ти је Фортуна склона или се поиграла својим именом обесивши ти га око врата.”

„Убиј, убиј, убиј!”, викали су навијачи, месарски помоћници привучени од прека гомилом. Као да није реч о обичној коцки него о борби гладијатора на живот и смрт. Богаљ је био црвен у лицу, сељак се смешио, збуњено и препредено. Феликс узне коцке, погледа окупљене веселим смешком, протресе коштане чегрталке међу склопљеним шакама и баца. Није испало најбоље. На реду је био сељак, али он прође још слабије. Пламен наде озари очи власника костију које доносе дарове, дуго је тресао калкулусе, окретао очи час према небу час према земљи, као да му је у питању живот, а не три сребрна новчића, и на крају, са уздахом као да се растаје са душом, баца свету чегрталку на мермерну плочу у подножју храма, препусти је судбинској игри.

Још једном се разлеже грохотан смех. Изгубио је. Најгори могући склоп. Очајан, он покупи сестерције, желећи да их бар неко време има у руци и предаде их Феликсу, који их спусти у своју кожно кесу. Био је миран, достојанствен.

Али месару није било довољно што несрећни губитник пати, указала му се прилика да буде главни глумац на Форуму и пожељно је да се о томе прича. Хтео је да се поигра са богаљем.

„Кажу за тебе да те је бивши господар обесио за месарску куку због крађе. Зато су ти тетиве скврчене.”

Светина се смејала. Феликсу је то било мучно, није хтео да се меша у представу пука. Сео је подаље, уз последњи стуб у низу и посматрао пролазнике који нису хтели да се мешају са гомилом, презирући забаве светине, само су радознале жене, скривене веловима, бацале погледе на циркус пред храмом.

„Бедна будало”, шиштао је очајним гласом губитник. „Ја сам слободан човек, никад нисам био роб. Сви знају да сам ветеран, служио у легији. Једини господар којег сам служио је наш Император, онда конзул у Галији. Ово су ми Гали урадили. Везали су ми ужарено камење испод колена, јер сам одбио да издам. Ништарије.”

„А медаљу си прокоцкао.”

Богаљ замахну својом поштапалицом и умало да закачи месара по носу, али се овај вешто измаче. Почела је нова игра између беспомоћног и гомиле. Задиркивање кљастог, немоћног била је нова представа доконих. Сељак из Веја, како би се показао равним грађанима, учествовао је у игри, скакутао је околом, придржавајући једном руком растављену фрулу од трске, окачену око врата и померао је на леђа. Био је спреман да је састави чим

изађе из Рима, да њеним звуцима прекрати време. Онда се сетио, саставио је фрулу и њом почео да боцка богаља. Жилав и брз, уживао је у храбрењу гомиле, боцкао је од беса распамећеног гнома који је узалуд махао у празно својим плочама од дрвета, али је окретни и вешти сељак избегавао ударце скврчених руку, и попут копља забадао своју дугу свиралу међу ребра жртве, изигравајући покретима и ставом гладијатора.

Гомила је урлала од задовољства. Онемоћали је био на ивици плача, и месар, верујући како је жртва коначно малаксала и да више не може да се брани, пожелеле да поругу доведе до тријумфа. Пљуну га и унесе му се у лице.

„Ништаријо. Никада ти ниси био легионар. Лешинар. Лопов и коњокрадица. Од тебе сам куповао месо које си крао господару. Ослобођеник из милости. Бивши роб који је покрао племенитог. Кажњен си праведно.”

Још једном га пљуну.

Овога пута је одговор био необично брз и дебели месар доби ударац излизаном древном плочицом посред губице пуне кварних зуба, која се, до малочас исцерена, изобличи од беса. Више није гледао куда удара. Скупљен у лопту, као јеж, богаљ није испуштао дрвене плоче, штитио је њима колико је могао, лице, трбух, али га је месар газио ногама. Феликс не издржа да се не насмеје. И бесу до малопре кочоперног простака-месара и скичању сакатог.

Долазила је сенаторова породица на *Via sacra* и руља се разбежа са Форума. Пратња зачас направи ред штаповима. Феликс једини остаде да седи наслоњен на стуб и сенатор га погледа овлаш, проценивши га по одећи. Феликс узврати на поглед отменим наклоном. Препознали су се, синоћ су заједно били на вечери. Лако се придигао, да не седи раскречених ногу пред долазећом свитом, којој и није био на путу. Свита је ишла према Минервином храму, заобилазећи храм Венере Клоаке пред којом је Феликс седео.

Када се поворка удаљила, пред храмом су остали само он и богаљ који је скичао иза стуба у удубљењу којим је кишница одлазила у Клоаку Максиму.

Пријала му је тишина, малопређашња бука му је створила главоболу, сенка надстрешнице храма му је штитила очи од сунца и он задрема, препуштајући се поветарцу са Тибра. Било је влажно и спарно јутро и није имао снаге ни жеље да се покрене, оде даље. Није ни знао куда би.

„Зашто си такав? Шта ти значи два сестерција?”

Поново је приметио исту сандалу која га у стопу прати од раног јутра. Није морао да диже поглед. Познао је стопало. Меко,

нешто више прилегло тлу, женско, каишеви преплетени око ви-
тког глежња одвали су лепу ногу, љупко извијен лист, нежно и
меко, заводљиво колена. Није му било ни до чега. Понајмање до
оваквих жена, меких, а покварених Римљанки. Молио је да му се
уклони, ћутањем, миром. Штедео је речи. Није хтео да са њом
разговара.

„Учинићу ти услугу. Знам шта ти треба. Имам за тебе и траве
и масти. Ваљда си чуо за етрурске вештине. Излечићу те.”

Феликс се први пут насмеја и подиже главу.

„Од чега то?”

„Излечићу ти гузицу. Император те је усрећио, али и
поцепао.”

Изненади се. Не због тога што она зна више него што је ми-
слио, већ му се њено насмејано лице учини лепшим него јутрос,
када га је први пут видео. И поред пакосног осмеха либертанке,
из лица је избијало нешто отмено и нежно.

„Откуд ти то знаш?”

„Могла бих да те мучим, да те навијем на калем, да поверујеш
да сам вештица. Видела сам, човече! Требало је да ја прошле ноћи
будем на твом месту. Али се Фортуна наситила нормалне љубави,
пожелела је игру. Да би Император био задовољан, треба обоје да
патимо. Ти што си вољен, а ја што нисам.”

„Била си тамо? Нисам те видео.”

„Ниси хтео. Седела сам наспрам тебе, лепотане. Све време
сам молила богове да Император склони руку са тебе и позове
мене. Прво сам те мрзела, затим ти завидела, док се на крају ни-
сам заљубила у тебе. Ниси ти никог могао видети. Обасјан бо-
жанском љубављу, ослепео си, био си стидљив као ружа. Ни сам
не знаш колико си зрачио од среће. Шта бих све дала да сам била
на твом месту, па да ја сада на мермеру храма хладим подеране
вратнице љубави.”

Феликс се трже и састави ноге.

„Залуд се трзаш. Гузица ти је црвена као тиренска ружа.
За твог љубавника-заштитника кажу да добро плаћа. Подели са
мном добитак, макар део онога што си добио. Тражим и новац и
љубав. Желим да поделим љубав са оним ко је колико још јутрос
био поред Бога. Била сам и сама, те знам.”

„Шта ти онда ја треба?”

„Заљубила сам се. У начин како си уживао у љубави бога. За
такве лепотане као што си ти, треба се побринути да не остану
без лепотице. Нема оне која те не би пожелела, све докле покрива
Слоаса Махима.”

„Шта ће ти онда мој новац?”

„Уживам у злату. Узвратићу ти. Залечићу ти ране и тела и душе. Освети се на мени. Буди прек и злобан. Узимај љубав док ти је време, док ти завиде чак и овакве каква сам ја. Пале су ти тесере. Ја сам теби послана од богиње.”

„Умеш да молиш.”

„Ко то не уме, није драг боговима. Бирај: и љубимац и љубавник у истом дану.”

Ударише громови и облаци кренуше од Авентина, жена увређено стисну усне, покри главу и отрча преко пута да се склони од кише. Тамо је било више жена. Феликс се прикључи гомили мушкараца који похрлише у перистил храма, али је ту превише заударало на зној, и он не марећи за кишу крену у правцу Великог Циркуса.

Киша се свом снагом обори на њега на сред стрме улице Vicus Etruscus. Није могао даље, морао је да се склони, није се усуђивао да покуца на неку од затворених капија. Данас је празник и сви спавају уморни од синоћне прославе. Саплитао се о лутке од сламе прислоњене уз капије, оне које деца још нису стигла да баце у Тибар. Са ивице зида на њега је падало обиље латица од тек процвалог олеандра.

Нога му запе о нешто и сигурно би пао да се једна врата нису отворила и унутра га увукла мека женска рука. Привучен је уз неко нежно тело. У полумраку олујног налета, назирао је осмех, зуби прионуше уз његове. Усне му развуче топао пољубац и у носнице му похрли мирис кападокијског уља, омамљен није ни хтео да се брани.

Стидео се што плаче ћутећи у недрима ослобођенице, али му је било угодно и није ни покушавао да буде мушкарац. Изгледа да је и њој то годило, миловала му је влажне увојке косе, водила га је према унутрашњим просторијама, не руком већ читавим телом.

„Плачи и не стиди се. Највише волим мушкарце омекшале од пораза. Ја сам љубавница поражених. Тек обљубљени и слаби знају шта је љубав. Најлепша ватра је запретена у пепелу, из меког најпре избије вулкан.”

И он је стварно осећао како из скоро заборављене нежности коју је сву ноћ примао горе на Палатину, из њега избија до сада му непозната мушкост, мирна, ненасилна, а снажна, разлива се по телу, прожима срж костију, ствара пријатну језу у коси кроз коју се провлаче њени прсти, дрхтави, као да се рибе хватају у рибарским мрежама.

„Феликс. Љубимац среће и богова. Олабави стегна, растави колена – дођи да видиш како је красна смрт у љубави. Једина

после које се човек поново рађа. Ја сам чаробница, не бој се, ле-чићу те бесплатно, још ћу ти и поклонити из себе оно чиме ме је богиња даровала да ширим њену славу. Растерети у мене товар којим те је даривао најбожанскији љубавник света, прели га у мене, ефебу Божанског. Мени је и био намењен.”

Водила га је све дубље у одаје, између њих није било врата, пролазили су кроз шарене засторе, велове од платна као да лебде у облацима. Изгубљен у шуми нежних речи и гипких додира, он се предаде на милост и немилост, љубавници којој је све јутро одолевао, сломљен и несрећан. Гледао је само њене витке ноге играчице, поглед га је водио испод тунике ка бедрима, препонама, да би се на тренутак вратио листовима и стопалима са којих је у ходу скидала сандале. Није журио.

Сада му се учини да је знатно млађа од њега, меки подочња-ци од непродспаване ноћи чинили су је заводљивом, бар колико и минђуше од сребрне жице сплетене у витке беочуге.

„Полако”, шапутала му је на уво. „Via Sacra је кривудава, час се пење, час се спушта, пресечена је тријумфалним капијама, пролази поред светих храмова. Има још дуго док се не попнеш на Капитол, до храма Славе. Твој успон је пад, пад је успон ка слави. Тако ти је суђено. Полако ходај светом стазом љубави, уживај у слави, ни тријумфи ни процесције не познају журбу.”

Тек сада је у пуној мери осетио да је ноћас дариван божанским надахнућем. Велики војсковођа, зналац свих ратних вештина и у љубави је водио своју војску славним заставама, не малим, вешто је спровео кроз кланце и теснаце, одбрани упркос, водећи сву ноћ своју војску према победи и слави, вешто јуришајући и лукаво узмичући варком како би навео непријатеља на пркос и пораз, више пута успешно сатирао противника, узимао му дах и онда га немоћног развратио, лишио поноса и части. Навео га на покорност, да му пољуби стопало и сједини се са њим као роб у коначном Тријумфу.

Са њим није било шале. Али слава победника прешла је и на побеђеног, када је признао пораз и овенчао победника својим стидом, покушавајући последњим лукавством да га прикаже као понос и наведе Императора на поновни јуриш. Све научено и даровано, сада је применио на своју љубавницу, и пуштао је да узалуд јуриша, клизећи све више према свом поразу. Који је желела свом душом. Била је чаробница, љубав је то од ње тражила.

Жена која га је до малочас храбрила речима, нагло је замукла. Извијена у луку, подизала се увис свом снагом тела у које је он понирао и на којем се сада уздизао. Није више осећао своју тежину, чинило му се да лебди високо над постелом. Да није био

вичан љубави, уплашио би се, али је схватио како ово није обична љубав, већ свети занос етрурске вештице на који он једини има право. Очију окренутих према поду, али наопако, преко чела, пете и потиљак су били једини ослонац телу. Дисала је испрекидано, у таласима кратких уздаха који су почињали од трбуха, потресали јој груди, врат. Покушавала је да прогута пљувачку, али су јој уста остајала отворена, из грла је кретао кликтави гргут. Губила је свест, избацивала кратке крикове, крхотине речи су се ломиле као заветни крчази о весталски жртвеник. Две гугутке које су све време мирно стајале на огради кубикулума, уплашено прхнуше према импловијуму и перистилу, спајајући шум крила са жубором воде у врту. *Via sacra* је сада кренула узбрдо, губио је дах, али се свети пут зачас клиско обрушио наниже према светом бунару из којег навише покуља радост и он осети да му се у глави мути, како почиње да лети навише и наниже у исто време, постајући бог, губећи разум. Унутрашњом видом, додирнуо је само божанско око, тамно, топло и меко: средиште жениног крила, рану начињену руком *Fortune Muliebris*. Начинила га је видовитим за тајне богова и жена.

Знао је, макар за кратко, док чини делују, како је могао да буде што год пожели, па и сам владар обасјан милошћу самог Јупитера. Осећао је како тај кратки делић времена може потрајати у њему читаву вечност ако га искрено прими. Док му се у том часу душа држала на власти њене косе и у ушима брујале крхотине бесмислених речи које је жена кричала испрекидано као да прориче, ритмично их понављала све док није занемела и потонула у мекоћи и зноју. Отирала му је руком зној са чела док су ројеви пчела куљали у срсима из њене утробе. Без даха, рањен само вршком језика, а мислио је да умире, чинио му се опаснији од мача, осетио је јак бол необичне врсте, желео је да потраје, да се настави и не умине, да га прободу кроз мозак и буде надвладан мекоћом тела и утробе у коју је понирао.

Подизао се према Капитолу премда је Тријумф био окончан, пуштао је да му светина кличе и да га додирује.

Обоје се обрадоваше сунцу које грану вртом после пљуска, врапци у перистилу су цвркутали попут дрвених чегртаљки, однекуд је допирала музика лире и мирис ружа из суседних вртова ширио се прозрачним ваздухом. Жена га је гледала полусклопљених капака, уживајући у његовом погледу као срећно дете.

„Слављен да си за сва времена Императоре Аугусте Цезару, племенит у вечности срећног тренутка”, прошапутала жена.

Обоје праснуше у смех.

„Миљениче среће!”

Рука која га је пренула из дремежа припадала је часној старини, мршавом и усправном патрицију који се надносио над њим смећећи се. Феликс је мислио како сања, да га је ватра љубави пренела на траг, из кревета лепотице, поново на трг. Убрзо сасвим дође себи. Није хтео да делује неодгојено, узвратио је осмехом.

„По чему мислиш добри човече да сам миљеник среће? Пре кратког времена сам пожелео да се убијем.”

„А сада си задовољан. У томе је знак да те походила срећа, што је прихватила са тобом игру. Мене је пустила на миру, ништа ме не боли, ничем се не радујем. Желео бих да те вечерас видим у мојој кући као госта. Срећни људи доносе срећу дому у који кроче. Ионако у Кападокију нећеш скоро. Срећном човеку пловидба доноси добит и када му ветрови нису повољни.”

„Ви све знате о мени?”

„Још ти је дупе длакаво од царевих загрљаја, а већ те је милосница опљачкала. Колико ти је узела? Намамила те за сестерциј, а узела десет?”

„Ништа ми није узела.”

„Ето миљеника среће. Колико ја знам, ниједан царев миљеник није прошао кроз њене руке да га није одрала.”

„Она то чини редовно?”

„А ти си мислио да си нешто посебно? Богиња љубави не мари за царске дијадеме. А ипак... ето, прво император па она и то бесплатно. Прихвати позив, нећеш се покајати. Ако останеш у Риму дуже, покупиће ти новац у свратиштима за трговце. Ти су вешти. А код мене ћеш чути говорнике, песнике...”

Феликс је радознано посматрао лице човека. Било је мирно, неговано, отмено. Непрозрачно. „Још једна варалица? Па варалице су увек отмене. То је игра.”

Човек као да му је читао мисли:

„Ниси погрешно. Играћеш ти са њом опет исту игру, само кад се појави, кад пожели. Амор нема памћења, једном отворена љубавна врата остају отворена заувек. Да си мене слушао, никад ти се ништа лепо не би догодило – то је мана мудрости. За мене је љубав са непознатом женом слична куповини слона: животиња је лепа и велика, али нити знаш шта би са њом, нити се ње можеш лако отрести. Омекшала те је као октопода... као да те је слон изгазио... Ништа ти не знаш. Сви миљеници среће су слепи, не знају шта имају. И Ливијина гузица је страдала, па се она не жали, већ се хвали да је срећна. Венерин храм је постао тесан ових дана. Амор влада. Он је бог игре, а нико то не зна. Тужан од императора, враћа се срећан од куртизане. Отиди до Терми, даћу ти робину да те отпрати. То је сада у Риму отмено.

Она ће те пратити целог дана, док те не доведе мени увече. Нећеш погрешити: иза Есквилинских капија, на пола стадија према храму Venere Genetrix, стоји вила Луција Гала. Ако изгубиш робињу, свако ће ти показати пут. И немој одоцнити. Увече Рим постаје опасан, поготову extra muros, где владају разбојници. Бојим се да те моја робиња од њих неће заштитити.”

„Император...”

„Ad Calendas Graecas. Не сањај. Заборавио је већ на тебе. И да није, потрајало би неко време, онда би постао љубавник његових миљеника, па још ниже, док ти тело не би покрило сало, вене прошарале ноге. Завршио би на Тржници као продавац живине. Тамо би у гомили перја причао приче о царској љубави.”

Са надстрешнице храма падале су капи, сушиле се у трену на топлом мермеру. Тек сада је приметио, заклонивши очи шаком, да иза нобила стоји робиња, оборене главе гледа пред себе.

Подигне очи, Феликс јој се осмехну, она поцрвене и стидљиво узврати.

Топла вода га је обужмила са свих страна, блажила страх од непознатих које се није усуђивао да погледа. Пустио је да га води рука робиње која му је преко рамена додавала час струшку за скидање уља, час убрус натопљен мирисима, да га држи на лицу. Носила га је вода која није никуд отицала, ослобођена душа пловила је навише према отвору на куполи, овијена паром и мирисима упаљених смола.

Феликс се насмеши. Сам себи, срећном тренутку. Око њега није било никог кога је дворила робиња. Изгледа да то и није био обичај, лукави нобил Луције желео је преко њега да уведе нов обичај. Необична бука, жамор, сви гласови су се сливали у један, оне у близини није разазнавао, чудом акустике разговетно је чуо групу стараца како расправља о њему. Склопио је капке да се чини као да их не види, начуљио је уши.

„Младић је племенитог рода.”

„Објасни нам драги Марцилије, по чему се голи простак разликује од голог патриција.”

„По свему. Могло би се рећи да тек голоотиња открива отменост. Многа одећа више прикрива простака, него што истиче господство. Управо наши телесни недостатци, мане, одликују нас до плебса. Код нас старих разлика се види по салу, да ли је меко или виси у крпама. Ако га код простих уопште и има. Они живе од рада мишића. Старачко сало, проширене вене и равни табани говоре о угодном животу. Танке ноге и бледа кожа дају достојанство тогама, не обрнуто. Кожа нам је танка и нежна. Код младих патриција су мишићи као вретена, таквим их чини гимнастика и

сталне вежбе у оружју. Код сељака су квргови као гране у Ферентинском гају. Такви морају бити центуриони и гладијатори, којима ми издајемо заповести, робови који носе терет и веслачи на галијама. Бујна коса и снажна мишица је само поруга старости. Патрициј заповеда лаким покретом руке. Не маше попут орла. Ни лари ни пенати се не држе пред вратима на увид светини. Господство је унутра, шареним крпама се умотавају само лаке жене и луде, глумци и лакрдијаши...”

„Тако ми богова, говор достојан Сократа... Види само племенитог Децима Сервија. Тога отмена, име ропско. Никад није тако рано долазио у Терме.”

„Племенити витез се јутрос вратио из летњиковца у Формију, а није смео да уђе у сопствену кућу. У триклинијуму му се сестра кикоће са мушкарцем превише познатог гласа, па се уплашио да буде улез у својој кући и из ње истера самог Императора.”

„И то се већ зна.”

„Он сам то прича. Ородио се човек са Цезаром преко сестре-блуднице. Држи главу као да се плаши да му не падне ловоров венац са рогова.”

„Боље гледајте да са њим будете лепо. Времена су неизвесна, судбине људи.... Будите мудри моји старци. Стах и далековидост говоре истим језиком.”

„Хиљаду поздрава Флавију Тускулу! О чему то говори наш племенити Сервије, осим о ономе што већ зна пола Рима. Да му је сестра полегуша.”

„Часни старци, чиме се занимаете осим интригама?”

„Уживамо блаженство старости. Радо би га мењали за невоље младости, али не можемо. Удварамо се на даљину лепом младићу, нити му можемо прићи, нити нас он види.”

„Трговац лађама из Кападокије. Продао је бродове Цезару, овај му је узвратио троструком милошћу. Ако га позовете себи и обаспете ласкањима, по чему вас познајем као веште, сазнаћете и зашто.”

„Бродови? Па да. Последње кише нису оквасиле ни сандале, а камоли поља. Глад је на помолу. Шаљите што пре бродове у Канопу, једино још тамо има жита. Можемо постати богати преко ноћи, ако нас ветрови послуже.”

„Можда се Цезар спрема на поход?”

„Он? Шта још треба припојити Риму, а да нам не буде терет? Нека неко пошаље роба младићу. Понудите му гозбу.”

„Већ му је понуђено. Робиња која га двори миљеница је Луција Калвина Пистона.”

„Тај разроки лукавац! Како ли га је већ уграбио?”

„Помоћу робиње. Морам признати да је лепа, код ње ми не би требале врачаре са Авентина...”

„Како знате да је племенитог рода, да није неки варалица?”

„По покретима, по држању. Да је нека трговачка суклата, зве-рао би около као говедо пред пањем. Он нас и не примећује, гледа навише у отвор куполе. Поглед му је мутан од жене и пића, а ми га занимамо као снегови са брегова изнад града Арбанума. Погледај само како га робиња прати погледом.”

Феликс урони још дубље у воду, до самог носа. Правио се озбиљан, у себи се смејао. Лаким покретом руке обрати се робињи. Она му пружи убрис, он одби. На крају је схватила шта је тражио.

„Тако ми богова, понашање достојно племенитог човека.”

Феликс је уживао. Сећао се речи свог новог заштитника, власника робиње Аурелије: „У Риму знање чува главу. Због тога се служи и очима и ушима. Када глава лети, прво испадну очи. Када господару кућа изгори, робови су печење. Ништа није неважно што се догађа на важним местима. Због тога сам ја на Форуму, а тебе шаљем у Терме. Земљотрес у Сарду је безначајан у односу на сардонски смех императорове миљенице. Ти си данас догађај у Риму, не лутке од сламе. Отиди до Терма. Слушај отворених ушију, гледај затворених очију. Упамти све. Наплати то. Са Јупитера на Цезара, са Цезара на тебе. Са тебе преко Есквилинских врата, преко Via Sabina, поред храма Fortune Muliebris, на гозбу на којој ти богови могу позавидети. Видећеш праву гозбу питагорејаца.”

„Зар то учење није забрањено?”

„А које није? Ниједно више није тајно. Тајна су сва, зато су занимљива. Примај, али не шири. Ако цару не смета, није опасно. Ни мудрост ни златници нису за сваког, већ за оног ко им зна вредност. А мудрост мало ко тражи јер у њој не види сјај злата. Бацају новац увис и вичу – убиј! Буди вечерас мој гост и чућеш узвик – Роди! Постани! Буди!”

Слушао је: похвалу свом осмеху. Приметили су да се смеши. „Овај младић је прошле ноћи био у загрљају Венере.” Пожелело је да се насмеје грохотом, али је само склопио очи и забацио главу према ивици базена. Захвалан боговима, срећан што ће ускоро бити посвећен у учење, у које је мало ко веровао, јер о њему ништа нису знали.

Није му се одлазило из Рима. Од поднева је већ на улицама било тако занимљивог света, други је дан празника и сви желе да се покажу и виде друге. Песници су желели да се нађу са глумцима, ови са синовима партиција, а сви заједно да чују новости од

претходне ноћи. Приче су казивали тихо, како би их сачували од светине.

Тако му се и десило да окасни. Сунце је већ залазило за Тусканске висове када се сети да треба да пође. Стрпљивој робињи препусти да нађе возача, плати му унапред квадранс за њих двоје и упутише се уским улицама према Via Gabia. Око Еквиллинских врата владала је прилична гужва, околно мноштво смећа. Лише першуна, венци лука, перје гусака. Једини преостали трговац, паћеничким изразом лица молио је околно у жељи да прода последњи товар дрва, натоварен већ на магаре за повратак. Обасјан срећом, Феликс је био рад да помогне, рачунајући да је товар храстових облица, знак самог Јупитера на његовом путу.

„Пођи овим путем испред нас, када наиђеш на вилу Луција Калвина Пистона, реци да те је послао Феликс Непот који управо стиже.”

„Богови нека те благослове, војничче!”

Феликс није могао да схвати због чега га сви називају војничком, премда није одавао човека вичног војничком занату. Али му је то годило.

Пред капијом виле је владала велика гужва. Улазили су отмено одевени гости, излазили робови, послуга, жене. Надзорник је викао на сељака који је желео да истовари дрва.

„Ко те је послао? Феликс Непос? То мора да је још једна варалица. Никад за таквог нисам чуо.”

Лице сељака је било већ сиво од очајања. Из дубине дворишта чуо се мало промукли глас.

„Шта се то збива пред вратима, Деције?”

„Сељак продаје дрва, варалица продаје воду од које бакар постаје злато”, подсмешљиво се одазвао надзорник.

Варалица, човек шиљатог лица као у пса птичара, ћутао је, сељак је настављао да мољака: „Па и лети се кува и једе. Празник је, требаће ти дрва.”

„Исплати сељака, варалицу прими на вечеру. Данас је свети дан, нека нас забави онај кога је надахнуо Меркур.”

Феликс сиђе са кола и у пратњи робиње приђе надзорнику који га је очекивао, поклони му се дубоко, са поштовањем. Возач кола који је тек сада видео са којим светом има посла, ширећи око себе задах сирћета из уста, тражио је још два квадранса за буктиње, премда их је у страху од лопова сам ужегао, несвестан у својој глупости да им је тиме само дао знак где се налази. Да је у мраку и да се плаши.

Управник поведе Феликса кроз мали перистил поред базена са Фауном и голубицом из чијег је кљуна шикљала вода, прођоше

између тек процвалих ружа према ширем перистилу са олеандри-ма и наровима у цвету, до триклинаја где су већ лежали гости: један са ликом Силена, поносан због своје сличности са Сократом, други је својом негованом брадом подсећао на Херодота, трећи се дотерао да наликује на Артемида, сви одреда мало подгојени, гледали су радознало у дошавшег који се једва уздржавао од смеха због ове намештене метемпсихозе.

Али му се смешак у трену заледи. У суседној, омањој просторији његов домаћин је кажњавао робињу Аурелију, шибањем по голој стражњици док су је два роба стискала, један седећи на ногама, други држећи јој рукама главу. Тако истегнута и стиснута на каменом столу, робиња није могла да пусти ни гласа од себе, па је изгледало да ужива у бичевању. Пуштала мокраћу, цурила је крв. Племенити домаћин је очито уживао што шиба младу жену по голом месу. Очи су му биле дивље, разроке од беса. Пакост и задовољство мучења, намах смени осмех када угледа госта. Одмах је то било друго лице, оно исто пријатно и отмено које је Феликс јутрос видео на Форуму.

„Омекшавање меса. То се мора повремено чинити, јер се крв брзо згруша и кости искриве. Било би то чиста штета за њу...” бацио је још један похотни поглед према голој жени која се само снизи са стола и отпуза према излазу.

Феликс заустио да нешто каже, али га домаћин прекиде покретом руке и обрати се ишибаној.

„Опери се па одведи госта да се умије и скине прашину, те му подај одећу из ковчега. И не слини, већ буди љубазна према њему, ако не желиш нову шибу. Не слини!”

Робиња послушно обриси нос и покуша да се осмехне, огрну тунуку која је лежала на поду, и покорно пође испред Феликса. У купатилу му је изливала воду на руке из кратера, држећи убрус преко руке. Феликс не пружи руку да га узме. Хтео је да ужива у прохладном поветарцу који му је обливао чело, груди. Уживао је у погледу на светлцуви Рим у даљини, ноћ и даљина су га чинили мирним и тихим, одоздо, из потока са врха јове, од Габинских штала, вребајући мишеве, хуком су се дозивале сове.

Заборавио је на робињу, која је стајала погнуте главе, као скамењена.

„Кападокијски трговац лађама!”, поздрављао га је домаћин са пехаром пуним вина. „Будући центурион, можда песник, свакако љубимац срће. Његово име ће прославити Рим, у временима која долазе, неће бити славнијег песника од Феликса Непоса! Богови, шта тражите заузврат за моје пророчанство? Од онога ко нема ништа и који је задњим квадрансом платио буктињу своје

славе? Од мене вам нико неће бити вернији, они који су богати пророчким даром, окрећу незахвална леђа.

Драги пријатељи, осим муке међу ногама, немам чиме да платим Фортуни. Да не будем сам, овде је и наш пријатељ, жељан бесмртности више од свих нас, а то није мало. Коцка мање или више, не ремети игру. Љубимац Цезара, заводник милосница вичних етрурским магијама љубави, гост мудраца, господар срећног тренутка. Боље је бити срећан роб, ишибана робиња, него несрећни патрициј...”

„Ху, ху!“ негодовали су гости.

„Срећа. То је једино богатство, ви то мужеви часни знате боље од мене. Како би иначе сиромашни постали богати, а богати падали у беду. Препуштам га вама, јер сте ви читавог живота уживали у игри, постала нам је део крви, надахнуће. Спремни смо да постанемо тесера у руци Фортуне.”

На великом сребрном полсужавнику робови унесе вечеру. Феликс се запањи. На пладњу покривена јелом лежала је девојка. Робиња, малочас ишибана, сијала је од лепоте и заводљивости. Умивена, у новој белој туници, очешљана, са цветом олеандра из ува, исцртаних углова очију, блистала је у нежном осмеху. На руци је имала драгоцену прстење, кожа јој је блистала, намазана уљем. Почела је да нуди јело. Птичије месо, рибиће дивљачи, под туником су се извијали напети мишићи бутина, када би понудила патриције да са пладња дохвате паштете од цигерице из Аквиле, козји сир са брда око Арбанума јој је показао огољену дојку, меку и дрхтаву, трбух се увијао и исправљао, старац са трбухом Силена и главом Сократа застао је и отворио уста, покушао је да јој растављеном маслинком покрије брадавицу, али се она уз смешак несташно увила, он је прогутао набубрелу маслинку. Пред Феликсом је била на бедру лепиња пуњена афричким печењем исецканим у резанце и он осети лако паперје црне коврцаве косе Венериног брега, мирис алоје. Пред Аристотелом је била риба и робиња се морала нагнути дубоко према столу показујући Феликсу своја леђа, сплет мишића покривен нежном кожом, сам домаћин је држао јаребицу намазану соком од белог лука преливајући је медом помоћу сребрне кашичице. Није гледао робињу. Био је још љут на њу, она га је повремено бојажљиво погледала, осмехујући се као кривац. У трену се нежно тело нађе цело под његовим очима, Феликс угледа сам Венерин брег под туником и притисну на њега руку. Робиња се за тренутак умири, па као да се ништа није догодило, настави да се увија, мало отежала али и даље спретна.

Нико ништа није видео. Аристотел је ломео погачице од јечма. Надевао их сиром. Оборене главе, Херодот је пробао вино.

Девојка му је уливала само мало, на дно пехара, док се старац не одлучи. Безуб, ставио је египатску патку пред себе и ножем јој са леђа резао малене одреске и трпао у уста.

Гозба је већ ушла у други сат, робиња је већ замењена другом, часни старци се окренуше према вомитаријуму, ставише прсте у уста и повратише поједено, жељно очекујући нова изненађења. Нов терет јела, посебно ниска печених јаребица изазва велико одушевљење. Нанизане са смоквама лебделе су око врата робиње и свако је могао да се сам послужи. Феликс благо додирну јело, али одустаде. Није му из главе излазила Ишибана.

Није ни сањао да је те ноћи срео први пут своју супругу. Феликс, миљеник среће, био је само жртва нечијој, јакој срећи, тамо где нико није сањао да она свом снагом ради за своју штићеницу.

Глумац стаде иза њега, преко његових рамена, грабио је све што је могао да дохвати. Феликс га лако одгурну. Пехар у руци глумца се оклизну и вино се проли по столу, отицало је уским жлебом према имплувијуму. Мирисало је на Везув.

Господар устаде и диже руку.

„Када су нам већ богови склони и када је миљеник Императора Цезара међу нама, само га је срећно коло еуменида довело, нека нам сада наш глумац-опсенар прочита песму коју сам за ову прилику саставио само за вас. Дакле, није за вечност. За пријатеље јесте.”

Сви заплескаше рукама, глумац дохвати свитак, отвори му почетак и поче намештеним гласом:

„Нека нас опсена, кћи сна и привида обујми крилом
заведена мудрошћу пријазна и корака лака
јер мудрост и поезија морају да владају игром,
обрнуто никако. Гледајмо, слушајмо, учимо.
Подражавајући друге сазнаћемо како је створен свет
Мало од љубави, више од смрти, мало од сунца, више
од плевe

Све тајне људске душе и тела, све некад настало, а нестало
Сада се поново рађа, свет је овај тренутак
Када кроз нас прође језа богова и не пушта нас на миру
Закони лепог, музика, поезија и разговор знаних
Стварају ритам који нам рађа занос. Лишава брига
Трептај звезда, дрхтај лире, удар срца, све је исто
Дарови богова, час када поново зачети лутамо
У телима која су узета на позајмицу од славних
Да бисмо зачели нове претке и живели вечно
Salut. Vivat, crescat, nascet.”

Сви запљескаше, Феликс је већ био уморан, наслоњен на раме робиње, која се вратила да послужије за столом. „Аурелија”, прошапутао је и заспао. У тренутку када му главу примише два нежна длана.

Ето, приведох крају своје дело, не ископавајући гробове предака, успео сам да откријем трагове древних учитеља, на гозби приређеној за глумце и опсенаре. Тиме нисам сенку времена учинио тамнијом, нити мудрост светлијом, враћајући време унатраг, пробудио сам оне који спавају вечним сном, оне који су имали срећу да живе у давном времену.

Нисам нигде погрешно. Све сам то видео. Ноћ мојег зачећа. И наставак гозбе, мудрост питагорејског обреда који је мој отац Феликс Непос пропустио, спавајући на недрима моје мајке Аурелије Непос.

А није знао да је то врхунски наук питагорејаца.

У храму Fortune Muliebris, у време конзула Марка Лидија Краса и Публија Корнелија Суре.

БЛАГОЈЕ БАКОВИЋ

ДА ТИ НЕШТО КАЖЕМ

ПЕСМА КОСОВСКОМ ЈУНАКУ

*Над данима нацим шћио од сїида боле
за победу велику – Хвала ти Ноле.*

*Шћо неко од Срба храбар и драг
победи, а да не мора у Хаг.*

*Не бомбама ни ракетом
но лоптицом и рекетом.*

*Но рекетом љутом змијом
са Косова димскијом.*

*Шћа може рука, дуца и ћрсћи
десница која се поћом крсћи.*

*И у ћом ћрену ко да чујем звоно
ово вам је за оно, и оно, и оно.*

ИМАМ ПОТРЕБУ ДА ТИ НЕШТО КАЖЕМ

Браниславу Петровићу

*Имам поћребу да ти нешћо кажем
Мала је ал важна ко зрно сусама*

Која се с иицином изнуира не слаже
Ниии с овом новом иио клизи с усана

Имам иоиребу да ии и иреииим
Неиио од иоз зрна иек да није злуво
Слово ии злас у дубини слуиим
Ал за не изусиих јер не видим уво

Твоје уво слично ваздуху и води
Ал на којој беше иамиим облик злаве
Које се иена иесма ослободи
И сна из Бјелуие и сунца и ираве

Имам иоиребу да ии неиио кажем
Макар да иреииим
Кад бих знао зде си
И да можеи чуии

КУЋА

Дух и иело чине здравим
Речи којим куиу иравим

Неко мисли кроз иалу је
За иицином иио иалује

Из дрвеиа сиизла даска
Као сведок ирвоз ираска

Ено вуче дах кроз чунак
У иемељу иуии иљунак

Рука воде заме нова
Глача језик каменова

У ирозорском сиаклу брава
Корен вида оикзучава

Исиод иреиа изнад роза
Заиарлија даиак Боза

Испод чијеџ већ йера се
Дижу речи до йерасе

Самогласник вище звуком
Закуцава неџо руком

Ко да каже — нек се рима
Доцаййава с ексерима

И фалило за длаку је
Да се важно све закује

Ал оийадак има йречи
Који неће сйаий у речи

Ко би дацак укро вила
Да би кућа укровила

ЧЕХОВЉЕВ КОФЕР

Са Чеховљевим кофером у руци
Прејуном йищине језика рускоџа
На йланейи земљи као брод у луци
Такнуий руком сјаја йролаза ускоџа

Одуцевљен йише щийо ме је йренуло
Троцим земне дане и йрилажем ноћи
И йоздрављам нежно све щийо је кренуло
У оно щийо иде и щийо мора доћи

СТАЗА КА НЕБУ

Ево ме сйуийам на Канавку
До ње се йење само у сну
Где уз невидљиву йузе йравку
И у молийву речи џусну

Ево ме недосйојна да часе берем
Греха земаљскоџа щара фина

*И недорасло̄ да душӯ ѿрем
У сузи Свето̄ Сарафима*

*Ево ме сѣуѣам све са надом
Шѣо сјаји из свако̄ гѣрама гѣлине
Да ћещ̄ ѿревесѣи мој ѿрун над хадом
С краја до на крај ѿрамагѣлине*

*Ево ме на Канавку сѣуѣам оѣеѣ
До Тво̄ милосно̄ ѡаѣаѣа ѿроѣеѣ*

ПРЕД СПОМЕНИКОМ МАЈАКОВСКОГ

*Не види се руѣа
У бронзи на челу
Кад си се огледнуо
У земаљском делу*

*Оних ѡѣо су само
Илузија били
А ѡѣо су ѣе ѿвојим
Рукама убили*

*А и бронза беѡе
Као и ѣи ѡѣо си
Само облак који
Панѣалоне носи*

*По ѣоме облаку
Ја ѿражсѣх ѣѣикове
Голубова ѿреѣворених
У Љѣѣе Брикове*

*Па сам ѿремолио
Исѣод ѣвога лика
Једну голубицу
Да се са мнош слика*

*И ѿрисѣала је
За ѣу усѣомену
Голубица да се
Преѣвори у жену*

ДУША РОДА

Тицину ми ниција не ѿра
Ко нечујни ѿталас Дњеѿра

Нийи измами иција ону
Свейлосий ко на ѿихом Дону

Оне ѿуѿе ѿредубоке
На обали родне Оке

Вилина се куја сесѿра
У осмеху маље с Дњеѿра

Веѿар ѿирка ѿајним числом
У ваздушина једра Вислом

Јанисеј и Лена, Јана
Карењина и Сњењина, али Ана

Усева да дуцу уйке
Са Камчаийке и Чукуйке

У меки знак и ѿврдо јери
Где се дуца рода мери

Да би земљу обасјала
Кај дубине из Бајкала

СУЗА АНДРЕЈА БАЗИЛЕВСКОГ

Никада неће ѿресѿаийи да сија
Суза из ока моѿа брайи
На Божий код Мицка кад Русија
И сви Словени беху злайи

Одсјај у дуци кроз било мира
Кад су се ѿуѿе у оку зѿусле
Осмерцем када смо дозвали ѿусле
Кроз ѿесму брайи Миломира

У Москви на врху свих сїраїова
Суза ће једна заувек шїећи
Кроз онај мир њосле раїїова
Кроз лирску шїуџу збоџ сна о срећи

Збоџ које се краљева ћерка удала
За ѡринца а не за коџа воли
Уз џусле од ваздуха без џудала
Уз сузу која ће увек да боли

И да се сребри и да се злаїи
Низ лице Русије из ока Боџа
По којој ми Срби можемо знаїи
Да нисмо сами без икоџ своџа

ВЛАДИМИР ЈАГЛИЧИЋ

ОЧИТИ ПРИМЕРИ

ЛЕД

1

*Ноћас ће бићи икакво̄ мраза
какво̄ одавна није било.
По свећлосћи се реч указа,
ал речено се заледило.
У иворачкој да сним иојлини
и кад је нема за мене.
Брзо ће мрак у иусіолини,
и живоји су замене.*

2

*Самојна зима, конац круџа
који је, видим, неіовраіив.
И дуџа ми је ноћ, иредуџа,
да се некоме не обраіим.
И не од леда, лед у косіи,
са сваким дахом и орџаном.
Нема друџе доіуњеносіи,
иіиха молиіиво іод јорџаном.*

3

*Изјуіра, ледне шоферцајбне,
речица ѓрадска окорена,*

кров ледником се с кућа нагне:
васељена је покорена.

Леци мачке се под смејом црни
и врабац пао са кесјена,
и у маглини ваздух црни:
покорена је васељена.

Лед се по земљи заправио
и хвајна се за ножавице,
свуд своје сјаже направио –
за полом ногу клизавице.
И чистије људи, лопајају,
ломе га бесно и насумце,
да, у невреме, покуцају
оно што може само сунце.

СРБИЦА

Сву ноћ сањам ојейи проговорих
да не схвајим ни реч у свом гласу
или можда шамницу ошворих
зајочници где леже за расу
што држаху знаху ко су шта су.

Ваљало је мени ша писмена,
ше повеље, и ше лејојисе
преводиши на присна имена,
на пределе, њихове ојисе,
на наследства залуд добијена,
на поразне наше компромисе.

Зајамњено, прекривено велом,
шо изузев сна се не дојиче,
или болом (уз ошворен прелом):
сем ошровним семеном, не ниче.
Тек бунилом пророчког шања
живиш, оно прекинуше приче,
досегао круж до несхвајања,
шајансивени и моћни језиче!

МРЕНА

У суџион кад се дан одева,
навиру сузе, неџиџо гџуџи.
И мрак је слика злобног бога,
и далеко је до њоднева
од илузије џиџо се руџи,
и месо се до косџи суџи
ко рука неизлечивога.

Благосџи нема џлодиџеља,
собом си свеџа зло хранио
и ноћ џрекрива вид ко мрена.
Неџиџо џе секне, исџог џрена,
као да видиџ родиџеља
који је деџе сахранио
а знао си их од малена.

ПРИСЕГ

Видим ли џруџи над водама
како ми маџе зањихан,
дође ми клеџи низ друме,
и џроџаџнуџи, џрекосан:
моја је дуџа одана,
издаџи виџе не уме.

Шљиваци брегом џосџали,
међ вама цркве зидаџи
у зраку, сан је обредни.
Ви сџе уз мене осџали
и ја вас не смем издаџи
макар сасечен џоследњи.

ПРИМЕР

*Кад дан је сунчан, црволико
биће зајрага за обликом*

*и шесно му је у чаури,
и јружа иије ка аури.*

*Ако не зрлом у сенице,
наћи ће сврху зусенице*

*из јаучине кад исјрејии
с два злајна крила дивни лејиир,*

*јример да свети се, ииак, мења:
очији јример васкрсења.*

ДАН

*И шако, сунчан дан, као ојкриће,
нисходи јлавей с неба у јлод шљиве,
јосле лејошње, наврцене сјрасјии;
ко за чим јрага, можда и добиће
неки одговор, у дну себе скривен;
и шри крошње озрак, шако жуји,
ко да би двери јосјао, и јуји,
да јоусјају у земљу урасли.*

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

АЗБУКА ЖЕНА

Телефон је зазвонио док сам седео на трему ка задњем дво-ришту куће и одсутно гледао празни црни пут који је водио до најближег друма, који је, срећом, био довољно далеко одавде. Нисам имао намеру да се макнем с места због некога ко је толико дрзак да зове поподне. Мрзим телефоне и не подносим њихово одвратно звоњење у филмовима када треба да реше проблем режисера са тромом радњом још у трећој сцени. Да, и у причама звоне, али тамо се барем не чују.

Запалио сам последњу цигарету из три бокса са којима сам овде дошао пре месец дана и то је давало овом тренутку посебну драматичност. За два дана морао сам да напустим ову кућу, у којој сам боравио сваког лета, и усудио бих се да кажем, у којој сам написао своје најбоље ствари. Овог пута, међутим, био је потпуни неуспех. Стигао сам са грандиозним идејама о роману које су се друге недеље истопиле до нивоа почетка приче, а касније је и то издимило као и она три бокса „житана”, које сам купио у бесцење (и ко зна колико су оригинал) пре него што сам дошао овде. Било је крајње време да урадим нешто што има смисла – да се латим баштованства, пчеларства или да смишљам рекламе за „кока-колу”. У сваком случају, био сам се обавезао да напишем неколико прича, које сам пре извесног времена олако обећао једном часопису. Уредник је тврдио да касне са бројем због мене, што бих пре неколико година драге воље прихватио као комплимент, али сада сам знао да су и они заглибили због мањка текстова. Пушио сам последњу цигарету када је телефон поново зазвонио.

– Да – извукао сам из себе најмрачнији глас који имам.

– Жао ми је што вас узнемиравам, разговарам с господином... зар не? – глас је био мушки, непознат и збуњен тачно онолико

колико треба. – Жао ми је што вам сметам тамо, ваша жена ми је дала телефон...

Знао сам да не могу да рачунам на њу.

– Ми се заправо знамо – настави овај.

– Са мојом женом или са мном?

– Не, не, са вама. Одавно. Били смо школски другари и, мислим, пријатељи. Осим тога, прочитао сам све ваше књиге.

– Па, нема их баш толико много. – Увек је боље да си мало хладан на почетку таквих разговора.

– Имате добре приче. У ствари нисам се ни представио, Ернест на телефону. Да ли можемо говорити на „ти“?

Постоје питања на која лако кажеш „да“, не слутећи шта ће изазвати. Ернест, наравно, заиста смо били пријатељи. Ер Велики и Ер Мали¹ – тако су нас звали у школи. Сетио сам се овога са извесном досадом – није ми се допадало да будем Ер Мали.

– Знам да није баш zgodно, али да ли може за кратко да свратим до тебе, колима сам – рече Ернест.

– Тренутно сам прилично заузет, пишем...

– Знам да је незгодно – понови брзо он – нећу те задржати више од сат времена. Желим да ти продам причу. Потребан ми је...

– Новац?

– Не, не није реч о новцу. Потребна ми је помоћ... са причом. Штавише, мислим да си и ти повезан с њом.

Овај човек је знао како да ме обради. Позвао сам га да сврати, „али заиста на час“. Рекао је да ће узети једну боцу, „али само једну“ понових. Донео би ми и цигарете. Спустио сам слушалицу и помислио да управо тако, невино и лако, почињу сви непријатни догађаји – говорењем два или три лакомислених „да“.

Фраза ми се допала па сам пожурио да је запишем пре него што гост дође. Док сам га чекао, пала ми је на памет једна благо параноична верзију по којој је моја супруга открила дотичног школског друга, смислила му је причу (да ли му је можда и платила) и послала га је да спаси моју списатељску част. Занео сам се још више, замишљајући како плаћа незапосленим женама да се представљају за моје анонимне фанове и једном недељно да ми се јављају телефоном дивећи ми се измењеним гласовима. Мила моја... Добро је да сам чуо буку аутомобила, па да се овде зауставим.

Ернест, да.

¹ Буг. – Ер голямо њ / тврди полуглас; Ер малко њ / меки полуглас.

Личио је на човека који је заиста дошао због посла, и то ми се допало. Нисмо се видели двадесет година, али као по прећутном споразуму изоставили смо сентименталне реплике и разговор је кренуо суштински. Као потенцијални купац приче коју сам очекивао да чујем, прво сам питао за цену. Ернест (у даљем тексту Е.) рекао је да прво треба да видим робу и после да разговарамо о цени. Рекли смо један другоме „живели” и он је почео.

– Прича је веома лична и можда ти се учини сулуда, манијакална, назови је како хоћеш. Целог живота сам имао само једну страст – слова и жене.

– Имам исти проблем – упадох му у реч. – Осим тога, зар није реч о две страсти.

– Не, није. Најстрашније је да је то једна те иста страст. Али, дозволи ми да кренем редом, од самог почетка. Све је почело са колачићима моје мајке, које је она спремала специјално за Ускрс. (Мало Пруста на почетку никада није сувише, помислио сам, али га нисам прекинуо, дозволио сам причи да тече.) Сваки колачић је био у облику слова. Добро се сећам како би увече замесила тесто, остављајући га да нарасте, ујутру би се прекрстила и почињала да прави слова. Сећам се са каквим је жаром савијала „Ж” и „З”, како је обликовала решетку слова „Ш”, Ништа није пропуштала, чак ни „тврди и меки полуглас” („Ер велико” и „Ер мало”).

Скоро цела азбука би легла у тепсију. Чинила је то са таквом лакоћом и... побожношћу. Знао сам да кришом од оца чита Библију, што је у оно време био велики грех. Нисам схватао шта за њу представљају та печена ускршња слова. Али увек бих се запањило када би их извадила из рерне. Стајао сам изнад тепсије и посматрао њихова поруменела мала леђа. Негде тада сам први пут схватио да свако слово има своје тело и своју структуру. Било је путености у тим словима. И та путеност је касније могла да ми дође главе.

Са 13 година сам се први пут заљубио – проклето озбиљно, болно и без одговора, тако како се можеш зацопати само са 13. Звала се Ана, да ли је се сећаш, да, наставница биологије, која је управо била дипломирала и послали су је у наш забачени град. Моја мајка је настављала да спрема своје омиљене колачиће сваке године и ја бих увек прво појео „А” и „Н”. Држао сам прва слова њеног имена у својим устима, не дајући ни мрвица да падне. Слова су се растапала као да се њено тело распадало до скроба и ја сам га веома споро гутао. Да ли сам био свестан да у томе има нечег што није у реду, нечег перверзног, „од ђавола”, што би рекла моја мајка, не знам. Али мислим да је то дало резултата. Пет година касније, у последњем разреду школе (ти си већ живео

у другом граду), она ме је замолила да останем после школе и да јој помогнем да смести ствари у спремиште. Пребацио сам преко рамена климави школски костур, она је кренула за мном, ушли смо и чуо сам како је кључ шкљоцнуо. Стајала је преко пута мене, посматрала ме пажљиво одоздо на горе – минут, два, три. Хтео сам да пукнем, осећао сам се огољенији од костура, који се глупо кострешио поред мене. Одавно сам је желео и био сам сигуран да је она то знала. Не говорећи ни речи, полако је почела да раскопчава дугмад на блузи, вешто је скинула грудњак, сукња јој је пала брже него што се очекивало, и она је остала тако, не прилазећи и не говорећи ништа. Стајала је тако глупо гола између гмизаваца у формалину, препариране сове, двеју стакластих лобања и строге бисте Дарвина, који је у том тренутку вероватно био спреман да се одрекне свих земаљских порекла врста, јер је ово тело заиста било божанствено.

– Била је баш добра – потврдио сам и осетио у свом гласу мало нервозу, јер је управо наставница биологије инспирисала неколико полуција и у мом личном полном сазревању. Штавише, учинило ми се да ће Е. почети да квари своју причу, дајући јој више патетике и литературности, него што је потребно. Ипак сам ја био купац ове приче. – Да, била је баш добра, само немој да користиш „божанствена”. Е, истина је да је имала лепе сисе.

– Не, не – успротиви се Е. – у том случају не треба рећи сисе, већ груди. То је та реч, размишљао сам о томе. Свако слово је важно. Оне су стајале равно и поносно као „Г”, спремне да вибрирају као „Р”, а „Д” их је чинило чврстим. „Сисе” је мека и опуштена реч, веруј ми, виђао сам после тога много дуда, али Ана је имала груди.

Морао сам да признам себи да је у овом лудилу био добар филолошки систем.

– У реду, да ли си је бар креснуо?

– Свршио сам, пре него што сам је и додирнуо – рече Е. савим тихо и по први пут начини дужу паузу. – Никада нећу заборавити како се насмејала. Све је било у том смеху – гуштера, рептила, очњака. Нисам сигуран да ли је то био осмех или показивање зуба. Откључао сам врата и побегао, уплашен и срећан у исто време, понижен и задовољан што сам неколико минута био сам са овом женом и видео тело „А”. Шта год и да кажеш, смаграм је првом женом у свом животу. Била је Алеф у писму које ми је предстојало. Одавде је све почело.

Сипао сам још пића Е., сипао сам и себи и спремио се да чујем најважнији део.

– То је био пројекат мог живота, да не кажем мисија. Желео сам да освојим целу азбуку. Желео сам да иза сваког слова стоји једна жена, жена коју ћу ја имати. Посматрао сам слова и замишљао жене које чекају иза њих.

„Б” ми се причинјавало као трудница са великим и топлим стомаком. Требало ми је три месеца да пронађем жену са таквим стомаком и њено име да почиње са „Б”. Била је на почетку шестог месеца, када смо се упознали. Нећу да ти причам како сам покушао да је обманем, како сам вребао када ће изаћи у шетњу. Нисам хтео да будем превише наметљив, али схваташ да је у овом случају сваки дан био важан.

– Је л’ била бар лепа? – упитао сам.

– Сва слова су лепа – одговорио је и први пут сам осетио благи страх од њега.

– На крају седмог месеца је била моја.

– Креснуо си је, копице – овај прасак осећања није био предвиђен.

– Није имала ништа против – збуњено одговори Е. – Осим тога, био сам пажљив, нисам желео да повредим плод.

– Иди даље – рекао сам и овај пут само себи досуо пиће.

– Са „В”, „Г” и „Д” је било лакше, биле су ми колегинице са Филолошког – наравно да сам одлучио да студирам филологију.

– Наравно, филолошки факултети врве од слова и жена. Претпостављам да је „В” имала велике сисе, ако инсистирамо на форми њеног иницијала.

– Имала је сисе, да – потврдио је Е. – Знаш, ипак ми је Ева узела више времена.

– Охо, појави се и пуно име.

– Са вокалима је другачије. Са њима мора пажљиво да се рукује. „Бахир” каже да...

– Ко је Бахир?

– Бахир је мидраш,² нешто као зборник. У њему се истиче да самогласници у Тору су слични души у људском телу. Осим тога, адекватни су кругу и...

² Мидраш (хеб. מדרש, на јеврејском значи *исстраживање*). Овај појам најчешће означава тумачење *Торе у јеврејству*. Мидраш представља напор да се истине Торе изразе језиком и начином који слушаоци разумеју, да се укаже на применљивост Торе на конкретне историјске прилике. Даршан (онај ко упражњава мидраш) учествује у овом непрестаном откривању Торе, која на овај начин постаје својерсно непрестано откривање *Бога*. Данас се под појмом *мидраш* углавном подразумева збирка текстова (тумачења) познатих и анонимних *рабина*. У тим текстовима постоји мидраш *Халаха* и мидраш *Хагада*.

– Наравно, наравно, удубио си се у проблем. А по Рембоу „Е”, звучи прилично бело – добацио сам.

– Ја лично га више замишљао као акрилно. Но, било како било. Ева је била меланхолична и некако етерична. По први пут од почетка реализације свог пројекта, осећао сам се несигурно. Чекај, у ствари по други пут, после Ане. Самогласници су неухватљива створења. Са Евом сам живео скоро годину дана, али ни сада не могу да кажем да сам је бар једном стварно поседовао. Имао сам осећај да зна зашто сам са њом. Једне вечери једноставно се није вратила, али на кревету је стајао њен сребрни ланчић са словом „Е”. То сам схватио као довољан знак и наставио сам даље. Генерално ствари су се понављале у том циљу – негде лакше, негде је теже, у складу са самогласницима и сугласницима. Стекао сам искуство у идентификовању потребне жене и одређену рутину у флетовању. Штавише, захваљујући „Н”, којој је био потребан веран човек за њен посао, зарадио сам нешто новца. Нисам осећао кајање, јер су биле за пројекат.

– Да, жене су скупе.

– Свашта ми се дешавало. Могу да причам о њима слово по слово. „О”, је на пример била као црна рупа. Усисава те и губиш се, улазиш цео, шеташ лавиринтима, млечним путевима, страшно... Да сам могао бирати, сигурно бих остао тамо. Иако је са таквом женом немогуће живети... дуго. У њој можеш само да умреш. Такву смрт желим свакоме.

– У реду, зашто ниси остао да живиш са неком од њих?

– Није у складу са пројектом. Ако изаберем једно слово, то значи да сам изгубио сва остала. Желео сам све, целу азбуку. Напредовао сам релативно брзо. Могу да те уверим да је свет пун неудатих жена.

– Због клишеа ћу ти одбити од цене.

– Добро, можеш у причи да га прерадиш, али ред је да то знаш. И тако, за 10 година дошао сам до „Ђ” (тврди полугласник).

– Твоје слово.

– Моје. Ако се сећаш у школи су ме сви звали Ер Велики. Ернест је било тешко да се изговори. По оцу, добио сам име по „тако великом човеку и љубавнику као што је био Хемингвеј”. Уосталом, он га је до последњег тренутка сматрао Кубанцем. Тако сам, дакле, стигао до „Ђ”.

– И шта сад, мораћеш сам да се побринеш – нисам могао да се суздржим и добацих злонамерно.

Овога пута Е. је напунио чаше обојици. У септембарском сутону ми се учини депресиван и стар. Сигурно је пред крај живота и Дон Жуан изгледао на исти начин – просто један уморан

мушкарац. Ипак Љубавник слова, мој некадашњи пријатељ Е., није дошао тек тако. Његова прича је била на продаји и он ће ускоро рећи своју цену.

– Заправо, већ две године мучим се са овим и са још једним словом – поново је почео Е. – У међувремену, наравно, завршио сам са „Ју” и „Ј”. Остала су само „Тврди полуглас” (Ер Велики) и „Меки полуглас” (Ер Мали). Знам да никада нећу наћи име које почиње на „меки полуглас”, он напросто не може да стоји на почетку речи. Заправо постоји један начин.

Гледао ме је дуго и рече:

– Ер Мали, дошао сам да ми помогнеш.

Ово је већ било превише....

– Гадно копиле – викнуо сам. – Желиш да ме јебеш, је л’ тако? Да ли је то цена? Два пријатеља Ер Велики и Ер Мали се сусрећу, лепо се кресну и јебени пројекат је остварен. Два слова и један метак. Ер Велики јебе Ера Малог и азбуку – целу. Паћеник један, манијак.

– Нисам мислио то, Ер Мали – глас му је био хладан. – Само ме саслушај. Само пре неколико дана сам успео да дођем до матичних књига, захваљујући „Ф”, и тамо сам открио четири Ернестине. Три од њих... – попио је велики гутљај – су моје кћерке. Проверио сам, нема грешке, Ева, „О” и „Л” су их крстиле по мени. Ја... Нисам знао. Кунем се да...

На овом месту Е. одједном поче да се тресе. По први пут од када је дошао, није успео да се суздржи. Кркљао је, давио се и да није било суза, човек не би рекао да је то плач. Био сам довољно запањен да бих покушао да га смирим.

– Не знам шта да радим, Ер Мали – рекао је једва чујним гласом – Збуњен сам. Ствари су отишле предалеко. Терке не улазе у пројекат. Нисам их предвидео. Дошао сам к теби да решим проблем са „Б”, нема друге, већ си уплетен. Сећаш се која је четврта жена са тим словом. Ти си писац, ти мора да измислиш крај. То је цена. Биће како сам напишеш. И с твојим потписом азбука ће бити потпуна.

Устао сам и кренуо полако ка телефону. Има тренутака када заиста треба да се саветујеш са својом женом. Поготово ако се она зове Ернестина.

Превела са бугарског
Елизабета Георгиев

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ

И СВЕ ЧЕГ СЕ ТАКОХ РУКОМ

31. МАЈ 2011.

Младићима

*Скрхани болом зидамо Хаџ-ад,
од нацих глава и генерала.
Ту Беле-кулу, ванумни шај град.
Тај земни сирв људских идеала.*

*У Хаџ, у живу зробицу српску,
где од исшине праве враџину.
Јебем ши сују и каџику сујску
ша немој да браниш ошаџину.*

*Посуји пейелом, пейелом йосуји,
пейелним пейелом йосуји йросим.
У левој Призрен, у десној Босуји,*

*живу, бре, рану у срцу носим.
Ту Беле-кулу, крик шај зазидан.
Евројских наџија клик бесидан.*

СМЕ ЛИ САД ПЕСМА

Сме ли сада песма, несани ресѝло,
да јемчи разлоѝ, исходу лоѝ.
Вечносѝи, дођи, зорка невесѝо,
сироѝи пренуѝ кад већ је Боѝ.

Ни Дунав неће моћи да сѝере
зрехе у снима, ни пек снулима
да наду дадне, зрно бар вере,
заѝосѝодарицѝ ли свим чулима.

Дођецѝ ли у сну, зроб песмом веје.
Зађуѝим ли, пи памо прунецѝ.
Ван речи, ницѝѝа – онда ми све је.

Без пебе Сунце не зна до куће,
ал кад ја клонем песму да умецѝ.
Ти да ми, Ленче, будецѝ свануће.

И СВЕ ЧЕГ СЕ ТАКОХ РУКОМ

И све, чеѝ се пакох руком,
ницѝѝа, цѝѝо је ум засеко,
речѝом, муком и азбуком,
вилин-колом, можда длеѝѝом

жал ми Словом и ваздухом.
Ако знадем, моѝнем ицѝѝа,
здуцѝним пшелом, двојим духом,
осѝѝало је само ницѝѝа.

Зацѝѝо ми се зацѝѝи зацѝѝо.
Срѝе свисну од чуђења,
ко да вище, кажи поцѝѝо...

Смрѝ је, брале, чин буђења.
Па ћу памо оком сненим
по селени да виленим.

ИЗВЕШТАЈ

На Сїаїїуїу, еј, Савеза, иищем, драмских умеїника
Војводине, Лази иесен. Сїиїгла јесен, Лазо драги,
надолази демокрайїска, евроїејска, муїїна слика,
неком рајска, неком адска, неком гејска, Боже благи.

Цилиїни се, јадни свеїе, ђиїи, риїи, акни, рини.
Глумци глуме у живоїу, а иацовски живоїи лакїом.
Не крију се мафијаци у иеїини, на иланини.
У Дневнику сви се скуїе зацїиїићени оїцїиим акїом.

На Скуїцїиини, бринућ бригу, славе Тебе, Вука, Тиїа,
власїи су они овог ираја, од сїлачина сїо начина,
а богове народ цели, иоїхрањује, иеци, ииїа.

Каква ли је ио ишек вина једначина – јебачина.
Каква ли је ио ишек мора кад се ману иоо зборицїиа.
Као лебац од сїо кора себе деле, деле ницїиа.

СОЊА КРСТАНОВИЋ

И САД ЈОШ ЗЕБЕМ

POST SCRIPTUM

*Свијет̄ се сруци – гдје смо сад?
Лецином се слади гад.*

*Свјет̄луцају руцевине,
Усред хадске ѿмрчине.*

*Од зелене ѿређе сна,
Исѿонова*

– свијет̄ се ѿка.

СУНЦЕ У ЛОКВИ

(хаику)

1.

*Каѿљица росе
у круни ѿраѿинчице:
зрцало неба.*

2.

У мицоловци,
сласно, ухваћен мицић,
џрицка свој сирац!

3.

Мирисни снијези
џрецињиних лајцица!
И сад још зеbem...

4.

Ноћ. Оморина.
У џјесми цврчка блисица
– далеко море.

5.

Сруцише цркву,
у другој Богу се моле,
несрећна дјеца.

6.

Коцка шећера,
у црној води ноћи,
наца је соба.

7.

Гранцицу џрециње
оџргнух, јуџрос, за џе.
Узалуд вене.

8.

Као џериској,
у мору џумном – реј
мачке у џрави!

9.

*Проље̄ѣни лахор
мази се с ѣӯѣо̄љцима.
Са̄ӣњем блузу.*

10.

*Прома̄ѣрам мјесе̄ц
Гдје ѣлови – далек и сам,
као ѣи у сну.*

11.

*Мирис ба̄грема,
мјесечев жар – уснуло̄,
не до̄ѣиче ѣе.*

12.

*Малена ѣѣӣца
њӣце се, у олуји,
на врху г̄ране.*

13.

*Јесе̄ње небо
ѣре̄ѣуно лас̄ѣавица.
– Оѣѣӯѣова̄ѣи!*

14.

*Про̄ђо̄ше војске.
Црне кос̄ѣуре кућа
ѣро̄г̄ӯѣа ѣрава!*

15.

*У мени с̄ѣава
Левија̄ѣан. И море
јав̄ља се сузом.*

16.

*Ледени вјеџар.
Скуїља нас око ваїре.
Близина смрїи.*

17.

*Дјевојчица је –
У прољетноме врїу
– и сама цвијетї.*

18.

*Сунце у локви.
Кљуном, додирује га
Зачуђен врабац*

19.

*Све заїворено:
Соба, небо (їек друга соба).
Треба изаћи!*

20.

*У мору – небо.
Роним у облацима,
Не доїичућ их.*

МАТЕРИЈА СНА

УЛИЦА ЗА САМОЋУ

*Свеједно ми је чија је сада моја улица
њом се ионако може само укосо,
из једне у друџу сену, из једног у друџи сан,
између илузија свећлуцавих од мириса;
Улицом друџачијом од осталих улица
у осталим градовима који немају
плавичасију свећлости у предвечерје,
и сумпорни дах измаглице,
као море над заливом где све мирује
осим љубави у шајашу,
и бескраја покренутих дрвљајима,
када једно у друго верујемо и заборављамо
оно што треба да нам се деси.*

*Свеједно ми је, дакле, чија је сада она улица;
Мирис је ионако свећлости и лако се памти,
на њему градимо припремљено искуство
љубичасијим сликама које нису садашњости,
него речи ујамћене на рођењу,
или наши кораци у одласку из ноћи одељене од сенки.
Све шече од једног до другог моћ погледа
у своје наручје којим свежећ празнину
да би се низ моје руке сједила.*

*Ти процепаваш ноћу, међу дрворедима мирице лепо,
довикујемо преко улице, као на друџу обалу,*

једно другом до очију,
а поштом ћушимо дуго, колико је од једног ка другом
крају
и гледамо у праг међу нама непрозирнима.

Када бисмо могли угасити жеље – кажеш –
– да се кроз чисту ноћну песму вратимо у деињство,
међу уздахе и јапански цвет
од чије жудње су нам подржавале руке, невестице као
ветар
и брзе, брзе...

Свеједно ми је чија је сада она улица
јер над њом ноћи нису од нас самоће
и говора којим смо описивали додире,
желећи да кроз осмех осанемо сећање.

Над силуетама постоји мир и нови свет у роси.

Свеједно ми је, дакле, чија је сада она улица,
сама између тебе и мене;
Кад зажмурим она заглави кроз ојало лице
и нас стоје
са једног на другом крај града,
из кога смо понели оно због чега треба да се вратимо.

МАТЕРИЈА СНА

Са једне стране ја, ја преуцтено себи унутрашњем,
ја без и најмањег зрна за размену;
А са друге стране – очи, очи исцеђене, суморне,
очи улице, воза, супермаркета:
Очи које цртају унутрашњост ја;
Прозрачне очи преображаја – од чулности до материје
сна,

Очи страна, недоумице, глади,
Несигурне очи превратничке, и њих оворен у преград
звезда
чија каличава светлости из сенке јабуке доире у
осицак неверице
и умирује светско ја.

ЦРНО ЛИЦЕ СВЕТЛОСТИ

Ошкуд шиућа вашира на мом огњицишћу?
Од ње се не могу примаћи сећању на ранију шиолину
и пламену од кој је шиело, а ум од свеишлости.

Онда је и у мени све сишињало
и није ми лако пребројати очи међу угарцима
које врцише:

Хладноћа!

Очи на пейелишћу, беле, ћуиљиве очи
од чијеџ су одсјаја под шаваницом
иуцкеишале ужарене семенке,
иа онда падале ниско као звезде
не би ли се умножиле у црнилу,
између врха и дна,
где се нацим видом убрзавају до неухваиљивосиши.

ЦРНА ПЕСМА У СЕБИ

Црни, црни све шћио сам наишсао у себи
Све се јодом огрнуло:
ноћно море и сенка ноћноџ мора
И још црње и још џушће...
Црно као леиоша, око из кој сипрељамо,
Моја улица шо киши, суза,
Моја улица-суза – црна, црна...

Црн бор и црна шума, на крају црне ливаде
и дан црн на рубу песме.
Непрозрачно је све шћио сам у себи наишсао:
да бих џа окушцао а шосле заборавио...

Знам да ће ово црно све да засени
и да ће се од њеџ речи одбијати:
Од црноџ џовора у црн зев
Моје леио црнило
као Харон и бели цвейшови асишоделе.

* * *

Када се селим, носим све
а то је у себи ништа

Од чега да се раздвојим када ме нема...

*Сипнице су пажљиво сјаковане,
сигурно закопчане
у прејинцима са месинганим дугмићима,
похрањене под ивицама
у врху срца...*

*све речи којих сам се могао сећати,
за које сам знао где су заборављене,
па сам их у журби разместио у себи,
верујући да ће ме позвати
када их будем изражио
ако ситнемо тамо
одакле сам кренуо.*

ВЛАДИМИР ХАЦИ ТАНЧИЋ

ЈЕДАНАЕСТА ЗАПОВЕСТ

Моје детињство и порекло нису били подобни.

Нисам смео да се сећам Врбица. Нисам смео да се сећам да ме је бака одевала у лепа одела, одводила у Саборну цркву и качила звонце око врата. Нисам смео да се сећам свог крштења. Нисам смео да се сећам ни крштења свог брата, ни свештеника који нас је крстио. Нисам смео да се сећам ни крста који сам љубио, ни кандила које је горело. А у том пламену и мирису тамјана протекао је велики део детињства. Учитељица ми је забранила! И директор школе када сам на наваљивање учитељице ишао код њега због поменуто речи Бог. За њих реч, за мене смисао живота. Пред очима икона Светог Николе и крст на тавану (да нико не види), пред којим сам изговарао *Оче наш*.

Одушевљена учитељица радије је хвалила приче о штафети и о звезди са пет кракова, српу и чекићу, о деди који се у Немачкој борио за живот као ратни заробљеник и о победама *наше* војске. Касније сам схватио да није била баш сасвим наша. А тако сам и тада осећао, јер сам слушао и другу страну.

Морао сам све то да потиснем! Ту је и напрело.

Сећања нестају док почиње још један уобичајен, једнообразан, војнички дан. Стање редовно. Већ сам се навикао на неприродно питому равницу оивичену стеновитим планинама. Да није било камења које као брадавице штрче из земље могао сам на тренутке да помислим да се налазим у далекој, а тако жељеној Србији. Густо, црно вино, у тим ноћима ме је опуштало. Заборављао сам где сам... Заборављао сам с ким сам... А било их је другачијих. Много другачијих од мене. По култури, народности, школи и вери. Били су ту, тик уз мене док сам прстима склопљених руку дотицао чело у ноћним молитвама.

Сви смо се обучавали за *истио*; да одбранимо отаџбину. Али, осећао сам да нам отаџбина није иста. Некима је отаџбина била у срцу, а некима у мислима. Жудели су за њом. Оставила их је ту где јесу да буду оно што нису.

Радовали су се својим празницима. Паковали су у зелене војничке торбице мале простирке и одлазили у оближњи шума-рак. Поштовао сам њихову чврсту решеност и верску одлучност. Збуњени мојим презименом у почетку су ме погледом звали да пођем с њима. Али моје име, старо, словенско, одвраћало их је. Зато су им погледи били кратки, одрешити. Да ме испитају, поколебају. Да ме придобију! Било их је много. Постало им је јасно да не идем са њима. Знали су да ми је Јерусалим у срцу. Нису ми замерили. Оставили су ме на миру.

А „моји“? Одавно су дигли руке од мене, мислећи да сам њихов. Не видећи даље од петокраке, носили су крст на леђима.

Међутим, био сам сигуран да је ОН знао. Звао се Соколовић Емир. Емир ме никада није питао. Емир је ретко са мном разговарао. Али увек када би војска одлазила у помоћ оближњем манастиру, Емир се јављао као добровољац. Када би се вратио, доносио ми је пешкир. Бео, мекан, за разлику од оних грубих, војничких. Мирисао је на тамјан. Стављао сам га на лице и дуго, дуго мирисао. Сећао сам се мириса детињства, Врбица, звона са Саборне цркве, врбових гранчица, Светог Саве и песама њему посвећених. То ме је одржавало. Уливало ми је наду и веру. Да наставим, да не поклекнем, да издржим.

Емир ме је најпажљивије слушао када сам читао Дневну заповест. Знао сам да се у дубини душе надао да ће чути једног јутра своје име као дежурног вода. Наравно, Емир се увек безразложно надао. Тек касније сам разумео Емирову причу, у коју, у датим тренуцима и датом окружењу нисам, испрва, поверовао. Можда нисам имао довољно стрпљења да слушам, можда нисам веровао у то што чујем.

Емир ми се јавио у сну! Иако је спавао ту, уз мене, на доњем лежају двоспратног војничког кревета касарне у Даниловграду – тек тада сам поверовао.

Лагано, опрезно, одлучно, силазио је низ голет на белом коњу, украшеном за силазак међу људе, док му се дизгин, од хладноће, стопио са рукавицама, а фес, бео од иња, испаравао. Поносио, горд, огроман.

Дуго се припремао за тај пут. Надања сестре, мајке и, нада све, оца оставио је за собом, сигуран да ће успети. Емир им је дуго и сликовито, са много додатих детаља, причао о мени. Крај ватре на сред себе, као о каквој легенди. Причао је о свима из

касарне, али је мене нарочито истицао. Ваљда зато што га ни на који начин нисам омаловажавао. А други јесу. Због његовог незнања. Због његове питоме, нелажљиве, устишане душе, због владања по строгим, праведним, у таквим условима неизбежним и непопустљивим правилима, неопходним за опстанак.

Стезао је узде да коњ не би повредио копита на глатком, залеђеном камењу. Морао је да испоручи писмо. Њиштање Емировог коња од бола у ногама, док згрчен силази низ стрму планину парало ми је сновиђење. Замало сам се пробудио. Али Емир ме одврати од буђења реченицом: „Учо, само једном ме схвати озбиљно.” Наставио сам да спавам. И сањам...

Бесконечно дуго у тих неколико секунди Емир се спуштао низ стрме литице, управљајући коњем научног пута.

Осећао сам дах коња на најеженим рукама. Осећао сам његов поглед на затомљеним капцима. Гледао сам у душу искреног човека. Чист као незапочето сликарско платно. Искрен као први плач новорођенчета. Није било ничег да га поквари. Живео је по строгим правилима. Немилосрдним. Грешка се брутално кажњавала. Емир ниједном није био кажњен. Ниједном није погрешио. У таквим условима! Тако се и сада понашао. У војсци, он је следио наметнута правила. Нису се много разликовала од војничког живота. Овде је само било много више људи, много искушења, много, за њега, нових сазнања. И сви људи су постали приче. Негде високо. Не могу ни да замисле где се причало о њима. Испод фењера, крај огњишта у средини собе, у малој каменој кући, где су многобројни слушали. Дивили се или осуђивали. Њихов суд је њима био битан и никоме више. Нико га никада неће чути. Али њему је било важно да га не осуде.

Ето мене. У плавој војничкој пиџами стајем испред Емира. Емир не силази са коња. Одозго, као да ми је надређен, полако, стрпљиво, једним покретом руке пружа ми коверат. Одлучним гласом изговара: „Отац и ђед ће ме се одрећи ако шјутра не будем дежурни вода! Ако ми не вјерујеш, прочитај!”

И заиста, читао сам дрхтавом руком написане речи одрицања од сина ако не постане дежурни вода, макар на дан...

Тргао сам се, одскочио, и онако у плавој војничкој пиџами откључао официрску канцеларију и у по ноћи преправио Дневну заповест.

Сутрадан се чуло: „Вод, мирно!” „Надесно пооздрав!” „Мирно!” Заповедао је дубок, промукли глас водника на јутарњој смотри, захрапавео од лоше лозове ракије.

„Дневна заповест команданта вода за дан 21.3.2000.”, зачуо се мој глас.

„Дежурни вода: Соколовић Емир...”

Читао сам даље, али нисам чуо изговорене речи. Поглед ми је лутао од руком исписане Дневне заповести коју сам знао напамет до рамена Соколовић Емира, узраслог бесконачно високо. Његових поносно румених образа и узбуђено дрхтавих руку. Капљице зноја сливале су се низ цев пушке док је, изузетно истурених груди, поносно стајао у строју, очију уперених у данашњи дан када ће он, Емир, бити дежурни. Еј, дежурни вода! Главни! Командант касарне, командант батаљона, командант вода, па ОН! Плакао је. Био сам сигуран да сам видео да Емир плаче од среће. „Бар је неко срећан у овој неприродној ситуацији”, помислио сам и намах дочитао остатак Дневне заповести.

Дежурни вода, Соколовић Емир, донео је поподне у спаваоницу најновији број *Борбе*, која се у то време ретко могла наћи на киосцима, али је војска редовно добијала да би се извештавала о најважнијим догађајима у земљи и свету. Нико их од војника није читао осим мене. Жудео сам за вестима из Ниша, у тим тренуцима тако далеког да сам сумњао да постоји.

Журно, грозничаво отворио сам на четвртину пресавијене новине.

Занемео сам! Поглед укочен, језив. Лице ми је било бледо, остарело у тренутку. Боре се продубише. Коса наизглед оседела. Усне помодреле. Само сам сео. Почео сам да се тресем, да остајем без даха, да јецам. Новине су ми испале из руку, а ја сам се, откопчавајући дугмад на кошуљи, наслонио на гвоздени двоспратни кревет и тихо, а тако тужно, плакао. Збуњени другови се окупише око мене и поглед им је лутао од згрченог тела до насловне стране великих црвених новина са фотографијом цркве у пламену.

Била је то Саборна црква. Моја црква! Црква у којој сам крштен. Црква са којом, и у којој сам живео. Положише ме на кревет...

Журно, кроз измаглицу, трчао сам Чаиром. Успорио сам када сам стигао до Улице Томе Росандића. Застао сам. Дубоко удахнуо. Лаганим корацима пуним наде наставио сам ка школи „Учитељ Таса”. Густе крошње дрвећа надвиле су се над улицом спутавајући поглед. Нервозно, али полако, бројећи сваки корак, као дете, стрепео сам од оног што ће се указати преда мном. Боје су нестале, све је постало црно-бело. Ја, у кратким панталонама, са смешном капом на глави. Звонце окачено око врата. Осећао сам како ме неко познат држи за руку. Било ме је страх да сазнам ко је. Нисам скретао поглед. Наставио сам да корачам, али сам снажно стискао изборану руку водича. Преда мном се полако указивала школа. Био сам срећан што је видим... као и небројено пута до тада. Сива, тиха. Очекивао сам да видим како се над њом рађају

куполе и крстови храма, да чујем како звона са цркве надјачавају звук школског звона, како црква одбљеском сунчеве светлости о крст осветљава школу и споменик учитељу... Али није било ничег: ни цркве, ни крста, ни звука, ни одсјаја. Школа, усамљена, тужна, а над њом се надвио само густ, црни дим. Пао сам на колена, испустио руку која ме је водила и заплакао. Када сам склонио руке са очију, боје су се вратиле. У униформи клечим пред изгорелим олтаром, гаравим иконама, приземљеним звонима, љубим топлу, свету земљу. Палим гараво, накривљено кандило ту, на тлу, као да ми није доста ватре око мене, која топи моје иконе, моју прошлост, моје порекло, сећање на детињство.

Мрак је завладао у мом срцу и ја више нисам био исти. Никада више! Пукотина у души се ширила.

У цркву, сјајну од затитраних жижака, одлазио бих сваке ноћи, примакавши лицу меке пешкире са мирисом тамјана.

РОБЕРТ ДАРНТОН

ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА
НА УЛИЧНОМ НИВОУ

Шта је било тако револуционарно у Француској револуцији? Питање би могло да изгледа дрско у времену попут овога када читав свет честита Француској на 200-тој годишњици јуриша на Бастиљу, разарању феудализма и *Декларацији њправа човека и грађанина*. Међутим, велика бука поводом двестагодишњице има мало заједничког са оним шта се заправо збило пре два века.

Историчари су давно указали да је Бастиља била готово празна 14. јула 1789. године. Многи међу њима тврде да је феудализам већ престао да постоји до тренутка када је укинут, а тек неколицина њих не би се сложили са чињеницом да су права човека била збрисана током Терора свега пет година након што су била проглашена. Не откривали трезвен поглед на револуцију ништа изузев истиснутог насиља и празних прокламација – ништа више од „мита”, да употребимо омиљени израз покојног Алфреда Кобана, скептичног енглеског историчара који није имао потребу за гиљотинама и слоганима?

Неко би могао да узврати да митови могу да померају планине. Они могу да поприме изглед камене реалности, чврсте попут Ајфелове куле коју су Французи изградили прослављајући стогодишњицу Револуције 1889. године. Француска ће током 1989. потрошити милионе подижући грађевине, стварајући центре, производећи конкретне савремене изразе снаге која се слободно излила у свет пре две стотине година. Али, шта је она била?

Мада дух '89 није лакше одредити речју него малтером и циглом, он би се могао окарактерисати као енергија – воља да се изгради нови свет на руинама режима који се распао у лето 1789. године. Све је било прожето том енергијом током Француске

револуције. Она је преобразила живот, не само активиста који су покушавали да га усмере према сопственом избору, већ и обичних људи који су ишли за својим свакодневним пословима.

Идеја фундаменталне промене у смислу свакодневног живота може да делује довољно једноставно да би била прихваћена у начелу, али само неколицина нас јој се може заиста прилагодити. Ми прихватимо живот онакав какав он јесте и не можемо да замислимо да је он организован на другачији начин све док не искусимо тренутке када ствари пропадају – можда смрт или развод, или изненадно уништење нечега што је деловало непроменљиво попут крова над нашом главом или тла под нашим ногама.

Такви удари често потресају појединачне животе али ретко трауматизују друштва. Французи су 1789. морали да се суоче са пропашћу читавог друштвеног поретка – света који су они наивно дефинисали као *Стари режим*, и да пронађу неки нови поредак у хаосу који их је окруживао. Они су искусили стварност као нешто што може да буде уништено и суочили се са очигледно неограниченим могућностима, и добрим и лошим, за изградњу утопије и пад натраг у тиранију.

Сигурно је да је неколико сеизмичких промена потресло француско друштво током ранијих раздобља – бубонска куга у 14. веку, на пример, и верски ратови у 16. веку. Али 1789. године нико није био спреман за револуцију. Сама идеја, пак, није постојала. Ако потражите реч „револуција” у уобичајеним речницима из 18. века, пронаћићете одреднице које потичу од глагола *обртиати се* као што је „повратак планете или звезде на исту тачку са које је кренула”.

Французи нису имали велик политички речник пре 1789. зато што се политика одвијала у Версају, у удаљеном свету краљевог двора. Једном када су обични људи почели да учествују у политици – на изборима за скупштину Општих сталежа који су се заснивали на приближно општем праву гласа мушкараца, и у побунама на улицама – било им је потребно да пронађу речи за оно што су видели и чинили. Они су развили фундаменталне нове категорије попут „левице” и „деснице” које су потекле из распореда седења у Националној скупштини и саме „револуције”. Прво је дошло искуство, а за њим појам. Али, шта је било то искуство?

Само се незнатна мањина активиста прикључила јакобинским клубовима мада је свако био дотакнут револуцијом зато што је она допирала до свега. Она је, на пример, поново створила време и простор. Према револуционарном календару усвојеном 1793. који је био у употреби до 1805, време је почињало окончањем старе монархије 22. септембра 1792. – првог вандемијера године I.

Формалним гласањем Конвента, револуционари су поделили време у јединице које су сматрали рационалним и природним. Било је десет дана у седмици, три седмице у месецу и дванаест месеци у години. Преосталих пет дана на крају постали су патриотски празници – санкилотски дани (*jours sans-cullotides*) названи према грађанским вредностима: врлини, таленту, раду, мњењу и награђивању.

Обични дани добили су нове називе који су сугерисали математичку правилност: примиди, дуоди, трииди и све тако до декаде. Сваки је био посвећен неком аспекту руралног живота па ће пољопривреда заменити дане посвећене светитељима у хришћанском календару. Тако је 22. новембар, претходно посвећен Св. Цецилији, постао дан репе; 25. новембар, раније дан Св. Катарине, постао је дан свиње, а 30. новембар, некада дан Св. Андрије, постао је дан мотике. Називи нових месеци такође су учинили да време делује прилагођено природним ритмовима годишњих доба. Први јануар 1989. био би 12. нивоз године СХСVII. Будући месец снега, нивоз се налазио иза месеца магле (бример) и хладноће (фример), а пре месеца кише (пливоз) и ветра (вентоз).

Прихватање метричког система представљао је сличан покушај завођења рационалне и природне организације у простору. Према одлуци из 1795. метар је требало да буде „јединица дужине једнака једном десетомилионитом делу лука Земљиног меридијана између северног пола и екватора”. Наравно, обичним грађанима није много значила ова дефиниција. Споро су прихватили метар и грам, нову одговарајућу јединицу тежине, а мало њих је показивало наклоност према новој недељи која им је давала један дан одмора у десет, уместо један у седам дана. Али, чак и тамо где су остале старе навике револуционари су утиснули своје идеје на савремену свест променом свих имена.

У Паризу је 14.000 улица добило нова имена зато што су стари називи на неки начин упућивали на краља, краљицу или светитеља. Трг Луја XV, где су се одржавале најспектакуларније гилотине, постао је Трг Револуције, доцније, у покушају да се закопају ратне секире, добио је своје данашње име – Трг Конкорд. Црква Сен-Лорен постала је Храм брака и верности, Нотр-Дам је постала Храм разума, а Монмартр (Марсово брдо) је постао Мон Мара (Мараово брдо). Тридесет градова узело је Мараово име – тридесет од 6.000 који су покушали да избришу своју прошлост променом имена. Монморанси је постао Емил, Сенмало је постао Виктор Монтањар, а Куланже је постао Ку Санкилот (анже, фр. angles – анђели, били су знак празноверја).

Революционари су чак мењали и сопствена имена. Не би било добро, наравно, звати се Луј 1793. или 1794. године. Лујеви су себе називали Брутом или Спартаком. Презимена попут Ле Роа (*Le Roy*) или Левек (*Lévêque*), веома честа у Француској, постала су Ла Лои и Либерте. Деца су добијала све врсте имена која су им натурана – нека из природе (*Pissenlit* или Маслачак је лепо пристајало девојчицама, *Rhubarb* или Рабарбара дечацима), а нека из тренутних догађаја (Фруктидор, Устав, Десети август, Мара-Кутон-Пик). Министар спољних послова Пјер-Анри Лебрен назвао је своју ћерку „Цивилизација-Жемап-Република”.

У међувремену је матица тј. краљица пчела постала „лежећа пчела” (*abeille pondreuse*); преименоване су шаховске фигуре зато што добар револуционар неће да игра са краљевима, краљицама, витезовима и бискупима док су жандари у картама за играње постали слободе, једнакости и братства. Революционари су наставили да мењају све – посуђе, намештај, законска правила, религију, саму мапу Француске која је подељена у департмане – симетричне јединице једнаке величине назване по рекама и планинама, уместо неправилних старих провинција.

Пре 1789. Француска је представљала лудачку кошуљу преклапајућих и некомпатибилних појединих фискалних, судских, управних, економских и религијских јединица. Након 1789. ови делови претопљени су у једну једину материју – француску нацију. Са својим патриотским свечаностима, заставом тробојком, химнама, мученицима, војском и ратовима, револуција је постигла оно што је било незамисливо за Луја XIV и његове наследнике – ујединила је различите елементе краљевства у нацију и покорила остатак Европе. На тај начин, револуција је пробудила нову снагу – национализам, који ће покренути милионе и обарати владе током наредних 200 година.

Наравно, национална држава није помела све пред собом. Није успела да наметне француски језик већини француског народа који је наставио да говори свим врстама међусобно неразумљивих дијалеката, упркос снажног пропагандног притиска револуционарног Комитета јавног образовања. Разарајући посредничка тела која су раздвајала грађане од државе, револуција је преобразила темељну природу јавног живота.

Она је ишла даље – проширила је јавну на приватну сферу распростирући се на најинтимније односе. Присност се у француском језику изражава заменицом „ти” (*tu*) за разлику од „Ви” (*vous*) која се користи у формалном обраћању. Иако данас Французи сасвим уобичајено користе „*тју*”, за време Старог режима задржавали су то само за асиметричне или за изразито личне односе.

Родитељи су говорили „*тiii*” деци која су им одговарала са „*Ви*”. Заменица „*тiii*” употребљавана је приликом обраћања надређеног подређеном, приликом заповедања животињама, као и између љубавника – након првог пољупца или једино у постели. Када се француски планинари попну на одређену висину, они још увек прелазе са „*Ви*” на „*тiii*”, као да сви људи постају равноправни у сусрету са дивовском снагом природе.

Француска револуција желела је да од свакога начини „*тiii*”. Ево резолуције усвојене 24. бримера године 2. (14. новембар 1793.) у департману Тарн, сиромашној планинској области на југу Француске: „Узимајући у обзир да вечни принципи једнакости забрањују да грађанин говори '*Ви*' другом грађанину који му одговара обраћајући му се са '*тiii*'.... одлучује се да је реч '*Ви*' употребљена у једнини (пре него у множини која користи облик '*ви*') од овог тренутка забрањена у језику слободних Француза и она ће у свакој прилици бити замењена речју '*тiii*'”.

Делегација санкилота захтевала је од Народне скупштине 1794. да забрани реч „*Ви*”, „... што ће имати за последицу смањење охолости, дискриминације и друштвене уздржаности и повећати искрену срдачност, снажнију склоност братству и, према томе, више једнакости”. Ово данас може да звучи смешно али је за револуционаре било смртно озбиљно: они су желели да изграде ново друштво засновано на новим принципима социјалних односа. Тако су они преобликовали све што је подсећало на неједнакост уграђену у конвенције Старог режима. Завршавали су писма са живахним – „поздрав и братство!” (*salut et fraternite!*), уместо послушног – „ваш најпокорнији и најпонижнији слуга”. Они су господу и госпође заменили са грађанима и грађанкама и променили су своје одело.

Одело често служи као термометар за мерење политичке температуре. Да би разликовали милитантне од радикалних секција Париза, револуционари су прихватили термин везан за одевање: санкилот је онај који радије носи дуге него кратке панталоне. У ствари, радници све до 19. века уопште нису носили дуге панталоне којима су највише били склони морнари. Сам Робеспјер увек је био обучен у униформу Старог режима – килот, прслук и напудерисана перика. Али, модел револуционара, који се појављује на плакатима, лецима и посућу од 1793. до данас, носи дуге панталоне, раскопчану кошуљу, кратак капут (*carthagnoles*), чизме и капу слободе (фригијску капу) преко „природне” (што значи неочешљане) косе која пада на његова рамена. Женску одећу очи Револуције сачињавали су дубок деколте на хаљини, сукња и необична фризура, барем међу аристократкињама. Фризура у стилу

„јежа” (*en hérisson*) дизала се две или више стопа изнад главе и била је украшена пажљиво израђеним подупирачима као што су посуда за воће, флотила или зоолошки врт. Једна дворска фризура била је направљена у виду пасторалне сцене са вештачким језерцетом, ловцем на патке, ветрењачом која се окретала, млинаром који одлази на пијаци јашући на мазги док монах заводи његову жену.

Након 1789. мода је долазила одоздо. Коса је поравнана, сукње стањене, деколтеи повишени а потпетице снижене. Још касније, након окончања Терора када је Термидорска реакција докрајчила Републику врлине, прилагодљиве жене из високог друштва попут госпође Талијен, истакле су груди, плесале у провидним хаљинама и поново оживеле перике. Истински величанствене – „*марвелез*” (*merveilleuse*) или отмене даме, имале би по једну перику за сваки дан у декади (*décade*), а госпођа Талијен их је имала тридесет.

Ипак, на врхунцу револуције од средине 1792. до средине 1794, врлина није представљала само моду већ је била средишњи састојак нове политичке културе. Имала је пуританску страну, али је не треба бркати са врстом недељне школе која је проповедана у Америци током 19. века. Врлина је за револуционаре била мужевна. Она је значила спремност да се бори за отаџбину и за револуционарно тројство слободе, једнакости и братства. Истовремено, култ врлине произвео је превредновање породичног живота. Преузевши свој текст од Русоа, револуционари су проповедали светост мајчинства и важност дојења деце. Размножавање су сматрали грађанском дужношћу и осуђивали су нежење за непатриотско држање. „Грађанке, подарите отаџбини децу!”, проглашавао је барјак на патриотском скупу. „Сада је време да се прави дете”, подсећао је слоган исписан на револуционарном посуђу.

Сен-Жист, најекстремнији идеолог у Комитету јавне безбедности, забележио је у својој свесци: „Дете, грађанин, припадају отаџбини. Заједничка настава је неопходна. Деца припадају својим мајкама док не напуне пет година ако могу да их доје а затим припадају Републици... све до смрти.”

Било би анахроно видети хитлеризам у оваквим тврдњама. Са пропашћу ауторитета цркве, револуционари су тражили нову моралну основу породичног живота. Окренули су се ка држави и донели законе који би били незамисливи у време Старог режима. Омогућили су развод брака, у потпуности су озаконили положај ванбрачне деце, укинули су право примогенитуре. Ако су, као што је прогласила *Декларација њрава човека и ѓрађанина*, сви људи начињени слободни и једнаки у правима, зар не би сви људи

требало да започну живот са равноправних позиција? Револуција је покушала да ограничи „очински деспотизам” додељујући свој деци подједнаки део наследства. Укинула је ропство и признала пуна грађанска права протестантима и Јеврејима.

Сигурно је да се у револуционарном законодавству могу уочити празнине и контрадикције. Упркос неким омамљујућим формулацијама у наредбама из месеца вентоза о одузимању имовине контрареволуционара, законодавци никада нису предвидели било какву врсту социјализма. А Наполеон је укинуо најдемократскије одредбе закона о породичном животу. Упркос томе, главна тенденција револуционарног законодавства је јасна – она је цркву заменила са државом као врховним ауторитетом у управљању приватним животом и утемељила је легитимност државе на народном суверенитету.

Народни суверенитет, грађанска слобода, једнакост пред законом – речи су које се данас тако лако преваљују преко усана да не можемо да замислимо њихову експлозивност 1789. године. Не можемо себе да замислимо у менталном свету какав је био у Старом режиму где је већина људи претпостављала да су људи неједнаки, да је неједнакост добра ствар и да се она повинује хијерархијском поретку који је сам Бог уградио у природу. За Французе из Старог режима слобода је значила привилегију, тј. литерарно речено, „приватно право” или нарочито овлашћење да се учини нешто што другим особама није дозвољено. Краљ, као извор свих закона, додељивао је привилегије и то с правом, будући да је био миропомазан као Божији представник на земљи. Његова је моћ била духовна као и световна, те је својим краљевским додиром он могао да исцељује шкрофуле, краљевску болест.

Током читавог 18. века филозофи Просветитељства оспоравали су овакве претпоставке, а памфлетисти у Грабстриту (*Grub Street*) успели су да одузму сјај светој аури круне. Али, било је потребно насиље да би се смрвио ментални оквир Старог режима, а нама је такође тешко да замислимо само насиље, иконокластичку револуционарну врсту насиља која разара свет.

Истина је да се ми опходимо према саобраћајним незгодама и пљачкама као према свакодневним догађајима. Али, у поређењу са нашим прецима, ми живимо у свету у коме је насиље елиминисано из нашег дневног искуства. У 18. веку Парижани су редовно пролазили поред лешева извађених из Сене и обешених за стопала дуж обала реке. Знали су да су „злочиначка лица” (*mine patibulaire*) она која изгледају попут раскомаданих глава које би јавни целат излагао набодене на колац. Били су сведоци черечења злочинаца током јавних погубљења и нису се

могли прошетати средиштем града а да им ципеле не буду умазане крвљу.

У опису париских кланица који је написао Луј-Себастијан Мерсије неколико година пре почетка револуције стоји да се „оне налазе у средишту града. Крв тече улицама, згрушава се под вашим ципелама и оне су црвене од ње. Узгред, изненада се на вас обори очајнички врисак. Млади бик је оборен на земљу, рогови су му свезани, велики нож погађа га дубоко у врат, његова врела крв отиче са његовим животом у широком млазу... затим кржаве руке продиру у његову утробу која се пуши, удови му се секу на комаде и вешају за продају. Понекад бик, ошамућен али не и оборен првим ударцем, кида конопце и разјарено напушта сцену обрађујући сваког ко му се нађе на путу... а касапину који јуре за својом одбеглом жртвом опасни су колико и он... ови касапину имају суров и крвав изглед – голе руке, набрекле вратове, очи су им црвене, ноге прљаве, кецеље су им прекривене крвљу, носе са собом своје велике тољаге увек жудећи за тучом. Изгледа да крв коју проливају распаљује њихова лица и њихов темперамент... У улицама поред кланица смрад лешина јако се осећа у ваздуху, а одвратне проститутке – огромни, дебели, чудовишни предмети који седе на улицама – показују у јавности свој разврат. Ово су лепотице које ти крвави људи сматрају привлачнима.”

Озбиљна побуна избила је 1750. зато што се кроз радничке секције Париза пронео глас да полиција киднапује децу како би обезбедила купање у крви за принца краљевске крви. Овакве побуне биле су познате као „народна осећања” – изливи инстинктивних страсти подстакнути неком варницом која гори унутар колективне уобразиље. Било би лепо када бисмо могли да револуцију повезујемо искључиво са *Декларацијом њрава човека и грађанина*, али је она рођена у насиљу и утиснула је своје принципе у свет насиља. Освајачи Бастиље нису само разорили симбол краљевског деспотизма. Њих 150 било је убијено или повређено у јуришу на тамницу, а када су они преживели ухватили њеног управника одсекли су му главу и парадирали њоме кроз Париз носећи је набијену на врху копља.

Недељу дана касније, у изливу гнева због високих цена хлеба и гласина о завери како би се изгладнела сиротиња, гомила је линчовала службеника у Министарству рата по имену Фулон, откинула му главу и носила је на копљу, са сеном набијеним у његова уста као знак саучесништва у завери. Потом се група побуњеника дочепала Фулоновог зета, париског интенданта Бертеја де Савињија и водила га улицама са главом испред њега скандирајући: „Пољуби тату, пољуби тату!”. Бертеја су убили испред

хотела „Де Вил”, ишчупали му срце из тела и бацили га у правцу градске управе а затим су наставили своју параду са његовом главом поред Фулонове. „Овако се кажњавају издајници”, пише на једном бакрорезу који описује ову сцену.

Граф Бабеф, потоњи левичарски завереник, описао је општи делиријум у писму својој жени. Писао је да је гомила плјескала призору главе набијене на копље. „Ох, гади ми се та радост. Истовремено сам осећао задовољство и бес. Рекао сам, толико много бољег и толико много горег. Разумео сам да су обични људи узели правду у своје руке. Слажем се са правдом... али да ли би она могла да не буде сурова? Кажњавања свих врста, убијање и черечење, тортура, точак и справе за мучење, бич, ломача, целати који су се посвуда раширили учинили су такву штету нашем моралу! Наши господари... жњеће оно што су посејали.”

Такође би било лепо када бисмо могли да зауставимо причу о револуцији на крају 1789. где данашња влада жели да повуче границу у прослави. Али потпуна прича се протеже до краја столећа а према неким историчарима и током следећег столећа. Без обзира на тренутак њеног окончања, она је сигурно трајала током 1794. те се морамо суочити са Терором. Можемо да пронађемо обиље објашњења за службени Терор, Терор који је спроводио Комитет јавне безбедности и Револуционарни суд. Он није био веома разоран, барем не према мерилима 20. века, ако бројите тела његових жртава и ако верујете у статистичко мерење таквих ствари. Одузео је око 17 000 живота. У половини департмана Француске било је мање од 25 погубљења, а у шест их уопште није било. У подручјима у којима је беснео грађански рат одиграо се 71% погубљења; $\frac{3}{4}$ гиљотинираних били су побуњеници ухваћени са оружјем у рукама; 85% били су припадници Трећег сталежа. То је тешко сварљива статистика за оне који Револуцију тумаче као класни рат који је буржоазија усмерила против аристократије. За време Терора реч „аристократа” могла је да буде примењена готово на свакога који је сматран непријатељем народа.

Али, све такве статистике застају у грлу. Сваки покушај да се појединац осуди гушењем његове индивидуалности и свођењем на апстрактну идеолошку категорију је суштински нехуман. Терор је био *ужасан*. Он је утро пут ка тоталитаризму. Он је представљао трауму која је ранила модерну историју приликом њеног рођења.

Историчари су успели умногоме да га објасне (не у целини, попут грозног последњег месеца Великог Терора када се убијање повећало док се опасност од инвазије смањила) као одговор на ванредне околности током 1793–1794. године: армије које су

надирале како би прегазиле Париз; контрареволуционаре, неке замишљене а многе стварне који су ковали завере како би изнутра оборили владу; цену хлеба која је измицала контроли терајући париско становништво да подивља од глади и очајања; грађански рат у Вандеји; градске устанке у Лиону, Марсеју и Бордоу и фракционаштво у националном Конвенту које је претило парализом свих настојања да се овлада ситуацијом.

Био би врхунац дрскости ако би један амерички историчар који седи у удобности своје радне собе осудио Французе због насиља и честитао својим сународницима на релативном одсуству крвопролића током њихове сопствене револуције која се одиграла у потпуно другачијим условима. Ипак, како да се он постави према Септембарском покољу 1792, оргији убијања која је узела животе више од 1000 људи од којих су многи били проститутке и обични криминалци ухваћени у затворима као што је опатија?

Ми не знамо шта се тачно десило зато што су документи уништени у бомбардовању Париске комуне 1871. али трезвена процена све преостале евиденције од стране Пјера Карона наводи на мисао да је масакр имао карактер ритуалног апокалиптичног масовног убиства. Гомиле санкилота, укључујући и људе из кланица које је описао Мерсије, провалиле су у затворе са намером да угуше оно за шта су веровале да представља контрареволуционарну заверу. Импровизовале су народни суд у затвору опатије. Затвореници су извођени напоље један по један, оптуживани су и суђењено им је по кратком поступку на основу њиховог понашања. Храброст је сматрана знаком невиности а кукавичлук знаком кривице. Станислав Малар, освајач Бастиље, прихватио се улоге тужиоца док је гомила, пребачена са улица у клупе, одобравала његов суд климањем главе и акламацијом. Ако би био проглашен невиним, затвореника би грлили, плакали и носили славодобитно кроз град. У случају кривице, он би био претучен до смрти ударцима копљима, буздованима и сабљама. Затим би наго тело било бачено на гомилу лешева или растргано и ношено набодено на врх копља.

Током свог крвавог посла, кољачи су разговарали о чишћењу земље од контрареволуције. Изгледало је да учествују у секуларној верзији Страшног суда, као да је Револуција ослободила скривени ток народног миленаризма. Тешко је, међутим, знати какав је сценарио извођен у септембру 1792. године. Можда никада нећемо моћи да проникнемо у то насиље или да продремо у срж других „народних осећања” која су одредила ток револуције: „Велики страх” сељака почетком лета 1789, устанци од 14. јула и 5–6. октобра 1789, револуционарни „дани” од 10. августа 1792, 31. мај 1793, 9. термидор године II (27. јул 1794), 12. жерминал године

III (1. април 1795), те 1–4. прериал године III (20–23. мај 1795). Током свих њих, гомиле су вапиле за хлебом и крвљу, а историчарево разумевање обележено је крвопролићем.

Поред свега, оно је ту, неће нестати и мора да се угради у сваки покушај објашњења Револуције. Може се тврдити да је насиље представљало нужно зло зато што Стари режим није издахнуо у миру, а нови поредак није могао да преживи а да не уништи контрареволуцију. Скоро су сви „дани” насиља били дефанзивни – очајнички покушаји да се одбију контрареволуционарни државни удари који су претили да пониште револуцију од јуна 1789. до новембра 1799, када је Наполеон ступио на власт. Након религијске шизме 1791. и рата 1792, свака опозиција могла је да делује попут издаје и никакав консензус се није могао постићи на политичким принципима.

Укратко, прилике пружају објашњење за већину таласа насиља од једног до другог екстрема током револуционарне деценије. За већину, али не и за све – сигурно не за покољ недужних у септембру 1792. године. Само насиље остаје и даље загонетка, она врста појаве која може да подстакне повратак метафизичким објашњењима као што су првобитни грех, ослобођени либидо или лукавство дијалектике. Што се мене тиче, признајем да сам неспособан да објасним коначни узрок револуционарног насиља, али сматрам да сам у стању да разаберам неколико његових последица. Оно је утрло пут преобликовању и поновној изградњи коју сам већ поменуо. Тако ненадано и са таквом снагом је срушило институције Старог режима учинивши да све делује могуће и ослободило је утопијску енергију.

Осећање неограничених могућности – неко би га могао назвати „посибелизам”, представљало је светлу страну популарног осећаја и није било ограничено на миленаристичке изгреде на улицама. Антоан-Адријан Ламурет, посланик из департмана Рона-Лоара, 7. јула 1792. саопштио је члановима скупштине да све њихове недаће проистичу из истог извора – странчарења. Потребно им је више братства. На то су посланици, који су се непосредно пре тога хватали за гуше, спустили на колена и почели једни друге да грле и љубе као да талас братске љубави може да избрише политичке поделе међу њима.

Преко „Ламуретовог пољубца” прешло се са неколико благих осмеха историчара који знају да је месец дана касније скупштина распуштена пре крвавог устанка 10. августа. Каква су деца били ти људи из 1792. са својим пренадуваним говорништвом, својим наивним култом врлине, својим простодушним паролама о слободи, једнакости и братству!

Ипак, могло би нешто да нам промакне ако бисмо просуђивали са висине о људима у прошлости. Популарно осећање братства, најнеобичније у тројству револуционарних вредности, протутњало је кроз Париз снагом урагана током 1792. године. Једва да можемо да замислимо његову снагу зато што живимо у свету који је устројен на другим темељима као што су стални посао, висина плате и профит. Ми себе сагледавамо као послодавце или запослене, наставнике или студенте, као некога ко се налази негде у простору међусобно укрштајућих улога. На врхунцу своје револуционарности, Револуција је покушала да избрише такве разлике. Она је заиста намеравала да озакони братство међу људима. Можда није била успешнија него што је хришћанство успело да изврши покрштавање, али је она потпуно преобликовала друштвени пејсаж како би променила ток историје.

Како можемо да разумемо те тренутке лудила, заустављене неверице, када је све деловало могуће док се свет чинио као *tabula rasa*, прочишћен популарним осећањем и спреман да буде преобликован? Такви тренуци брзо пролазе. Људи не могу дуго да живе у стању епистемолошке раздраганости. Стрепња почиње, да би учврстила ствари, да учвршћује границе и да разврстава „аристократе” од родољуба. Границе се брзо устаљују, а крајолик још једном поприма непроменљив изглед.

Већина нас данас живи у свету за који сматра да није најбољи већ једини могући. Француска револуција ишчезла је у готово не приметну прошлост, њену јаку светлост засенила је удаљеност од две стотине година, толико далека да још једва да верујемо у њу. Револуција пркоси веровању. Делује невероватно да је целокупан народ могао да се побуни и промени услове свакодневне егзистенције. Такав поступак је у супротности са опште прихваћеном претпоставком да живот мора да буде уређен обрасцима обичног свакодневног света.

Зар нисмо никада искусили нешто што је уздрмало наше ставове? Узмимо на пример убиства Џона Ф. Кенедија, Роберта Кенедија и Мартина Лутера Кинга. Свако од нас ко је живео у тим тренуцима тачно сећа се где је био и шта је радио. Изненада смо се зауставили у сопственој колотечини и, упркос грозоти догађаја, осећали смо се повезани са свима око нас. Током неколико тренутака престали смо да гледамо једни друге кроз улоге које имамо и доживљавали смо себе као једнаке, огољене до сржи наше заједничке људскости. Попут планинара високо изнад света свакодневних послова, прешли смо са „Ви” на „ти”.

Сматрам да је Француска револуција представљала низ таквих догађаја, толико ужасних да су до сржи протресли читаво

човечанство. Поред разарања, они су створили нови осећај могућности – не само за доношење устава или озакоњење слободе и једнакости већ и за живот најхировитије револуционарне вредности – братства међу људима.

Наравно, појам братства проистиче из саме револуције пре него из неке више мудрости међу историчарима, а неки историчари, ма како мудри били, устврдили би да велики догађаји представљају темељ стварности која се налази у основи историје. Ја тврдим супротно – велики догађаји омогућавају друштвену реконструкцију стварности, преуређивање ствари онаквих какве јесу, а које се више не доживљавају као израз датости већ као израз воље, у сагласности са убеђењима о томе како ствари треба да буду.

Посибелизам уместо датости ствари – то су биле међусобно супротстављене снаге у Француској између 1789. и 1799. године. Није да друге снаге нису биле присутне, укључујући и нешто што би се могло назвати „буржоазијом” која се бори против онога што је познато као „феудализам” током којег је добар део имовине променио власништво, а сиротиња је исцедила нешто хлеба од богаташа. Али, сви ти сукоби били су претпостављени нечему што је веће од збира њихових делова – убеђењу да је људско стање променљиво а не чврсто утврђено и да обични људи могу да стварају историју уместо да страдавају од ње.

Две стотине година експериментисања са врлим новим световима учинило нас је скептичнима у односу на друштвени инжењеринг. Са погледом уназад, Вордсвортијев тренутак могао би се учинити као увод у тоталитаризам. Песник је лајао на крвави Месец. Лајао је, а каравани су пролазили, низ генерација повезаних заједно попут ланца предодређеног за гулаг.

Можда. Али сувише много накнадне памети може да искриви слику из 1789. и 1793–94. Француски револуционари нису били стаљинисти. Они су били група обичних људи у необичним околностима. Када су се ствари почеле распадати, они су највећим делом одговорили настојањем да ствари учине смисленим устројавајући друштво на новим принципима. Ти принципи још увек стоје као оптужница за тиранију и неправду. О чему се радило у Француској револуцији? О слободи, једнакости и братству.*

Превео с енглеског
Михаел Анџоловић

* Извор: „The French Revolution at the Street Level”, in: Robert Darnton, *What was Revolutionary about the French Revolution. The Eleventh Charles Edmondson Historical Lecture*, Baylor University Press, Waco, Texas 1990, pp. 5–19.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ

О ИДЕЈАМА И ДЕЛУ СВЕТОЗОРА МИЛЕТИЋА

У српском народу нема много личности које су уживале такво поштовање и поверење, имале такав неоспорни углед, биле тако вољене и омиљене као што је то био Светозар Милетић, не само у својој ужој постојбини, него и код Срба у свим српским земљама. Проникнувши у језгро тежњи свога народа у једној значајној епохи, Светозар Милетић је постао његов вођа, апостол и мученик. Времену у којем је живео дао је тако дубоко обележје своје снажне личности, да је тешко и замислити то време без његовог присуства и деловања. Милетићеву улогу у историји српског народа и његовог политичког живота, његов савременик, следбеник и сарадник Гига Гершић оценио је овако: „Ко, дакле, хоће да оцрта и карактерише живот и рад тога човека, тај управо има задатак да пропрати и пређе целу политички-друштвену историју прекосавског Српства, па донекле и целог Српства, кроз скоро пуних четрдесет година.”¹

Политички живот Срба у аустријским земљама у времену после Велике сеобе покретала је готово од самог почетка тежња за већим слободама, већом самосталношћу и сопственом облашћу. Идеја о аутономији, о Српској Војводини била је срж, темељ и окосница политичке мисли и политичке, па и оружане борбе коју су Срби у Јужној Угарској водили готово два и по столећа, полазна тачка и пут ка далеком коначном циљу, српском јединству. Тешко је рећи да ли је ико и пре и после Милетића, кратко, а

¹ Г. Гершић, † *Др. Светозар Милетић, Успомене и рефлексије о његову животној и раду*, У Београду 1902, 7.

језгровито и потпуно одредио значење појма Војводина: „Војводство – то значи биће политично народа српског с ове стране”.²

Своје школовање, започето у Новом Саду, Милетић је наста-вио у Пожуну, где се укључио у покрет српске „учеће се младе-жи” и тамо, под утицајем Људевита Штура постао одушевљени панслависта. Фебруара 1847. године у Пешти, где је тада боравио, предложио је да омладина покрене књижевни алманах *Славјанка*. Од 23 песме, објављене у овом алманаху, посвећеном „роду срп-ском и народу славјанском” било је шест његових панславистич-ких и родољубивих песама, а међу њима и чувена *Сјасова ноћ*.³

Своје политичко деловање Милетић је започео 1848, у вихо-ру револуције која је захватила Европу и Хабзбуршку монархију, веома млад, али са задивљујућом зрелошћу политичких идеја и потеза, те се тиме сврстао међу најзначајније личности тога вели-ког доба. Био је изразити представник оне омладине, која је била по речима Милетићевог биографа Васе Стајића, „први наш нара-штај који се обавестио о француској револуцији и њеним идејама, и који је пожелео да тим идејама саобрази нашу стварност”.⁴

Из Беча, где га је затекао почетак револуције, упутио се у завичај, у свој Шајкашки батаљон. На омладинском скупу о Цве-тима, на Венцу априла месеца, изрекао је свој став о српским по-литичким циљевима, где су већ сасвим јасно биле видљиве главне тачке његовог будућег програма: „Србима није довољна општа равноправност, јер би се онда морали одрећи свог српског имена и своје српске народности па се претопити у мађарске грађане. Срби треба да имају своју административну територију.” Тада, марта и априла 1848, на почетку Српског народног покрета, најважнији политички захтев српског становништва био је успо-стављање аутономне српске територије, под називом деспото-вина или војводовина. Оба ова назива имала су своје историјске основе. Михаило Полит-Десанчић помиње у својим сећањима како се Милетић на овом омладинском скупу одлучно успроти-вио предлогу да се територија, на којој су Срби желели да добију

² „На Туцин дан 1860”, Светозар Милетић, *Изабрани чланци* (приредио Мирослав Јерков), Нови Сад 1939 (у даљем тексту: *Изабрани чланци*), 24–27.

³ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871), Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Просвета, Београд 1966, 18–22. На захтев цензора Јована Суботића, било је избрисано „народу славјан-ском” (Јован Скерлић, нав. дело, 26). Алекса Ивић, „Из младости Дра Светозара Милетића”, Споменица Светозара Милетића, *Лейопис Мајице српске*, књ. 308, Нови Сад 1926, 137; Светозар Милетић, *Сабрани сјиси I–III*, (приредили Чедо-мир Попов и Дејан Микавица), (у даљем тексту: *Сабрани сјиси*) Београд 1999, I, 113.

⁴ Васа Стајић, *Светозар Милетић*, Југо-исток, Београд 1938, 34.

политичку аутономију назове „деспотовина”. „То никако!” – рече Милетић. Данашњем времену слободе и слободоумља деспотовина би Србе веома жигосала”.⁵

Сазнавши да се прва компанија Шајкашког батаљона спрема да пође у Италију, Милетић се 12. априла одвезао у Чуруг. Зазволивши на узбуну, одржао је говор граничарима који су се били окупили ради уплате пореза, позивајући их да не иду у поход против италијанских револуционара.⁶ Већ у том првом говору показале су се оне особине Милетићеве личности, које ће обележавати његов наступ и временом од њега створити правог народног трибуна – искреност и одлучност, ватреност и убедљивост.

Мада због своје младости Милетић није био међу најистакнутијим личностима Српског народног покрета 1848, био је несумњиво један од оних који су најјасније сагледали суштину тадашњих збивања, не само у Хабзбуршкој монархији, него и у целој Европи. У то време је у Европи почело да се пробија начело народности, права народа на самоопредљење. Основни политички принцип револуционарног грађанства, проглашен још у Француској револуцији, принцип народног суверенитета, допуњен је једним новим начелом – националним суверенитетом.⁷

У чланцима које је објавио у листу демократске интелигенције *Најпредак*, Милетић је показао ванредно познавање и разумевање догађаја који су потресали Монархију и предвидео њихове далекосежне и судбоносне последице не само за српски, него и за друге народе у Монархији, али и за целу Европу. Он сматра да само слобода основана на темељу народности може обезбедити свим појединцима пуну и праву слободу, и у Европи створити могућност постојања националних држава. Од исхода аустријског покрета, од тога да ли ће престати господарство немачког и мађарског народа над другима зависи судбина целе Европе и свих њених народа. Од Аустрије и од тога да ли ће жеље Словена бити испуњене и Монархија преуређена на новим основама зависи да ће раније или касније због тога доћи до европског рата.⁸

⁵ Михаило Полит-Десанчић, *Како је био било у нас Срба у Буни године 1848*, Нови Сад 1996, 78.

⁶ *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, Београд 1952 (у даљем тексту *Грађа*), 118. Овај Милетићев говор је касније у истрази састављен према исказу слушалаца и приложен извештају команданта Шајкашког граничарског батаљона пуковника Белера. Светозар Милетић, *Сабрани списи I*, 126–127; Васа Стајић, *Светозар Милетић*, 36–37; Алекса Ивић, нав. дело, 145.

⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1871)*, Прва књига, *Основи европске историје XIX века*, Матица српска, Нови Сад, 435.

⁸ „Значај покрета у Аустрији”, *Најпредак*, бр. 11, 7. децембра 1848; „Војводина према целокупној Аустрији”, *Најпредак*, бр. 9, 14, 16 и 17, 1, 17, 24. и 30.

Из искуства четрдесетосмашких борби Милетић је понео још једно исправно сазнање које је било неопходно у предстојећем времену, сазнање о правом карактеру мађарске борбе, положаја и улоге Мађара у држави и покретачких сила њихове политике. Већ на почетку револуционарних збивања 1848. године уочио је оне варљиве изгледе и замке које су мађарски револуционарни захтеви за грађанску равноправност представљали за бројне народности у Угарској. Схватио је праву суштину и узроке сукоба између Срба и Мађара 1848, о којој ће се водити толике жучне расправе дуже од једног века, и у самој политичкој ацени, али и у науци. Тачни закључци о томе, ипак неће поколебати Милетића у искреним настојањима да српски народ борбу за демократију и политичке слободе поведе заједно са мађарским народом.

Једна битна околност измакла је тада Милетићевој процени: реална могућност да се све што је у својим визијама о будућности народа Монархије замислио оствари у самој тој држави, сачуване целине и спољашњих граница. Реформе које изискује он је заснивао на природним људским и националним правима и везивао за увиђавност владајућих врхова у Аустрији. У време када је Милетић писао своје чланке још се није у пуној мери испољила права политика двора и владе према побуњеним и међусобно завађеним народима.

Поступци двора и јадни резултати тако обилато заливени крвљу народа у буни показали су веома брзо да поуздање у добру вољу и захвалност двора према српском народу није било оправдано. Завршетак револуције донео је Србима, по познатим Милетићевим речима, као награду оно што су Мађари добили као казну: најпре опасно стање, па онда апсолутизам, стегу и прекомерне терете.⁹

Царским патентом 18. новембра 1849. основано је Војводство Србија и Тамишки Банат, посебна административна област, која није била ни српска ни аутономна.¹⁰ Убрзо потом почело је време тзв. Баховог апсолутизма, потпуне централизације државе и апсолутистичког режима. За време тог „глувог доба”, „кад се за народ није радити дало”, када су ућуткани сви гласови бораца за грађанске и националне слободе, и Милетић је ћутао.

децембра и бр. 1 и 2, 14. јануара 1849.

⁹ „Срби и Мађари”, *Засијава*, бр. 53, 4. јула 1868, бр. 68, 25. августа 1868. и бр. 69, 29. августа 1868.

¹⁰ Ernst Hellbling, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Wien 1956, 355; A. Stojacskovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina*, Temesvar 1860, 36.

Крајем педесетих година Хабзбуршка монархија је доспела у кризу која је приморала двор на реформе. Међу бројним уступцима датим Мађарима, један од најкрупнијих било је успостављање интегритета угарских земаља, те је 27. децембра 1860. укинута Војводство Србија и Тамишки Банат, а највећи део његове територије инкорпорисан у Угарску.

После укидања Војводине морало се проговорити и Милетић је то учинио знаменитим „Туцинданским чланком”, почетком 1861. године, чланком који је „звонио као сигнал, као силна труба која соколи и прибира народ за нову борбу”¹¹. Чланак је означио прекретницу у политичком животу Срба у Јужној Угарској и означио почетак једне нове етапе.

Своје погледе на нови правац српске политике, наговештен у „Туцинданском чланку” тек у крупним и општим потезима, Милетић је као јасно формулисан политички програм изложио у иступањима на Благовештенском сабору одржаном априла исте године. Овај трећи и последњи политички сабор српског народа у Угарској, усвојио је закључак у којем се предлаже формирање посебне, аутономне области под именом Војводовина Српска, у коју би ушли Срем, доња Бачка, Банат и Војна граница.¹²

У свом говору на сабору Милетић је рекао: „Истина је, да ми имамо задатак пронаћи јемства за обезбеђење наше народности. Али ми се имамо бринути и за уставну слободу, и ова је онаква иста звезда наша, као и народност. Ми нећемо хтети обезбедити нашу народност на штету уставне слободе... Ми смо и Срби и грађани.”¹³ „Народност и слобода, то је једно исто; народност је оваплоћена слобода сваког народа. Нама је девиза дакле била и јесте: слобода и народност или утврђење и развитак и свестране слободе и српске народности у свакој држави, где има Срба у политично важећем броју.”¹⁴

Преокрет који је тада настао у српској политици састојао се у раскиду везе са Бечом и преношењу борбе на парламентарно поље, у оквиру угарске уставности и државног права Угарске, да би се заједно са демократским снагама Угарске и других народности формирао фронт против бечког централизма и германизаторских претензија. Благовештенски сабор представљао је обрт

¹¹ Васа Стајић, *Светозар Милетић*, 49.

¹² Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа Србског у Сремским Карловцима*, Нови Сад 1961, 242–243.

¹³ Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна сјанка, Грађа 1860–1885*, I–II, Сремски Карловци 1958, I, 101.

¹⁴ „Говор о колективном представништву Војводине у Угарском сабору”, *Сабрани списи* I, 253–256.

у политичком животу Срба и по томе што је извео на политичку сцену једну нову генерацију политичара, израслу у измењеним друштвеним и економским приликама грађанског друштва.

Саборски закључци нису никад потврђени, а Срби су још једном послужили двору као претња у његовим односима са Мађарима.

Од 1861. Милетићев аутономни програм није се суштински више мењао и везивао се углавном за одлуке Благовештенског сабора. Њега се доследно држао у току своје интензивне и жестоке политичке борбе следеће две деценије.

Тај се програм може свести на два главна циља: остварење националне слободе и грађанских права и слобода. Он је спајао мисао народности и мисао уставне слободе, са модерним демократским установама. Ови погледи представљали су природни и логични израз националних и либералних идеја које су од 1848. завладале европским земљама и њиховим политичким покретима. То своје темељно политичко уверење Милетић је сажето изложио у следећем тексту: „Две су идеје, које данас Европу покрећу, као два пола, међу којима се морални свет европски окреће. Те су две идеје: слобода и народност, начело правне једнакости људи, и правне једнакости народа...” Народност и слобода нису, по његовом мишљењу, биле противположене категорије, народност је оваплоћена слобода сваког народа. У првом броју Милетићевог политичког листа *Застава*, 9/21. фебруара 1866. то је било истакнуто као њена девиза: „Уставност, народност и равноправност грађанска и народна три су боје 'Заставе' која се у зраку слободе вије.” Тако се у Милетићевом идеолошком систему показује, како је закључио и један савремени немачки историчар, она тесна испреплетеност либерализма и национализма, која се препознаје и код политичара других народа, који стоје пред истим двоструким задатком: формирању либерално-демократског устава и успостављању националних држава.¹⁵

Милетић је следећих година настојао, свом својом огромном снагом, борбеношћу, упорношћу и жаром, својим способностима рођеног вође да оствари циљеве које је наговестио у „Туцинданском чланку”: једну преображену Војводину, задобијену уставним путем, на темељу основних права сваког народа, у условима слободе, једнакости и братства. Сматрао је да ће у једној либералној, демократској Угарској наћи довољно гаранција за опстанак и развитак српске народности.

¹⁵ Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914, Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980, 116.

Међутим, Милетићева нада да ће мађарски политичари променити своје ставове, поучени последицама своје искључиве националне политике у току 1848. и 1849, није дуго опстала. Упркос предусретљивости и лепим обећањима у почетку и са изузетком усамљених појединачних гласова, који су, уосталом, брзо утихнули, у мађарским политичким круговима и јавности владало је једнодушно уверење о супрематији Мађара и постојању једне политичке нације – мађарске. О томе је постојала општа сагласност, од крајње левице до крајње деснице. У светлу тих основних начела и појам слободе грађана подразумевао је само грађанске слободе, али не и националне.

После Аустро-угарске нагодбе и поделе власти над словенским народима између Немаца и Мађара увођењем дуализма 1867. године, Милетић је са својим присталицама започео оштру и бескомпромисну опозициону борбу. Мада је изгубио наду у могућност споразума и сарадње са Мађарима, није напустио и терен парламентарне борбе. За своје ставове неуморно се залагао – беседама у саборима, угарском, хрватском и црквено-народном, бројним новинским чланцима и говорима на политичким зборовима.

Тежак пораз немађарских народа, и то у самом угарском сабору, био је доношење *Закона о народностима* 1868. године. Група од 26 посланика народности, међу којима је био и Милетић, поднела је угарском сабору *Законски предлог романско-српски за утврђење и осигурање народности и језика у Угарској*, који је Милетић потанко образложио у саборској дебати.¹⁶ Полазећи од равноправности свих народа у држави, територију жупанија треба заокружити по народностима, обезбедити употребу језика и одговарајуће учешће у централним државним органима. Предлог је у сабору добио само 24 гласа, а *Законом о народностима* коначно је уобличена и усвојена догма о једној недељивој, у политичком смислу јединственој мађарској нацији.

У периоду после Нагодбе око Милетића и његовог програма масовно се окупио српски народ и организована је прва политичка странка Срба у Угарској, Српска народна слободоумна странка. Странка је имала карактер правог националног покрета и постала је водећа политичка снага. Предводили су је народни представници из редова младе грађанске интелигенције, а чинио ју је, могло би се рећи, цео српски народ. „Цео народ, једна странка”, написао је Васа Стајић. Формално је основана на састанку у

¹⁶ Беседа дра Свештозара Милетића земаљског засиујника говорена 14. новембра 1868. на Угарском сабору у ишиању народности, У Новоме Саду, 1868.

Великом Бечкерекy, јануара 1869. године, када је усвојен и први програм странке, који је Милетић, његов творац, уочи конференције детаљније изложио и образложио у чланцима објављеним у *Застави*.¹⁷

Милетићев програм српске аутономије у Хабзбуршкој монархији, као и решавања српског националног питања у целини, пролазио је у току његовог политичког деловања кроз различите фазе. Иако доследан у погледу свог основног циља, као и темеља на којима се заснивао, он је нужно морао бити прилагођаван постојећим приликама и изгледима који су постојали за његово остварење. У револуцији 1848. Милетић је сматрао да се права свих аустријских народа могу обезбедити преуређењем Монархије у целини и њеним организовањем на федеративном принципу, уз пуно признавање природних националних права свих народа и њихове равноправности.

После 1860. решење српског питања Милетић је везивао за либерални, демократски, уставни и парламентарни поредак Угарске и њено федеративно преуређење, опет на бази пуне националне равноправности свих њених народа, не само културне, него у првом реду политичке, која је неопходан оквир за сва друга права. У време преуређивања Хабзбуршке монархије, у предвечерје Аустро-угарске нагодбе, Милетић се определио за дуални федерализам, где би оба дела Монархије била уређена као федеративне заједнице националних јединица.

Међутим, политичке прилике у Угарској и неумољиво истицање доктрине о једној, мађарској политичкој, дакле владајућој нацији показали су да су те наде јалове. Не напуштајући средства легитимне, парламентарне борбе за остварење српских политичких циљева, Милетић је временом све више увиђао да се српско питање у Хабзбуршкој монархији не може и никад неће моћи решити у њеним оквирима, ма какви они били.

Постајало је све очигледније да је национално ослобођење српског народа у целини немогуће остварити само у појединим земљама где је тај народ живео. Тако је и решење националног питања Срба у Јужној Угарској и обезбеђење њиховог опстанка као народа могуће само у јединственој и независној српској држави, која би обухватила Србију, Црну Гору, Босну, Херцеговину, Стару Србију и делове Македоније. Оно је саставни део општег националног ослобођења, а потом саставни део Источног питања, које се може решити само револуцијом балканских

¹⁷ Василије Крестић–Радош Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 37.

народа. Коначно решење српског националног питања може се, дакле, обезбедити само на интегралан начин, револуционарним путем, уједињењем свих делова српског народа, око Србије као стожера, што је подразумевало пропаст царстава у чијим су границама живели: Хабзбуршког и Османског.

Отварање Источне кризе Херцеговачким устанком 1875. ставило је на неки начин на пробу Милетићеве ставове о Источном питању. Иако је у почетку сматрао да се ради о устанку локалног карактера, врло брзо је увидео да ће Херцеговачки устанак отворити Источно питање и бити судбоносан за опстанак турске владавине на Балкану и, нарочито, за српски народ. Мада ни међународне прилике, ни унутрашњи политички односи у Србији нису били повољни, Милетић је проценио да је време да се поведе рат против Турске, на челу са Србијом, која ће бити Пијемонт уједињења српског народа.¹⁸ Због оваквих његових политичких схватања и акција, Милетића су одмах после почетка рата 1876. ухапсиле мађарске власти, а из затвора је пуштен тек после његовог завршетка 1879. године.

Милетић се снажно залагао за признање српске индивидуалности у хрватским земљама. Уочивши да и код Хрвата јача доктрина о јединственом политичком хрватском народу, Милетић је био резервисан у погледу неке федералистичке везе између Срба и Хрвата. У јужнословенским политичким и културним круговима у Монархији јавиле су се седамдесетих година замисли о уједињењу јужнословенских земаља Хабзбуршке монархије. О томе је Југословенски конгрес хрватских, словеначких и српских политичких радника одржан у Љубљани донео и резолуцију децембра 1870.¹⁹

Милетић је био одлучно противан стварању југословенске јединице у склопу Аустроугарске. Начела слободе и народности победиће ускоро у Европи, писао је Милетић, а онда нема опстанка ни Турској ни Аустроугарској. Јужни Словени немају снаге да обарају Монархију, али немају разлога ни да је одржавају. Према томе, уједињење Јужних Словена у Аустроугарској, окупљање у оквирима државе која данас више и не постоји, нема оправдања. Поред тога, „јединство Јужних Словена без Србаља у Србији, Босни, Херцеговини и Црној Гори није јединство”. Само за так-

¹⁸ Светозар Милетић, „Дакле – рат с Турцима!”, *Сабрани списи* III, 447–451; „Устанак, српска влада, Клек”, *Сабрани списи* III, 456–459; „Херцеговина и дипломатија”, *Сабрани списи* III, 455.

¹⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Просвета, Београд 1989, 2, 234–235.

во јединство, закључује Милетић, „... имамо и крви, и новца, и одушевљења и поштовања; за друкчије немамо ништа”.²⁰

Национално ослобођење се по Милетићевом мишљењу не може остварити без унутрашњих политичких и грађанских слобода, либералног и демократског поретка, заснованог на уставности и демократији. У функцији остварења ових двају основних циљева је Милетић посматрао, а често и критички оцењивао, политику Србије као стожера српског и југословенског уједињења, њених владалаца и њених политичара.²¹

Милетићева предвиђања су се и остварила, после неколико деценија. Аустроугарска се распала, а Срби из Јужне Угарске могли су коначно да досегну циљ за који су се борили столећима: да остваре своја национална права ујединивши се с матицом свога народа. У овим догађајима учествовали су многи његови сарадници и настављачи, а дух старог борца надахњивао их је у тим судбинским данима.

Мада је Милетићеву делатност у целини снажно обележило уверење да постоје два битна елемента људске слободе: слобода појединца и национална слобода, било му је пребацивано да је прво националиста, па онда грађанин. Нема, међутим, ниједног говора, чланка, програма, политичког документа у којем би Милетић раздвајао ове две категорије. Раздвајање ових двају неодојивих елемената људске слободе, личне и националне, њихово супротстављање или давање предности једном од њих увек изазива трагичне последице, о чему и савремено доба пружа свакодневне бројне доказе.

То што су Срби осећали да им је угрожен и национални идентитет и сам опстанак као народа и у политичкој борби на прво место, као најпречу потребу истицали одбрану своје народности, била је неминовна последица политике која је вођена у Монархији. Још 1848. је двадесетдвогодишњи Милетић јасно уочио дволичну политику оних који су настојали да увере Србе да треба да се задовоље личним, грађанским слободама, и да их убеде да су њима апсорбована национална права, која су према томе сувишна: „Сад питам ја подмукле немачке и мађарске назови-космополите и демократе, који Славене пред светом оцрнише, да народност више него слободу цене, питам их, каква је то слобода, што учини, да Немци пожелише једну и слободну Немачку, Талијани

²⁰ *Сабрани сјиси* II/1, 554.

²¹ „Реформе у Србији”, *Сабрани сјиси* II/2, 116–133; „Србија и – Блзнавац”, *Сабрани сјиси* II/2, 604–606; „Српска влада и појави у Босни”, *Сабрани сјиси* II/3, 124.

једну и слободну Италију, Пољаци једну и слободну Пољску? Ако је то сама слобода људи као државних грађана, и ако им је она довољна, зашто они пожелеше из неприродног свог сајуза државног у природни сајуз раскомаданог народа свог прећи? Не би ли могли грађанску слободу и у садашњем сајузу државном уживати? Па зашто не? Јербо су ради не само као поједини људи и државни грађани него и као народ слободни бити; а то је оно, што и ви радите, а нама за зло примате.”²²

И Ђуро Даничић је априла 1848. писао Јустину Михаиловићу како је у неким новинама речено: „... да је слобода преча од народности. Ја не бих рекао да је тако. Помислите шта би било да су Срби на Косову народност изгубили место слободе. Слобода се може кад год добити кад се изгуби, али кад се народност изгуби никад се не може добити. Народност може без слободе опстати на свијету, али слобода без народности не може се ни помислити.”²³ Милетић је у једном говору навео готово истоветну реченицу угледног мађарског политичара Пала Нађа: „Изгубљену уставну слободу може народ у спешним околностима повратити, изгубљену пак народност никад ни довека.”²⁴

Милетић је био дубоко свестан значаја културе за живот једног народа, његов опстанак и развој. Матичин вршњак, он је помагао Матици и учествовао у њеном раду.²⁵ Није прихватио да се прими председништва у Матици 1872. године, да не би на њу навукао, како се изразио „громеове гнева” председника угарске владе Андрашија због своје политичке делатности.²⁶

Мада га је одликовала чврста доследност, што је уочљиво ако се прати његова делатност од самих почетака, па до тренутка када је напустио терен активне политичке борбе, Милетић је био и политичар који је био спреман и способан да корак у политичкој акцији прилагоди тренутним приликама и могућностима, а да при том главни циљ не буде ни промењен, ни окрњен. Тај највиши циљ, који се није мењао за све време његове политичке делатности, био је решење српског националног питања у Хабзбуршкој монархији, односно у Угарској, на темељу грађанских права и слобода и пуне равноправности свих њених народа.

²² Светозар Милетић, „Значај покрета у Аустрији”, *Најпредак*, бр. 11, 7. децембра 1848.

²³ *Грађа*, Београд 1952, 216.

²⁴ *Беседа дра Светозара Милетића земаљског засијуника говорена 14. новембра 1868. на Угарском сабору у ишјању народности*, У Новоме Саду, 1868, 45.

²⁵ „Значај Матице српске”, *Изабрани чланци*, 80–87.

²⁶ Живан Милисавец, *Историја Матице српске*, II део, 1864–1880, Матица српска 1992, 22.

Коначно решење националног питања Милетић је видео у ослобођењу и уједињењу свих српских земаља.

За то време Монархија је прошла кроз неколико битно различитих фаза свог политичког и државног устројства и своје друштвене структуре. Сходно томе, путеви и начини остварења основних политичких тежњи српског народа, на челу са Милетићем, морали су се мењати и прилагођавати промењеним околностима, не напуштајући никада чврсто уверење да се они могу остварити само уз поштовање либералних и демократских политичких принципа.

Ако се данас упитамо да ли су и у коликој мери актуелни Милетићева политичка мисао и његови политички ставови, утврдићемо без икаквог двоумљења да јесу. Милетић је био један од оних ретких, заиста великих политичара и јавних радника који нису били само људи свога времена, и чији су погледи и визије продирали далеко у будућност и тамо сачували подједнаку снагу и вредност.

Докле год у друштву слобода буде представљала највишу вредност – слобода човека, појединца и колективитета, народа, и Милетићева мисао биће жива и актуелна. Процењујући глобалне политичке односе у Европи свога времена, Милетић је ванредно тачно, понекад готово пророчански уочавао суштину тих односа, предвиђао могуће и вероватне правце развоја догађаја и њихове последице. У оној мери у којој у европској и светској политици делују закони интереса великих сила и односи њихових снага утичу на судбину малих народа, а уверавамо се свакодневно у то како снажно утичу, општи Милетићеве закључци о томе нису ни данас изгубили у вредности.

Закључићу своје излагање речима једног од првих Милетићевих биографа, Васе Стајића: „У његово време, нико код нас није био толико рођен и образован за политику, ни у чијој мисли није био тако јасан положај нашег народа на истоку Европе, и нико ту мисао није заступао са толико и логике и темперамента. Нарочито, нико није толико осећао трошност држава које не почивају на начелима народности и слободе, нико није тако поуздано предвиђао пропаст Аустрије и уједињење Јужних Словена... Он један је схватио наш препород као појединост у великом замаху либерализма и демократизма Европе. Најзад, од Доситеја до данас, мислим да нико није тако паметно писао о нашем националном питању...”²⁷

²⁷ Васа Стајић, *Светиозар Милетић, Животи и рад*, Нови Сад 1926, VII.

АЛЕКСАНДАР С. ПАНАРИН

ДЕЗЕРТЕРСТВО ЕЛИТА У ЕПОСИ КАТАСТРОФА

1. Зашто смо изгубили националну елићу?

Десет година, које су из темеља потресле земљу – то је нови феномен не само наше националне, него и светске историје. Назив је тога феномена – глобализација. Обично се под тим подразумева нови свет са као никад пре транспарентним границама, и као никад тако узајамно повезан, смештен у јединствен економски, политичко-правни и информациони простор.

Али при пажљивијем разматрању види се да, кад се говори о глобалном свету, у ствари се мисли не на свет народа, него на свет елита, које су неочекивано изашле изван домаћаја система националне контроле, и које доносе одлуке иза леђа локалног становништва. Никад нећемо разумети ни узроке распада СССР-а, нити механизме приватизације, ако не схватимо да је главна карактеристика нове, политичке, економске и интелектуалне елите, која је заузела позиције у августу 1991. године, то да та елита мисли и делује не као национална, него као *глобална*, која је везала своје интересе и своју судбину не са сопственим народом, него са престижном међународном средином, у коју се труди да упадне заобилазећи свој народ.

Глобализација у првом реду значи излазак елита из система грађанског консензуса: раскид не само с националном културном традицијом, него и са оним одлукама и компромисима на којима се заснивао грађански мир и сагласје. Главним условом грађанског консензуса између предузетничке елите и националне већине била је социјална држава. Мањини је давано право да се богати посредством слободне економске иницијативе, већини су пак биле загарантоване мере социјалне заштите и цивилизацијског

минимума животних добара. Није се лако градио тај консензус: Европа је страћила више од 150 година на то, да социјализује варварски капитализам, накалемивши на њ социјалну и националну одговорност која му је недостајала.

И ето сад, искористивши банкрот светског социјалистичког експеримента, савремена економска елита је одлучила да подвргне ревизији остварени грађански консензус, обзнанивши, да више не намерава да носи и трпи бреме социјалне државе нити ишта друго што иде уза њ у области културе и морала – заштиту и бригу о слабима. Подвличим: раскид негдашњег грађанског консензуса – феномен је општесветски. У читавом свету економска елита је почела да уцењује своје владе тиме, како ће извозити капитал ван граница земље, ако у земљи буде оптерећивана високим порезима и социјалним обавезама. У том смислу карактеристичне су одлуке немачког савеза предузетника, прихваћене пре три године на конгресу у Дизелдорфу. Инструкција тога конгреса својим извршним органима била је – да ставе до знања немачкој нацији и влади, да се стрпљење богатих патрона истрошило.

Особеност ситуације у Русији је у томе, што се наша нова предузетничка класа, настала као резултат приватизације, од самог почетка формирала у условима нарушеног грађанског консензуса. Растанак с комунизмом протумачен је као раскид савеза са слабима у корист јаких: слаби немају алибија!

Али раскид с „економски неприлагођеном” већином сопственог народа аутоматски је поставио као неизбежан задатак да се траже савезници на страни – у глобалној међународној средини. Проблем се поставио у још оштријој форми зато што номенклатурна приватизација није била легитимна – партијски другови и буразери из специјалних служби поделили су међу собом бивше државно власништво испотиха, народу за леђима. Идеолошки је то правдано тиме да народ не може бити власник нити може управљати власништвом услед свога мрачног историјског наслеђа: неискорењивог егалитаризма и саборности.

Други узрок заокрета од националног ка глобалном састојао се у томе што у условима које је пружала своја земља није било могућности да се до краја реализују све дивоте новог начина живота: сва стара инфраструктура добара и услуга била је срачуната не на елитистички него на совјетски стил живота, који је новопеченој господи приватизације почео да изгледа као убого аскетски. А најважније је наравно било то што је, не добивши праву легитимност – сагласност нације, ново власништво било под претњом руског бунта „бесмисленог и беспопштедног”. Ето зашто је наша нова економска елита заједно са својом свитом из

лагера политичара и интелектуалаца била спремна да радикалније раскине са својим старим националним статусом у корист новог глобалног, него што су то досад учинили представници западних елита.

Глобална заједница је показала разумевање за бриге наших нових власника, саветовавши им да држе своје депозите на сигурнијим местима, него што је то непредвидива земља – Русија. Али и за пружене гаранције за власништво, и за право да буду представљени у престижним клубовима нове глобалне елите, од наших приватизатора понешто је и захтевано.

Као прво, демонтажа тоталитарне супердржаве, као сведочанство добрих намера и потпуног одрицања од империјског наслеђа у читавом постсовјетском простору. Одговарајући програм сад је у завршној фази која се састоји у одрицању Русије од војних база у Абхазији и Придњестровљу и у ликвидацији војног присуства изван националних граница уопште.

Као друго, захтевано је да се земља отвори уласку међународног капитала, на што је такође добијен пристанак. И овде се не ради толико о специфичној зависности нове руске мањине, која се више боји и зазира од сопственог народа, него од бивших противника у хладном рату. Ствар је у општем принципу нове природне селекције, који захтева ликвидацију свих средстава, која помажу слабима и неприлагођенима да се штите од навале моћних и прилагођених.

Најважније од тих средстава је – национална држава, која пружа протекционистичке услуге својој економици и своме становништву. Онај исти социјал-дарвинистички принцип, који је захтевао разарање социјалне државе – прибежишта неприлагођених унутар земље, захтева демонтажу националног суверенитета и граница, схваћених као прибежиште неприлагођених народа, који се склањају од закона глобалне тржишне селекције. Другим речима, у новим правилима, која је диктирала глобална заједница нашој новој елити, био је садржан не само прагматични захтев да се плате пружене услуге и гаранције делом националних ресурса, него и нови идејни нормативни стандард, повезан са идеологијом социјал-дарвинизма.

Глобално отворено друштво схвата се као социјал-дарвинистичка средина, у којој са све мање препрека ресурси и територије прелазе из руку мање умешних и прилагођених, у којима су се нашле вољом историјске случајности, у руке прилагођенијих и достојних. Ако је на основу тог истог принципа прилагођенија номенклатура отела национално богатство од неприлагођене националне већине, онда она не може да оспорава деловање тога

принципа у глобалним размерама и да прикрива своје националне ресурсе под застарелим изговором националног суверенитета.

Потврду, да је владајућа елита Русије испунила тај захтев, представља нацрт новог закона о власништву земље, који је влада дала на разматрање државној Думи и који је већ у начелу одобрен. Земља – то је национални ресурс, који се обично штити не само из разлога економске и политичке прагматике, него и из принципа националног суверенитета и идентитета. Са земљом су повезана најближа срцу национална сећања и наде, од свих ресурса њој се више него другима придељују надекономска вредносна значења. Управо због тога питање, хоће ли она задржати неприкосновену националну припадност или ће, у духу принципа отвореног друштва, бити дата на јавно међународно надметање, где добија не ко је милији него ко је силнији, представља испит „глобалне зрелости” за нашу владајућу елиту.

И по свему судећи она је пуна решености да тај испит положи, то јест да докаже глобалној заједници, да нема ничега на свету што би она резервисала за сопствени народ а на уштрб закона глобалне природне селекције. У предлогу новог Закона о земљи директно се каже, да грађани Руске федерације неће имати никакве предности у односу на странце и лица без руског држављанства у погледу права власништва на руску земљу. На тај начин, тај нацрт је постао нешто много више него што је још један у низу докумената либералног реформаторства: он је постао манифест глобализма – сведочанство дефинитивног преласка наше владајуће елите са националних на глобалне позиције.

Али нови Закон о земљи, као и сва реформаторска економска решења, која су му претходила, сведочи не само о промени статуса елите од националног на глобални. Он улази у контекст још једног епохалног преврата, који нам се збива пред очима: прелаза од продуктивног капитализма веберовског типа ка новом шпекулантско-зеленашком капитализму, који је заснован на пост-продуктивним праксама и процедурама валутних манипулација, нееквивалентне размене и извлачења сваке врсте ренте независно од рада.

Елите, које су пожелеле да постану глобалне, нису се одрекле само од националног идентитета и од заштите националних интереса. Оне су се одрекле и од тога да деле са сопственим народом муке постојања, повезане са заповешћу „у зноју лица свога стицаћеш хлеб насушни”. Елите су обзнаниле своје право да слободно мигрирају из тешких у лаке – привилеговане просторе, из сфера, које захтевају напор и одговорност – у дивни нови свет, где царују лакоћа постојања и одсуство икакве одговорности.

Рехабилитација елита, до које је дошло у постфеудалној епо- си, била је управо проузрокована тиме, што су се елите укључи- ле у продуктивне видове делатности, повезане са синтезом стваралачког и производног рада. Стваралачки напор и свакодневна друштвено-организаторска одговорност елита ни по највишим моралним мерилима нису се никако могли оцењивати ниже, него свакодневни усрдни труд маса. И више од тога: елите су стале да наступају у улози иновационих група, које су прве освајале нове могућности епохе модерне и које су их постепено чиниле општом баштином. Управо је таквим био цивилизацијски механизам мо- дерне, базиран на репродукцији на масовном нивоу, достигнућа елитних стваралачких група.

А ето сад, у епоси глобализације, сударили смо се са елита- ма које су, као прво, претпоставиле имитаторску и плагијаторску делатност, повезану с позајмицама са стране, тегобама и ризи- цима сопственог стваралачког трагања; као друго, које се труде да приграбе искључиво за себе сва најнапреднија достигнућа, не осећајући при томе да имају икаквих обавеза према сопственим нацијама. Тако се појавио у свету нови тип глобалисте-западња- ка, који више воли не да чека резултате модернизације заједно са сопственим народом, него да отвара за себе „авангардни цивили- зацијски простор” и да се у њему удомљује по праву кооптираног члана глобалног елитног друштва.

При томе је подвргнут суштинској реинтерпретацији и сам еманципаторски процес епохе модерне: раније је он схватан као ослобађање од окова иницијативне „фаустовске” личности, којој је требала не слобода провода, него слобода напрегнуте стваралачке иницијативе у свим областима живота. А ето временом је некакав микроб нагризао енергију и морално здравље негдашњег „фаустовског типа”. Посматрајући га другим очима, он је наново за себе открио савремени свет, и то више не као поље слободног труда и стваралачких изазова, него као десоцијализовани простор хедонистичког индивидуализма, у коме неће да се зна ни о каквим друштвеним задацима и обавезама.

Уместо нове европској пројекцији еманципације личности не- ојажено је био подметнути пројекат еманципације инстинкција – и што углавном инстинкција задовољства. Такво подметање је посебно zgodно дошло нашим новопеченим богаташима приватизације, који су себе већ умишљали као нову елиту. Да се прикључе светској елити по стандардима стваралаштва они очигледно нису могли, а ето да јој се прикључе по потрошачко-хедонистичким стандардима они су пожелели сасвим озбиљно. Таквом тумачењу елитистичке егзистенције њих је већ делимично био подучио

совјетски систем специјалног снабдевања који је и тада био добро скривен од „овога” народа.

Класици књижевности описали су ентропијски процес, који се оваплоћује у трећој генерацији буржоазије: унуци пионира тржишта показују кудикамо више снажљивости кад треба страћити богатство које су добили у наследство, него кад га треба сачувати и умножити. Максим Горки у романима *Дело Арџамонових* и *Фома Гордејев*, Томас Ман у *Буденброковима* све су нам то показали. Особеност наших нових Руса, који углавном потичу из старе партијско-комсомолске и ка-ге-бе-овске номенклатуре, састоји се у томе, што су они хедонистичку метаморфозу преживели још у совјетској утроби у својству корисника система специјалног снабдевања. Зато су се они у социјално-културном погледу одмах појавили у својству деградираних буржуја треће генерације, а да никад и нису припадали аскетско-херојском етносу пионира тржишта прве генерације.

Али можда на још скривенију тајну наших новопечених богаташа указује античка политичка класика и то у Платоновом лику. У својој *Држави* он је тако директно и предвидео случај приватизације државног власништва од стране професионалаца из службе државне заштите, кад за себе пронађу лакшу улогу него што је војна служба: „А чим буду стекли сопствену земљу, и куће, и новац, постаће управници и земљорадници, од савезника осталих грађана постаће непријатељски владари, мрзеће а и бити омрзнути, гањаће и биће гањани, целог века бојаће се више унутрашњих непријатеља, него оних споља и тако ће се и они сами и цела држава суновратити у пропаст.”

Платон је поставио акценат на једну опасност – опасност преобраћања бивших „чувара” у компрадорску средину која се више плаши сопственог народа (који не признаје легитимност приватизације), него бивших спољашњих противника. Али не мању пажњу заслужује друга опасност – заражавање предузетничке средине ставовима и навикама оних, који су се навикли на јавне и скривене привилегије и нису способни да воде истински предузетнички живот, заснован на личном економском стваралаштву, ризику и одговорности.

Показало се да је тим микробом разметљивог сладострашћа заражена не само средина наших нових Руса, који су наследили дотржишну психологију номенклатуре, данас је њиме заражена и светска предузетничка средина земаља старог капитализма, који се уморио од истинских напора, и који је расточио потенцијал фаустовске личности. Владајући слој Запада у целини понаша се у свету као номенклатурна Средина, од рођења научена

на привилеговани статус. До јуче, то је био статус колонијалних држава, које су извучиле вантржишну екстра добит из свога положаја светске метрополе, данас – то је статус победника у хладном рату, који рачуна на анексије и контрибуције у постсовјетском простору.

Светска западна елита у целини претрпела је неуспех у најважнијем од свих пројеката европске модерне: у пројекту укључивања маса у просвећено стваралаштво током преласка од индустријског ка постиндустријском друштву. Још и уназад тридесет година под индустријским друштвом на Западу подразумевао се социјално-економски систем, у чијем се центру налазило не индустријско предузеће, него универзитет. Улагања у науку, културу и образовање сматрана су најрентабилнијом од свих економских инвестиција. У перспективи то је обећавало прелазак све већег дела активног становништва из нестваралачког рада у материјалној производњи у сферу духовне производње, која је постајала масовном. То је такође давало наду да ће консензус између елите и масе бити учвршћен на бази стваралачког принципа.

Међутим, последњих година нешто се сломило у том механизму формирајућег стваралачког уздицања. Чак би се могло рећи, да није толико стваралачкој елити успело да преваспита претоварену бременим монотоног рада масу, колико је маси, уморној од напора и преоријентисаној на потрошачке вредности, успело да преваспита елиту. Или, што може бити историјски тачније, међу самом елитом лидерске позиције у култури заузели су не они, који су се самопожртвовано бавили стваралачким радом, него они, који су се стали специјализовати у култури доколице, досегавши све њене хедонистичке потенције.

Тако је уместо радне миграције из индустријске у постиндустријску сферу превладала на нивоу и личног, и колективног пројекта, миграција из сфере рада у сферу доколице, из стваралачког напона у хедонистичку распуштеност. Питање о постиндустријском друштву било је решено не на путевима нове стваралачке мобилизације људи, позваних на учешће у масовној духовној производњи, него на путевима њихове *доколичарске демобилизације*. Стил и карактер живота западног човека – а он је референтна група за западњаке целог света – почео је бивати одређиван не стваралачком, него доколичарском авангардом, која је у друштву ширила декадентско-хедонистички морал постмодерне. И, узимајући у обзир несумњиву културну хегемонију тога типа, у праву смо да се запитамо: а како он васпитава друге социјалне групе, и посебно, данас владајућу предузетничку групу.

Шта је савремени предузетник као доколичарски (у дубини своје душе) тип?

На то питање одговара савремено искуство, које сведочи о многозначној метаморфози такозваног економског човека. Тај човек, то јест предузетник најновијег типа, категорички одбија такве праксе и иницијативе, које му приписује веберовска теорија, која се позива на традицију протестантске аскезе. Нови предузетници очигледно се неће прихватати посла, који обећава нормалну по класичним еталонима добит од 5–7% годишње и која је повезана са свакодневним методичким трудом. Нови авантурист доколице, који је сменио протестантског методичара, оријентише се на екстравагантне форме економске делатности, које су по психолошким осећајима налик игри на рулету и на друге хазардне игре доколице, а по очекиваним резултатима сродне економском чуду. Трагање у таквом смеру, наново је открило и васкрсло средњовековне и ренесансне *тхијове зеленаца*, и *власника мењачница њачкаца*, с једне стране, и *уживаоца феудалне ренџе*, с друге.

О размаху новог шпекулантског капитализма говоре цифре: свакодневно у потрази за шпекулантском добити државне границе пресеца капитал од 1,5 трилиона долара. Чудотворна рентабилност манипулације са курсевима валута и других игара краткорочног шпекулантског капитала, која стотинама и хиљадама пута надмашује рентабилност законитих индустријских инвестиција, довела је до невиђене девизне глади индустрије и других грана продуктивне економије. Буржуј-постмодернист, који је окусио сва уживања живота схваћеног као хазардна игра (по моделу бoемске доколице), постао је клицноша микроба дезиндустријализације. Реч је, понављам, не о историјском „укидању” индустријског начина живота од стране стваралачког-постиндустријског, заснованог на науком засићеној економици, него о регресивном стропоштавању у бездан: из модерне – у контрамодерну, из продуктивне економике – у шпекулантско-зеленашку.

Јасно је, да представници те виртуелне економике, који манипулишу имагинарним величинама, али који за размену за њих захтевају реална пуновредна добра, добијена народним трудом, имају јаке разлоге да изађу из система националне контроле у неконтролисани глобални простор. Ето зашто сви представници сиве економске праксе, засноване на паразитској економској шпекулацији и прерасподели, сада наступају као авангарда економског либерализма. Они одлучније од свих заступају принцип немешања државе у економски и социјални живот, осуђују

националне суверенитете као остатке „агресивног традиционализма” и ратују за глобално отворено друштво, у коме нико не преузима на себе бригу о заштити ни националних добара, ни социјалних ни људских права домородаца.

Једном речју, за разлику од интелектуалаца романтичара заточника либералне идеје, ова господа користи ту идеју сасвим професионално – као ефикасно средство да се умакне свакој на закону заснованој државној контроли. Они су предложили своју верзију информационе економије, која се у корену разликује од оног њеног схватања, које је било засновано на новој улози људског научног и образовног капитала. Осад се под тим подразумева не информација, коју је фаустовска личност мобилисала ради открића нових видова супстанције и енергије и њихове продуктивне примене која треба да уследи, под тим се сада подразумева информација, која се тиче данашњих и сутрашњих курсних разлика, а такође и информација која лежи у темељу такозваних интелектуалних ренти.

У контексту ранијег „фаустовског” схватања, интелектуална рента се заснивала на високом уделу стваралачког труда у производњи овог или оног продукта – квалитативно нова техничка и функционална решења. Међутим, временом се под интелектуалном рентом (која је сада достигла 65–70% цене производа земаља првога света) почело подразумевати све оно, што оваплоћује виртуелну вредност, и што се тиче престижног имица продукта, његове статусне симболике. Економска размена између Запада и Истока, Севера и Југа организована је по правилима социо-културне асиметрије: Природни и функционални квалитети производа – трајност његове конструкције и поузданост – на много су нижој цени него његово својство да буде носилац престижности. Довољан је само знак земље произвођача, који указује на господски, привилеговани део света, па да цена производа буде неколико пута виша од цене таквог истог производа, али уназађеног знацима плебејског порекла.

Са те тачке гледишта представници стваралачког рада, који доприносе прираштају одговарајуће *симболичке* садржине производа могу бити сматрани да су део господске средине, која се користи паразитским рентима. То се односи на творце рекламног и шоу-бизниса, многобројне дизајнере и друге мајсторе саблажњивих паковања, која скривају технолошки застареле и интелектуално убоге садржаје. Ти нови интелектуалци, чија је стваралачка машта окренута не толико природи, која у себи скрива нове изворе супстанције и енергије, колико природи декадентне личности, која у себи скрива нове игре и авантуре хедонистичке доколице,

иступају као доколичарска авангарда постмодерне. Као прво, због тога, што избегавају праве стваралачке напоре, повезане с отпором природне материје, преоријентишући се на неурастеничну податност савременог хедонистичког потрошача. Као друго, што растући део њихових рецепата и препорука губи везу са сфером праве активности, будући у основи упућен оним слојевима, који су забављени празним играма. Напори те нове интелектуалне авангарде фактички су усмерени на то да убрзају распад некада јединствених нација на глобалну авангарду која није повезана ни са чим помесним, и на помесну масу, лишену пређашњих интелектуалних и политичких заштитника.

Уз све то, не сме се ни помишљати да декадентске елите, које су се одучиле и од рада и од одговорности, и које опет и опет захтевају све нове префињене хедонистичке игре, представљају пацифисте по самој својој доколичарској суштини. Морамо бити потпуно свесни тога, да они који желе да живе без икаквог напора, али желе да свим и свачим владају, по логици самога свога бића нису пацифисти, него империјалисти, носиоци психологије будућих робовласника и расиста. Док делују технологије манипулације и обмане, они могу да остану привржени преговарачком процесу (како у земљи, тако и на међународној сцени). Али ако те меке технологије манипулације откажу, глобална авангарда не одбацује ни примену примерних хуманитарних акција (типа оне, коју су САД демонстрирале у Југославији) или директне позиве за увођење диктатура пиночевског типа.

Овде имамо посла с паралелним процесима. С једне стране, изналазе се све нови и нови видови шпекулантских игара и ренти, а са друге – формирају се снаге за брзе интервенције, и специјални заштитни корпуси. Посебно слободна продаја земље, предвиђена новим Законом о земљи Руске федерације, постаће извор нове ренте за безбројне грабежљивце и авантуристе, који су постали глобалисти, то јест за оне који су отишли са високозаштићених простора Запада у руске просторе који су остали без икакве државне заштите. Ускоро ће највреднија земља, погодна за индустријску и стамбену изградњу и локалну инфраструктуру бити распродата у бесцење, а њени власници навалиће на руске привреднике и све становништво у целини, нови данак, данак за узимање у закуп сопствене територије.

И без тог слабо конкурентна руска привреда дефинитивно ће постати сасвим неконкурентна, а становништво ће морати, судећи по свему, да се стесни, збијајући се у местима слабо погодним за живот и у новим резерватима.

2. *Чейврџи свей или ѿросѿор одбачених*

Нико још, изгледа, није промишљао са дужном пажњом о свим последицама тог као никад досад неприкривеног и свесног раскида елита са сопственим нацијама. А последице су – потресне! Пре свега, реч је о потпуној ревизији демократских достигнућа епохе модерне. Принцип демократског суверенитета народа претпоставља да он бира владајућу елиту и да има могућност да контролише њен рад. Данас глобализација ствара наднационалне центре власти, над којима бирачи немају могућности никакве законске контроле.

Неконтролабилне одлуке по дефиницији постају све догматичније и даље од реалног живота, с једне стране, и све себичније, пошто узимају у обзир само интересе оних ко их доноси, с друге. Управо се таквим карактером одликују све одлуке Међународног монетарног фонда, Међународне банке и других инстанци чија су упутства, ревнсно извршавана од стране компрадорских влада, опустошила и одбацила на векове уназад читаве регионе планете. Карактеристично је то да једни исти људи, који показују завидну будност према остацима ауторитаризма и тоталитаризма на Истоку, с одушевљењем поздрављају неконтролабилну ауторитарну власт глобалиста, која директно прети читавим народима социјалним геноцидом.

Позабавимо се питањем: због чега тако катастрофално пада квалитет одлука које се доносе?

Постсовјетска елита, мада се и не одликује неком нарочитом образованошћу, тешко да је у том погледу уступала престарелим вођама познокомунистичке епохе. Па ипак, тако катастрофалних пораза и унутрашње и спољне политике у совјетској епоси није било. Ствар, према томе, није у професионалним квалитетима елите као такве, него у њеном новом статусу. Пређашња елита још није била изгубила повезаност са својом нацијом и национални идентитет – колективно „ми”, које је обједињавало народ и елиту дате земље. Нова елита од самога почетка није се идентификовала са „овим” народом: њено „ми” више се односило на међународне центре моћи – на интернационалу глобализма, него на житеље своје земље. Она држи капитал, има виле, образује своју децу не у „овој” земљи. Према томе, њу судбина „ове” земље интересује мање од свега. Уместо јединственог националног простора, саздаваног током великих помака модерне и просветитељства, данас се образују паралелни простори домородачке масе и глобализаторске елите, који се практично нигде и никако не пресецају.

Позабавимо се не само политичким, него и онтолошким, антрополошким и егзистенцијалним последицама тога раскида. Шта су елите за нацију? Шта су оне призване да раде а данас више не раде?

Као прво, елита представља глас нације. Све страсне жудње народа, које најчешће не налазе адекватну сопствену артикулацију, његове дубинске интересе, његова маштања и протесте, све то хвата синовски осећај елите и претаче у дела литературе, у политичке иницијативе, у нове административне одлуке.

Данас смо сведоци катастрофалне националне ћутње. Никад још није нација била толико уназађивана, никад јој нису били тако дрско отимани њени ресурси и права, па ипак, она ћути. А сва је ствар у томе што је елита, преоријентисана на глобалне приоритете, престала да буде заступник нације и њен глас. Отуда поразна неадекватност и неефикасност протестне речи, која постаје маргинална и већ због тога багателисана.

Као друго, елита представља акумулатор националних достигнућа. Сам прогрес и није ништа друго него механизам повратне спреге који дејствује између стваралачких достигнућа елите и народног живота. Елитне групе нација делегира, претходно их снабдевши свим доступним ресурсима, у освајања нових, ефективнијих начина живота. А после се ти блудни синови прогреса, накупивши нова искуства, враћају у родни дом да га што је боље могуће дотерају.

Замислимо се, шта ће се десити, ако се тај механизам повратне спреге прекине. Ако сви предузимљиви и талентовани, кад стекну нова знања и професије, приближе се вишим стандардима, закључе, да одсад па довека, локална средина – није њихова средина, да њихове нове могућности – нису за овај народ, него су само лични допринос за улазак у међународни клуб одабраних?

Ако супротстављање државе грађанском друштву рађа тоталитаризам, онда супротстављање елита својој месном становништву рађа колонијални гето, у коме нема излаза у спољашњу средину и нема будућности. Када се прича о глобализацији као о новој победи принципа комуникације над изолационистичким, заборавља се да се прецизира, да је реч о игри без добитка: нова комуникативност елита плаћена је невиђеном изолацијом масе, замандаљене у неми простор гета.

Како назвати тај изоловани свет, из кога је све активно и перспективно отишло, да се више никад не врати?

Вероватно су ту кључеви тајне *четвртога свећа*, који је данас супротстављен не само првоме, западноме, него и трећем, јер

је из трећег још могућ пут навише, а из четвртог – никад. Ствар је у томе, што су у трећем свету дејствовале модернизационе елите у правом смислу речи: све оно што су научиле у процесу привремених миграција – практичних или текстуалних – у средини првога света, оне су се трудиле да пренесу својим сународницима, да то учине општенационалном баштином. Тако су настале нове индустријске земље трећег света – тихоокеански „тигрови”, друга брзонога фауна прогреса.

У четвртом свету царује други закон: живот, напуштен од елите, која је успела да себи обезбеди лакше и удобније просторе. У простору четвртог света делују само центрифугалне силе, које се више не уравнотежују центрипеталним. Што већи број иницијативних и талентованих оде, то постаје неподношљивији живот за оне који остану, и још више расте вероватноћа, да ће у следећем поколењу одговарајући одлив бити још већи.

Тако долази до убрзавања контрацивизацијског процеса: они који су већ раскинули са локалном средином снижавају њене перспективе, што са своје стране подстиче следеће на одлазак. Прогрес – та велика реч епохе модерне, замењује се *емиграцијом* – речју, која осликава сасвим друкчију перспективу, друкчија очекивања. Прогрес – то је процес укључивања допунске енергије и информације у друштвену средину коју хране новаторска стремљења и месијанска усрдност националних елита. Миграција елита из националног у глобални простор је одбитак од прогреса – брисање шанси народа, које су напустили они, на које се традиционално рачунало.

При томе, у оној мери, у којој елите које се глобализују раскидају са својим народима, оне раскидају и с продуктивном економиком а и са аутентичним стваралаштвом. Лакоћа постојања, коју оне изискују, приморава их да траже не само за живот лаке просторе, но и све лакше послове, који постају само имитацијом аутентичног стваралаштва. Глобална Средина, у коју се регрутује по критеријуму лакоће и ослобођености од напора, неминовно постаје паразитском.

Човечанство, на тај начин, тешко да се може тешити тиме да, ето, прогрес, напустивши светску периферију, сад се концентрише у светским центрима. О прогресу се може рећи оно исто што је Гетеов Мефистофелес рекао о истини: нема је на грешној земљи-периферији, али је нема ни горе. Прогрес никад није укинуо библијску заповест: „у зноју лица свога...”. Он је обећао да ће муку човековог труда учинити благородном, преведећи рад из монотono механичког у стваралачки план, али није обећао да ће напор заменити перманентном беспослицом.

Елите, које су пожелеле да се ослободе свега што им представља тешко бреме, дистанцирају се не само од народа, него и од сфере истинског стваралачког професионализма. Глобалистичка елита исклизава из реалности у хедонистичке просторе иза огледала. Није нимало случајно да се баш у њеној средини рационалност Просветитељства смењује производњом задивљујуће примитивних митова и урањањем у виртуелне светове. Зар не делује овде осветнички удес, који преокреће нихилистичку елитистичку негацију у самонегацију?

У старим земљама Запада још има преплитања новог начина постојања елите, заснованог на глобалистичкој отуђености, с првошњим, који се изражава у остацима националног и професионалног идентитета. Због тога тамо простор четвртог света – унутрашњи гето – расте знатно спорије. У Русији пак, где је нова постсовјетска елита од самога почетка освајала статус глобалистичке отуђености и од земље и од народа, провалија четвртог света незадрживо расте, захватајући огромну државу.

Да би се прецизирило ко заправо испуњава простор четвртог света, мора се обратити пажња на групе, које ни у временима модерне нису успеле да нађу средстава ефикасне самозаштите и самоорганизације. Модерна је уместо средњовековне органске целине породила дихотомију формално великога и малог неформалнога простора.

Велики свет – то је систем предузећа, политичких партија, велике штампе и бирократских организација. Тај је свет од самога почетка освојила букачка мањина, која је монополизovala право на савременост, на то што се сматра авангардним и прогресивним. Изван њега остајало је сељаштво – најдревнија социјална група, везана са самом природом, жене, чији труд крај огњишта нити ко урачунава нити га плаћа, старци, који изазивају подозрење већ због своје привржености и везаности за прошлост, коју су прогресивне идеологије оклеветале и свашта о њој налагале. Овде припадају и етноси, који не журе да се растану са својом традицијом, и због тог су под подозрењем комесара модернизације и мисионара вестернизације да су саботери.

У прогреса је била вапијућа неслагласност у погледу брзине трансформација и побољшања, кад је био у питању велики свет, свет организоване производње, ратова и јавности, и кад је била у питању архаика малих локалних светова. На њима је прогрес очигледно штедео и енергију и ресурсе – они су морали да се стрпе и притрпе.

Нови социјални покрети који су се појавили средином шездесетих година – женски, омладински, комунални – по први пут

су дигли глас и проговорили о правима и претензијама тога малога света свакодневице, кога је прогрес тако дуго игнорисао. Појавила се нада, да ће прогрес бити подвргнут реорганизацији, која ће обезбедити да се он окрене ка свету живота свакодневице – тој примарној структури нашега бића. Једни су при томе полагали наду у мала предузећа, други – у иницијативу малих локалних група, које води принцип „све мало је – блиско и лепо”.

Ради ликвидације дисхармоније прогреса, који је показао тако чудно слепило кад је у питању свет живота, требала је преоријентација елита – оних, које су свој стваралачки и организаторски таленат посветиле свету јавности и великих организација. Свак је очекивао појаву нове елите, осетљиве на хитонске (оне које иду од земље) и на женске принципе, који су били засењени и умртвљени соларном митологијом прогреса. Неформалне групе, директне хоризонталне комуникације, непосредна људска саосећајност – сви ти концепти алтернативних покрета и грађанских иницијатива били су усмерени на то да се разоткрију примарне базичне претпоставке људске егзистенције, које идеологија прогреса није узимала у обзир. Реч је била о томе, да се прекине мук света живота, да му се да глас и да се његови представници уведу у кругове где се доносе одлуке.

СТИЦАО СЕ УТИСАК ДА СЕ СВЕСТ НАЈОСЕТЉИВИЈИХ ЕЛЕМЕНАТА ЕЛИТЕ РАСПИЊАЛА ИЗМЕЂУ ДВА ПОЛА: МИТА ПРОГРЕСА СА ЊЕГОВИМ ВЕЛИКИМ ЦИЉЕВИМА, И МИТОВИМА СВАКОДНЕВИЦЕ, КОЈИ СУ ЦИРКУЛИСАЛИ У НЕФОРМАЛНИМ КОМУНИКАЦИЈАМА ПОРОДИЦЕ, КОМШИЛУКА, ОПШТИНЕ. САМА ТЕОРИЈА ГЛОБАЛНИХ ПРОБЛЕМА И ГЛОБАЛНЕ ЕКОЛОШКЕ КРИЗЕ САДРЖАЛА ЈЕ ОБЕЋАЊЕ, АДРЕСИРАНО КРУГУ ЖИВОТА. ЗАГАЂЕЊЕ СРЕДИНЕ, ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ И ПРОБЛЕМИ ГЛАДИ, ТАЈНЕ БОЉКЕ ЗЕМЉЕ, ПРЕТОВАРЕНЕ БРЕМЕНОМ ИНДУСТРИЈЕ, СВАКОДНЕВНА СТАБИЛНОСТ И ДОБРОБИТ, ПРИНЕСЕНЕ НА ЖРТВУ ТРЦИ У НАОРУЖАЊУ И ДРУГИМ АМБИЦИОЗНИМ ПРОЈЕКТИМА – СВЕ ТЕ ТЕМЕ ПОКАЗАЛЕ СУ ПОРАЗНУ БЛИСКОСТ ГЛОБАЛНОГ И ЛОКАЛНОГ. ГЛОБАЛИСТИКА ЈЕ ОБЕЋАВАЛА ДА ЋЕ ПРОГОВОРТИ ЈЕЗИКОМ РЕПРЕСИРАНЕ СВАКОДНЕВИЦЕ, ЈЕЗИКОМ НАЈПРИДАВЉЕНИЈИХ И НАЈПРИГУШЕНИЈИХ ДРУШТВЕНИХ ГРУПА.

ДА ЈЕ ДО ТОГА ДОШЛО, ЧОВЕЧАНСТВУ БИ СЕ ОТВОРИЛЕ МОГУЋНОСТИ КОРЕКЦИЈЕ ПРОГРЕСА, ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ЊЕГОВОГ СПЕЦИФИЧНОГ ДАЛТОНИЗМА, КОЈИ СЕ ОЧИТОВАО У ДАЛЕКОВИДОСТИ И ОШТРОВИДОСТИ ЗА СВЕ ВЕЛИКО И ДАЛЕКО, И КРАТКОВИДОСТИ И ГОТОВО СЛЕПИЛУ КАД ЈЕ У ПИТАЊУ МАЛО И БЛИСКО. АЛИ ДЕСИЛО СЕ НЕШТО ДРУГО.

ПОБЕДИО ЈЕ ГЛОБАЛИЗАМ ДРУГОГА РОДА, ЗНАТНО НЕПРИЈАТЕЉСКИЈИ ПРЕМА СВЕТУ ЖИВОТА И НУЖДАМА МУЧАЉИВЕ ВЕЋИНЕ, НЕГО ШТО СУ БИЛИ ТОКОВИ И ИДЕОЛОГИЈЕ КЛАСИЧНЕ МОДЕРНЕ. СВА КРИТИКА ТЕХНИЧКОГ, ПОЛИТИЧКОГ, ДРЖАВНО-БИРОКРАТСКОГ И ИНИХ ОТУЂЕЊА,

koјим се показао бременит велики свет модерне, била је реинтерпретирана тако да послужи као алиби неодговорном разврату нових елита. У парници великих и малих светова победио је први, који је као никад дотле раширио своје границе – до глобалних размера. Глобалистика двадесетог и двадесетпрвог века разликује се од глобалистике шездесетих година двадесетог века тиме, што је сва критика економске елите, чија грамзивост ствара еколошке и социјалне кризе и деградацију свакодневице, изврнута у њену апологетику.

Глобализам најновијег обрасца – то је апологетски глобализам, заснован на прехваљивању свега онога, против чега је неко година демократски глобализам шездесетих година – техничке цивилизације са њеном супротстављеношћу природи, економске средине са њеном супротстављеношћу социјалној, Западу са његовом супротстављеношћу Истоку, Севера са његовом супротстављеношћу Југу. Ако се некадашњи глобализам хранио осећајима самилости са напаћенима и безгласнима, онда се најновији храни расистичким и социјал-дарвинистичким комплексима, презривом мржњом према неприлагођенима.

Глобалисти старога кова захтевали су реорганизацију прогреса, реинтерпретацију његових циљева, корекцију његових механизма – у духу меких економских технологија, које поштеђују природу, меких социјалних технологија које поштеђују социјално незаштићене, меких организационих технологија, које поштеђују опозицију. Глобалисти најновијег позива, напротив, иступају у својству отворених прогонитеља свега крхког, незаштићеног и неадаптираног, што припада кругу малог и локалног. Победа Западу у хладном рату била је протумачена од стране победника као нови реванш Западу над Истоком, цивилизације над природом, економског принципа над социјалним, прилагођених над неприлагођенима. Прерогативи победника били су интерпретирани у отворено експанзионистичком духу, тако да су апсорбовали све раније прикривене помисли незасите грамзивости, немерљиве гордељивости и агресивности, неукротивог властољубља.

Нови светски поредак не само да је избрисао наде и то не само незадовољних и немирних, него је и избио тло испод ногу оних који су поверовали у своју укљученост у модерну и то у самој ствари и доказали: квалификованих радника у индустрији, инжењерског корпуса, научно-техничке интелигенције – свих оних, који су оличавали национални порив ка бољој будућности. Али је највећу агресију нови глобализам пројавио у односу на оне групе, у којима је овлаплоћена крхкост света живота. Нова економска власт, која је постала тоталитарном, која не трпи издатке

и противтеже, изгнала је из предузећа женске, омладинске, професионалне организације, дрско укинула изборене социјалне гаранције, вратила индустријски начин живота на сурове обрасце од пре два века.

Фактичке репресалије праћене су и симболичким. Глобалисти не само да лишавају своје жртве елементарних животних права, него се и труде да их на сваки начин дискредитују. Организатори масивне дезиндустријализације, која је лишила милионе људи права на рад, причају о непоправљивој лењости „овога” народа. Ликвидатори социјалне државе, који су лишили жене свих социјалних и професионалних гаранција против права да продају своје тело, бесне против пропадања морала. Културтрегери вестернизације, који су пожурили да дискредитују народну културу и морал, који су под подозрењем да су традиционалистички, дрече о лумпенској психологији нижих народних слојева.

Једном речју, свима прогоњенима и сумњивима да су неадаптирани на светско тржиште пришива се да су отпадници, непријатељи савремене цивилизације. Суочено са тим отпадницима и лумпенима глобално цивилизовано друштво, наравно, има право да се заштити. С једне стране, помоћу специјалних хуманитарних акција, типа оне, коју су амерканци применили према Србима, а са друге – разнородним протекционистичким баријерама, суровим имиграционим законодавством и другим мерама за стварање чисте Средине за изабране. Судаћи по многим знацима, глобалисти разматрају идеју о стварању глобалних заштитних корпуса, уз чију ће се помоћ локална компрадорска Средина и глобалистичка Средина метрополе штитити од инфилтрације група очајника светске периферије.

Најпре ће бити да је пропагандни рат с неадаптираном већином светске и националне периферије припрема за физичко насиље и геноцид. Та невиђена социјална поларизација, коју су изазвале реформе глобализма на читавом простору светске периферије која се шири, не може се добро завршити. Раније је таква поларизација изазивала протест интелигенције против бездушне себичне господске мањине. Сада она због нечег све чешће провоцира протесте либералнога естаблишмента баш против упропаћене осиромашене већине.

Још до јуче, осиромашење је иступало као социјални појам, повезан са неправедним условима, који се морају исправљати. Данас сиромаштво иступа као расни појам, који означава непоправљиви менталитет оних који су осиромашили и који у ствари ништа боље ни не заслужују. А како се поступа са злочестим непоправљивим људима ниже вредности, већ нам је показало

искуство класног и расног терора тоталитарних режима двадесетог века. Судећи по свему на то искуство већ погледују прагматичари новог светског поретка, који су спремни да га одбране свим средствима од навале „неприлагођених” људи „ниже вредности”.

3. Хришћански пројекат рехабилитације

Како избећи наступајућу тоталну катастрофу светског грађанског рата, припремљену нечувеном социјалном поларизацијом? Да су глобалисти хтели да је спрече, не би демонтирали социјалну државу нити би дискредитовали „неприлагођену” народну већину. Према томе, они се припремају за светски грађански рат. Њихов бедем у том рату представља победничка суперсила, која је постала отаџбином свих глобалиста који су раскинули с ранијим отаџбинама.

Створила се задивљујућа једнозначност идејно-политичких позиција, у питањима и унутрашње и спољне политике. Они, који су пуни расистичке мржње према социјално пострадалим слојевима својих сународника и слепи и глуви за њихове патње, непоколебљиво демонстрирају ватрени американизам. Америкофилство је постало лакмусовом хартијом социјал-дарвинистичког мишљења: што одређени кругови показују већу непомирљивост према социјално незаштићенима, утолико полажу веће наде у САД као носиоца новог светског поретка. Према томе, америчка моћ се перципира као главна резерва снага социјал-дарвинизма у њиховим грађанским ратовима са осиромашеним народима. У својству одговора могу се разматрати две алтернативе.

Прва, испровоцирана невиђеном дрскошћу глобалиста – како да се народима помогне да победе у томе грађанском рату?

Друга, која нас изводи изван граница двозначне логике нове класне супротстављености – како превазићи саму тенденцију толике узајамне отуђености какве никад пре није било, између виших и нижих слојева и светског социјалног центра и светске периферије? И кад смо већ придали такав значај елитама и с њима повезаним механизмима прогреса – могу ли се тако трансформисати мотивације и менталитет оних које води „морал успеха”, како би поново постали опуномоћеницима својих народа у авангарди прогреса? Може ли се очекивати да ти изабрани, или који маштају да таквима постану, препуни снобизма или чак расистичког презира према многобројним изгнаницима националне и светске периферије, одједном у себи васкрсну осећај националног идентитета и социјалне солидарности, демократску протестну енергетику?

Сама тешкоћа овде се чак и не састоји у томе да се поверује у морални преображај глобализованих елита, него у томе да им се врати вера у прогрес у његовом првобитном демократском квалитету: као светлу будућност за све, а не само за изабране. Пре двеста година, у епоси Просветитељства, прогрес је постао светском религијом, која је обећавала спасење не само једноме изабраном народу, него свима. Сада се религија прогреса поново из светске преображава у трибалну или расну: она обећава спасење само изабраној мањини првога света.

Главна теоријско и метафизичко питање је: *да ли је случајна ња деградација религије прогреса или је у њој од самога почетка била нека судбинска мана, која је предодредила њену дегенерацију у нови расизам и социјал-дарвинизам?*

Ја лично склон сам овој другој варијанти. Глобалистика шездесетих година открила је еколошку ману прогреса – његову бездушност према природи. Он, међутим, садржи и другу ману, повезану са бездушношћу према свима, којима се приписује реакционарна позиција и приврженост прошлости. Бољшевици су постали првима, који су продемонстрирали не само класну мржњу према богатима, него и презриву мржњу према слабима и добрима из редова самих експлоатисаних. Они су нашли црте ничеовског надчовека међу експлоатисанима, које су припремали за беспоштедни грађански рат.

Садашњи глобалисти открили су црте натчовека у средини господске мањине, научивши је социјалној бездушности. И једни и други клели су се у верност прогресу и духу савремености. Зар то не показује, да је сами прогрес заражен том мотивацијом надчовека – бездушним титанизмом?

Ако је тако, истинску алтернативу треба тражити међу онима, који се одликују повишеном осетљивошћу не на зов прогреса, него на молбе тихих несрећника, који себи нису нашли места ни међу левим ни међу десним адептима неумољиве савремености. По специфичним мерилима прогреса, који мења своје критеријуме, али који се тврдоглаво држи супротности напредног и назадног и бездушности према овом другом, савремени маргиналци четвртога света лишени су перспективе. Они немају никаквих обележја по којима уписује своје економски човек либерализма, нити црта, по којима издваја своје политички човек марксизма.

Заједнички именилац и основу тражених црта прогресивистичког прихватања неког као свог, несумњиво представља црта титанизма – гордост освајача и завојевача. Изгледа да је прогрес сублимисао енергетику старог хероизма, који нам је познат од времена паганске античности. Хероји индустријског

и економског прогреса одликују се онаквом истом одлучношћу и бездушношћу, каквима су карактерисани крвожедни хероји *Одисеје* и *Илијаде*. Није случајан њихов антихришћански ентузијазам и презирање морала смирења. Њихова се енергетика више храни мржњом, него љубављу, протестом него трпљењем, жељом за личној афирмацијом, него спремношћу да се помогне онима, који ћутке страдају одмах ту.

Једном речју, у моралу и филозофији више је херојског и титанског, повезаног са самопотврђивањем, него хришћански самилосног и осећајног. И зато какве год да су мале данас наде да ће се појавити нова, постпаганска елита, која је способна да васкрсне мотивације хришћанске жртвености и самилости, оне су ипак веће, него наде да дође до демократске обнове прогреса и његове корекције узимањем у обзир права неадаптираних и незаштићених.

Прометејски титански морал окренут је сили – била то економска сила буржоазије или политичка сила диктатуре пролетаријата. Паганска усхићеност силом и ефикасношћу – ето психолошког језгра прогресивистичког морала. Како год тај морал мењао своје плусеве и минусе на супротну страну, љубав за леве љубављу за десне и обрнуто, он ће једнако и непроменљиво бити окренут против неорганизованих и неефикасних. У том погледу запажа се поразна сличност бољшевичке критике „млитавог хуманизма” хришћанског типа и савременог социјал-дарвинизма, који са сличним бесом згромљава стари морал.

Оба типа титанске критике поразно су јединствена у својој презривој мржњи према Русији. „Челични људи” бољшевиизма више од свега су је презирали због вишка свега оног, чему нема места у строго организованој, победоносној јавности тоталне државе. Новим „челичним људима” социјал-дарвинизма није ништа мање сумњива. Али што се више човек удуби и у једну и у другу критику старе Русије (а она данас прогресивистичком погледу изгледа ништа мање заосталом него пре сто година) то стиче чвршће уверење да је фундамент те критике антихришћански и паганско-титански.

Има неке тајне у томе што се Русија још до јуче друга светска суперсила, незадрживо стропоштава у четврти свет. Стари рецидиви империјског мишљења, који се углавном појављују у војним круговима, намах и ефикасно бивају угушивани од стране компрадорских елита глобалиста. Анализа показује да би данас отпор хегемонистичком плановима САД, као и плановима дезиндустријализације и разоружања наше земље могао настати само на бази моћне националистичке реакције. Супротставити се

глобализму силом могао би мобилисани национализам, наоружан једном од фундаменталистичких идеја.

Међутим, ни националистичке идеологије, ни значајнијег националног покрета постсовјетска Русија није дала. То се објашњава тиме што је владајућа елита сувише далеко одмакла путем глобализације, а националистичку контра-елиту земља, ето, није ни дочекала. Корени узрока за ово последње су у великој руској културној традицији, која никада није била уско националистичка. И руска литература и руска политика, свака на свој начин, радила је на васељенским општељудским пројектима – ни на што мање руски тип духовности није могао да пристане.

Национализам данас, представљао би ништа мање одбацивање и гажење велике руске традиције, него што је компрадорски глобализам; он би захтевао стављање у заграде не само читавог петровског историјског наслеђа, него и хришћанског. Зато и није случајно што савремени националистички маргиналци у култури и политици не налазе ништа паметније него да се баве плагирањем западних ултра-десничара и да покушавају да васкрсну митове паганства.

Не значи ли то, да је четврти свет, који данас – будимо сасвим отворени – оличава руска стварност (заједно са већином постсовјетског простора) – просто свет распада.

Ако се мери уобичајеним мерилима достигнућа и успеха – онда сигурно. Већина руског народа тешко да подлеже рехабилитацији по критеријумима економског успеха или државне моћи. На то га не без злурадости подсећају идеолози либералних реформи, који су се до јуче клели како је, кад се реформе остваре, „Русији гарантован процват”. Десетине милиона људи су као резултат реформи иницираних реформаторима дезиндустријализације избачени из великог света у мали – свет примитивне натуралне привреде и натуралне размене и породичног потпомагања (када старци пензионери хране збуњену омладину).

Интересантно је да су идеолози нових социјалних покрета – адепти критичког глобализма шездесетих година предсказали сличан крах великог индустријског света у планетарним размерама. То што је предсказивано, данас се у Русији збива. Русија као четврти свет – то је земља која одлази из великог простора модерне у неки још неструктурирани и тајанствени нови простор. Понављам, неке његове карактеристике, као што је мала натурална привреда и безновчана размена услуга, биле су предсказане од стране нових критичара буржоаског друштва са левице.

Али се данас владајућа пропаганда труди да искорени и најмањи помен те критике, објашњавајући све невиђене неуспехе

реформи том, тако огромном назадношћу руског народа, какве нити има нити је икад игде било. А уствари крах свих епопеја модерне давно је већ био предвиђан од стране најосетљивијих умова, па и оних на самом Западу. Можда само није био предвиђен парадокс да ће ликвидаторима индустријске модерне и просвећености постати саме „авангардне елите”. Оне су бесконачно далеке од еколошке и социјалне критике прогреса; оне су напросто одлучиле да приватизују велики простор модерне. Глобализација је постала улица са двосмерним саобраћајем; у оној мери у коликој елите шире простор свога обитавања до планетарних размера, масе бивају истиснуте у нове локусе и резервате. Што више авиона са путницима бизнис-класе прелеће континенте, то је мање путника у вагонима трећег разреда који прелазе границе свога среза – они за то немају пара.

Глобализује се америчка масовна култура у својству владајуће; велика руска култура као и друге културе које не припадају првоме свету, напротив, претварају се у субкултуре одбачених. Али модерна, поставши власништвом само владајуће мањине, губи и своје перспективе и своје морално оправдање. Једно од двога: или маргинализованој већини планете предстоји изгон у резервате по законима модерне, или нова рехабилитација, али већ по другим законима.

Данас имамо противречну ситуацију: сви сиромашни и неприлагођени већ су лишени и реалних перспектива и моралне репутације, али да им обзнани директно припремљену судбину глобална елита још оклева. Не можемо се више скривати од дилеме: или треба да се свикнемо на перспективу у људској историји још невиђеног масовног геноцида читавих континената, или да нађемо путеве и начине нове рехабилитације народне већине избачене из модерне.

Судећи по свему бивша војно-политичка биполарност света биће замењена новом, у којој ће Америци и Русији опет бити дате улоге супротних полова. Они, који већ сматрају нормалним, да природну економску селекцију треба пустити да доврши свој посао, и да многострадална народна већина нема алибија, збијају своје редове око САД – тог пристаништа новог „економског човека”. Они, које велика религиозна традиција саосећајности са „нишчим духом” обавезује да не верују у природну селекцију и у тријумф силних над слабима, окупљају се у Русији, и око ње ће се окупљати и убудуће. Компрадорску елиту не треба рачунати – њени представници већ одавно се осећају као унутрашњи емигранти у сопственој земљи.

Супротстављање Америци – као носиоцу паганског култа силе и успеха, више се неће као пре одвијати у равни војно-техничког

и политичког супарништва. У том својству улога Русије као суперсиле изгледа да припада прошлости. Ново супротстављање полова економског човека и човека социјалног, морала успеха – и морала солидарности протицаће у духовној, вредносној сфери. Они, које као и пре освоји гордост успеха, заузеће позиције американоцентризма. Али онима, који не могу да се помире с перспективом изумирања сопствене земље и већине планетарне периферије, предстоји да нађу темеље свога морала самилости и солидарности у великим религиозним традицијама, које су много старије од модерне и које ће је надживети.

Данас се у свету ствара ситуација која подсећа на ону коју су затекли први хришћани. На једној страни они су видели горделиви Рим, који се хранио соковима читаве екумене, на другој – море многострадалног човечанства, коме је власт укинула све, укључујући и право на живот. Пагански хуманизам могао им је препоручити само једно: изједначите се са својим господарима у моћи, организованости и просвећености и тада ћете моћи да им се успешно супротставите. Али Христос им је казао друго: не надмећите се у сили и гордости – „блажени нишчи духом, јер је ваше Царство Божије... Али, тешко вама богатима јер сте већ примили утјеху своју” (Лука 6: 20,24).

Питање социјалне и моралне рехабилитације већине, којој је приватизовани прогрес укинуо перспективу, представља главно питање наше епохе. И то питање не може бити позитивно решено на бази прогресивистичке идеологије успеха. О томе сведоче они најдоследнији адепти те идеологије, који су напустили своје наде улагане у сиромашне и отишли да служе богатима. Према томе рехабилитација мора доћи од стране принципијелно друкчије традиције, која нема ничег заједничког с „моралом успеха”.

Многозначна загонетност састоји се у томе што је човечанство сачувало своје велике монотеистичке традиције, окренуте губитницима и слабима, без обзира на грандиозни секуларни притисак модерне. Због нечега, њему је требало да их запамти! Данас се богати Север може сврстати у области стилизоване религиозности: тамо се ње играју као што се играју и других игара доколичарске културе. Но у регионима четвртога света религиозно обећање нишчим духом испуњава се новим егзистенцијалним садржајем. Без тога обећања и његовог дешифровања на савременом језику, простом и убедљивом, већина неће више васкрснути ни духовно ни социјално.

Према томе, мора се појавити нова пророчка елита, која уопште неће бринути о супарништву са садашњом и заузимању њеног места. Задатак је те елите – формирање новог вредносног

кодекса епохе, алтернативног кодексима прогреса, који је успео да задобије расистичке црте. Ми још не знамо, где ће се подвизати та нова елита, која ће поћи у народ, које ће од садашњих институција моћи да користи, а којих ће се клонити. Али задаци који стоје пред њом већ се оцртавају.

Као прво, то је рехабилитација свих сиромашних и неприлагођених четвртога света. На њих ће бити примењивани не „очински” критеријуми, јер очеви више воле децу која су демонстрирала успешност, него матерински, који су више засновани на јачој емоционалној везаности и већој бризи за крхке и рањиве. Не зна се то: можда је баш њима, осетљивим и рањивим, дато да исправе фаустовски пројекат поковања природе и историје у духу посттехничких и постекономских приоритета – који ће знати да поштеди и спољни свет природе и унутрашњи свет људске душе.

Као друго, то је нови тип мотивације. Људска енергија данас показује очигледне знаке убрзаног гашења. То се огледа, с једне стране, у стремљењу да се на технику пренесу решавања свих наших животних проблема, а са друге – у напуштању принципа реалности у корист принципа задовољства доколичарског хедонизма и виртуелног урањања у инфантилне фантазије. Сферу реалности – систем ефикасне праксе – очигледно је монополизovalo ново племе бескрупулозних; због нечег је данас само њима дано да сачувају одлучност и енергетику модерне. Не постају ли баш због тога праксе модерне тако често мрачним праксама.

Да би се мобилисала енергија најбољих, а не најгорих, потребна је квалитативно нова редакција друштвено признатих циљева. Енергетика самоафирмације десоцијализује људе; нови робинзони постмодерне неспособни су не само за праву кооперацију у оквирима грађанског друштва чији чланови међусобно сарађују, него нису способни ни за понашање уз елементарно поштовање законских норми. Алтернативна енергетика алтруизма, сажалења, саосећајности – ето извора будућности, који нова пророчка елита треба да открије у недрима велике религиозне традиције.

Тридесет-четрдесет година уназад све наде за будућност везиване су с научно-техничком елитом. Вишим метафизичким оправдањем њене делатности било је уверење да је вештачко боље од природног; зато се рукотворни свет техничке средине издавао за земљу обећану будућности.

Затим је дошао ред на економску елиту. Њеним вишим оправдањем била је беспримерна рационалност тржишта: ослободите механизме тржишта од бирократских стега и све ће се подесити на најбољи могући начин. Економска елита оклеветала је

ниже слојеве друштва, указавши прстом на њих као на извор главног економског зла – разорне инфлације. Бајаги, њихов притисак на државу, која наступа под знаком свеprisутног патернализма, обезвређује економске напоре најбољих, прилагођених, и ствара неприлагођене, који не знају да зарађују али хоће да троше. Такав је био главни закључак капиталистичког манифеста „чикашке школе”.

Али данас је, са свом очигледношћу, на видело изашло друго: галопирајућу инфлацију порађа сама предузетничка Средина, преоријентисана са продуктивне на спекулантску добит. Нову економску авангарду продуктивна економика оптерећује као нешто дубоко архаично; она преферира хазардне игре виртуелне економике. Фиктивни спекулантски капитал данас на стотине пута премашује капитал повезан са реалним инвестицијама. Немогуће је порицати, да је управо он данас главни извор разорне инфлације и главна хранљива Средина све сиве економске праксе.

Зашто „чикажани” то не схватају као и ми – питање је које се тиче специфичног морала економског човека и нове интелектуалне елите која га опслужује. Али права елита – није она, која је повезана са препреденим експропријаторским праксама, него она, која свој призив види у заштити човечанства од њих – која је дужна да савременицима отвори очи. Ако елита означава „најбоље”, онда се њени прави представници могу појавити не у епицентру агресивног економикоцентризма и тржишног социјал-дарвинизма, него управо у четвртом свету. Пошто у томе свету нема наде на економски реванш, њему не преостаје ништа друго него да изврши ревизију свих приоритета модерне, који не остављају никаквих шанси заосталој већини.

Ти се приоритети не измишљају у празном простору: иза њих стоји велика писана традиција светских религија. Модерна је извитоперила примарну хијерархију људских улога, поставивши спекуланте испред брамана и шатрија. Управо та тежња да се преповере нормотворачке функције човеку економског профита, који представља спекуланте, да се од њега створи елита, која одређује приоритете човечанства, довела је до помрачења савремене цивилизацијске свести, нечувене духовне и моралне деградације. Права елита спаја браманске функције носилаца морала и мудрости са заштитним функцијама шатрија, које не надахњује новац, него племенитост.

Четвртоме свету, напуштеном од поткупљивих „мудраца” и користољубивих „чуvara”, неопходна је нова елита – она која се не продаје. Јер, поред економских мотивација, постојале су и увек ће их и бити, и оне више, које могу да дају надахнућа и

одушевљења, каква су човеку економског профита у принципу недоступна. Данас хоће да нас увере у то, да је сва светска духовна традиција представљена великим религијама и из њих израслим великим литературама, грешила у погледу приоритета, и да само ново чикашко учење не греша.

Али оне, који нису раскинули своје везе са великим традицијама, немогуће је преубедити. Они знају да је по самој својој суштини човек не економска животиња, него биће вере, и само због тога му је дано да се уздигне изнад животињског нивоа. Права елита – верно чува и гаји то духовно начело, и њој је дано да отвори човечанству оне перспективе, које уз друкчије принципе остају затвореним.

Русија, која је постала епицентром разарајућих работа глобалиста, не може преживети ако не открије те нове перспективе. Нова интернационала четвртога света којој ће она, сви су изгледи, сутра стати на чело, биће оваплоћењем алтернативног глобализма демократичних „нижих” слојева. У својству другог света, који се мерио с првим по критеријумима силе и успеха, Русија је претрпела пораз и пропала. Она може васкрснути само као четврти свет, који одбацује лажне критеријуме и прерогативе првога. А да томе четвртоме свету да снажно надахнуће и мобилише га – програм је и задатак постеконomsке елите, која ће да се обраћа народима мимо и поврх глобалног либералног естаблишмента.

Превео с руског
Драгомир М. Давидовић

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

ДРУШТВО СРБСКЕ СЛОВЕСНОСТИ

Поводом 170. годишњице

Током прве половине XIX века, пре но што је основано Друштво србске словесности, било је више покушаја стварања неког српског ученог друштва. Први такав покушај везан је за Лукијана Мушицког, који је 1820. израдио програм за „Србское језикоиспитателное дружество в манастирје Шишатовцје”. Циљ друштва био би ширење црквеног а усавршавање народног језика, штампање књига и издавање тромесечног часописа *Сербскиј вјесник*. Намера Мушицког није остварена зато што није имао довољно оспособљених људи за послове којима је намеравао да се бави, а није располагао ни новцем, без којег се није могло ништа урадити.

После неуспелог покушаја Мушицког, у Пешти је 1826. основана Матица српска. Стога што је она била против језичких реформи Вука Караџића, његов пријатељ и присталица Димитрије Тирол хтео је да оснује у Темишвару књижевно друштво које би у погледу језичких реформи било толерантније од Матице. Тиролово Друштво љубитеља књижевства српског основано је 1828. године. У одређивању програма и циљева тог друштва учествовао је и Караџић. Циљ друштва био је: „Говорни српски језик образовати, и за рад полезне књиге сочињавати, и с туђег језика особитог уваженија достојне преводити; српски језик старати се од туђи речи очишћавати и у већи степен изображенија доводити, правила не само за стално правописаније и граматуку, него и за реторику и поезију истраживати, и све учебне и класическе предмете изображени народа своим временом на српском

нарјечју издавати.” Иако је Друштво љубитеља књижевства обезбедило финансијска средства за свој рад, премда је 1830. године објавило и једну трагедију Јована Стерије Поповића, средином 1831, када је Тирол прешао у Србију, оно се угасило, а и иначе је радило без дозволе Угарског намесничког већа.

Две године касније (1833) у Пешти је основано Књижевно друштво. Оно је имало циљ да пише и издаје дела „која би нашем књижеству чести и ползе принети могло”. Друштво је прихватило језик и правопис Вука Караџића и судећи по томе као и по члановима који су му приступили требало је да буде удружење Матичиних противника. Када је Друштво поднело молбу за одобрење, цар Франц I затражио је мишљење митрополита Стратимировића. Како се митрополит изјаснио против оснивања друштва, цар му је ускратио дозволу за рад, што је учинио и његов наследник Фердинанд I.

Како се види, сви покушаји оснивања једног ученог друштва потекли су од Срба из Угарске. До почетка тридесетих година XIX века, из објективних друштвених, политичких и културних разлога, у Србији није било таквих намера. Док су Срби у Угарској стварали планове и покретали акције за оснивање учених друштава, у Србији је било чак и таквих предлога да се као опасни поубијају сви који су знали да читају и пишу. На сву срећу, стање у Србији се од почетка тридесетих година постепено почело побољшавати. Хатишерифом из 1830. Србија је постала аутономна кнежевина са конкретним повластицама. У њој је тада дошло до убрзанијег развоја школа.

Године 1831. отпочела је с радом Државна штампарија, чиме су створени елементарни услови за развој аутохтоне књижевности. Исте године основана је Виша школа, која је 1835. претворена у Гимназију. Годину дана касније, 1836. основана је Богословија. За све те школе, како ниже тако и више, били су потребни учитељи и професори, као што су били неопходни и школовани људи за попуњавање места у државним установама. Како њих у Србији није било довољно, из Угарске је прешло много Срба и уклопило се у административни апарат државе који се из године у годину развијао и увећавао. Међу осталима, у Србији се нашао и Димитрије Тирол. Као што је 1828. кренуо у акцију за оснивање Друштва љубитеља књижевства српског у Темишвару, тако је 1833. у Београду желео да оснује учено друштво. За то друштво израдио је „Начертаније устава”. Међутим, кнез Милош није дозволио оснивање тог друштва. Не без разлога сматрао је да „у отечеству нашем” има мало „онакови особа које би умним

својим производима” могле да помогну друштву у остваривању његових намера.

Основни задатак Тироловог ученог друштва био би чување и развијање словенског језика, који се налазио у црквеним књигама, изучавање српског језика, писање граматике и синтаксе за тај језик и припремање речника. Друштво би радило и на ширењу просвете и културе, али би неговало и поверење према „правитељствујушчем Књазу”. Занимљиво је да је Тирол, некадашњи пријатељ, поштовалац и следбеник Вука Караџића, прешавши у Србију, где Вукове језичке реформе нису биле прихваћене, изневерио пријатеља, па је правила свог друштва прилагодио новој антивуковској средини.

Одласком кнеза Милоша из Србије, добијањем Попечитељства просвештенија, уздицањем Крагујевачке гимназије на степен Лицеума и приливом већег броја нових учених Срба из Угарске, као што су Атанасије Николић, Сергије Николић, Јован Ст. Поповић, Антоније Арнот и други, све више су сазревали услови за оснивање једног ученог друштва. О таквом друштву размишљали су првенствено професори Лицеума. Школовани у иностранству, на страним језицима, у Лицеуму су предавали предмете за које нису имали уједначену терминологију. Због тога су, сваки за себе и за свој предмет стварали речи и кованице. Ученици су за исте појмове од својих професора добијали различите термине. Свесни да то није добро, тражили су начине како најбоље да реше то питање које и није било само образовног – педагошког већ и много ширег културног значаја. Најпре су одлучили да на посебним састанцима професора и других учених личности почну да раде на стварању техничког лексикона. Све речи и кованице које су на таквим састанцима „општим согласјем” настајале објављиване су у *Српским новинама* и *Подунавки* како би биле доступне ширем кругу људи, од којих је очекивана критика. Када је 25. јуна 1841. Лицеум премештен у Београд, Атанасије Николић и Јован Ст. Поповић решили су да иступе с предлогом о оснивању ученог друштва, које би радило на „сочиненију учевног каквог речника”. Њих двојица припремили су пројект устава и предлог за печат друштва и 28. септембра (10. октобра) 1841. то су послали Попечитељству просвештенија с молбом за одобрење. Молбу је написао Јован Ст. Поповић, испод које се потписао Атанасије Николић а с њима се у свему сагласио Димитрије Исаиловић, виши надзиратељ школа.

Основни задатак Друштва, како је у молби образложио Стерија, био је да питање књижевног језика и правописа, у којима није било никаквог реда, узму у своје руке школовани људи,

стручњаци и књижевници, а дужност административне власти била би да их у свему подржава и следи. У првој тачки пројекта устава речено је да ће циљ друштва бити ширење наука на српском језику и усавршавање „језика српско-народног”. Према пројекту устава друштво је означено као Српска академија наука. Садржај молбе и пројекта устава Српске академије наука написани су тако добро и стручно, с одличним познавањем проблема, с јасним циљевима и задацима на којима је требало радити, са савршеним организационим устројством, да су многе њихове одредбе просто преношене у каснија времена и уклапане у статуте Српског ученог друштва и Српске краљевске академије. То сведочи о високој спреми и способностима састављача тих докумената, као и оних који су иза њих стајали и чинили језгро будућег Друштва српске словесности.

Кад је Попечитељство просвештенија примило молбу Јована Ст. Поповића и Атанасија Николића о оснивању Српске академије наука, доставило ју је Совјету с препоруком да изиђе у сусрет захтеву молилаца. Попечитељство је нагласило да молби треба удовољити зато што је „необходимо нужно заведеније ово за усавршенствованије филологије српске и совершеније израђивање школски предмета на србском језику установити”.

Совјет се сагласио с мишљењем Попечитељства. Он је обавестио кнеза Михаила да увиђа „ползу и потребу” за оснивање једног друштва учених људи, који би сложено радили на усавршавању нашег језика и „развијању народног књижевства”. Одобрено је предложени устав, устројство друштва и печат, али је сматрао да би било корисније и упутније да друштво, које још ништа није урадило, не носи име „Србске наука академије”, већ да се назове Друштво српске словесности.

Кнез се сагласио с оваквим мишљењем Совјета и 14/26. октобра предмет је вратио Попечитељству просвештенија с питањем да ли оно има нешто против промене назива друштва. Пошто је Попечитељство обавестило кнеза да нема ништа против мишљења Совјета, кнез је 7. новембра 1841. својим потписом и печатом потврдио „Уредбу о установленију Друштва српске словесности”. Према томе, 7/19. новембар 1841. је датум када је основано Друштво српске словесности. То је нужно нагласити стога што у нашој историографији дан оснивања Друштва српске словесности није тачно одређен, па се помиње 17. новембар 1841, као и 27. и 31. мај 1842. године. Сви ти датуми су нетачни и произвољни, па као такви морају бити занемарени.

Одобрени устав Друштва српске словесности имао је 18 одредаба. Из Стеријиног и Николићевог нацрта изостављена је

само одредба у којој је било речи о томе да Друштво стоји под кнежевим покровитељством.

Циљ Друштва, како је већ речено, био је да ради на ширењу наука на српском језику и на усавршавању тог језика. Друштво је имало председника, који је увек морао бити попечитељ просвештенија, потпредседника и секретара, затим редовне, дописне и почасне чланове. Редовни и дописни чланови могли су постати сви, „без разлике вере и језика”, који су то својим делом заслужили. За почасне чланове могли су бити изабрани они који су Друштву „или важним советом или пожертвованијама” били од помоћи, или су имали неких заслуга за наш народ. Прве редовне чланове именовано је кнез на предлог Попечитељства просвештенија а ови су потом бирали остале чланове. Сву помоћ која је била потребна Друштву био је дужан да обезбеди попечитељ просвештенија, али су и сва друга попечитељства била обавезна да помажу Друштво. Друштву је стављен на располагање додаток *Новина српских*. Оно је било ослобођено плаћања поштанских услуга, а приходом од продаје књига које је Друштво штампало сâмо је располагало, што је био случај и с прилозима које је добијало са разних страна. Друштво је добило своје просторије за седнице, архиву и библиотеку, као и за канцеларију. Оно није имало право да се бави политиком, али је само могло да мења своја „устројенија”. И кнез Михаило и кнез Александар прихватили су се покровитељства над Друштвом, схватајући његов значај, па су га и својим новчаним прилозима помагали.¹

По „устројенију”, Друштво је могло да држи „редовна, главна, ванредна и торжествена заседанија”. Редовне седнице држане су једном недељно, главне свака три месеца, ванредне по потреби а торжествене једном годишње, и то на дан светог Михаила (8. новембра), у почаст владајућем кнезу, покровитељу и установитељу Друштва. „Устројенијем” су прописана права и обавезе председника, потпредседника, секретара, као и осталих чланова Друштва, а описан је и изглед друштвеног печата.² Да Друштво не би остало непознато ван граница Србије, да се не би затворило и изоловало од сличних друштава тадашње Европе, његов устав је преведен на немачки, француски и латински, па је разаслат на разне стране, у многе културне метрополе словенског, романског и германског света. Чланови Друштва трудили

¹ Тако је кнез Александар из своје приватне касе 1845. године поконио Друштву 100 дуката царских.

² За печат је у Уставу Друштва речено: „Друштво има свој печат, који представља необрађено књижевство поље, из кога се подиже са грбом Србије споменик, који излазеће са стране сунце озарава.”

су се да успоставе везу са иностраним друштвима, да од њих добијају научне и стручне радове, али и да сопствене резултате, објављене у *Гласнику* и посебним издањима пласирају у иностранство. Таква настојања уродила су плодом па је *Гласник* слат у све значајније научне и културне центре.

Занимљива је и није без значаја чињеница да први редовни чланови, које је именовао кнез на предлог Попечитељства просвештенија, нису били из Србије. Сви су били из Угарске а један из Босне. Касније, када су изабрани нови редовни, дописни и почасни чланови, стање се променило и Друштво је у просеку имало укупно око стотину чланова. Уочи распуштања, крајем 1863. године, Друштво је имало укупно 150 чланова, 64 редовна, 67 дописних и 19 почасних. Први редовни чланови Друштва, које је именовао кнез, били су: Димитрије Исаиловић, врховни надзорник школа, Стефан Марковић, члан Совјета, Јован Стејић, главни секретар Совјета, Димитрије Тирол, Сима Милутиновић, Јован Ст. Поповић, Атанасије Николић и Исидор Стојановић.

После тзв. торжествене скупштине, која је одржана 8. јуна 1842, три дана касније Друштво је имало своју прву главну седницу. На њој је изабрано још 8 редовних, 20 дописних и 11 почасних чланова. За нове редовне чланове изабрани су, поред осталих, Константин Богдановић, Константин Бранковић, Сергије Николић и др Ђорђе Мушицки. Нови дописни чланови, између осталих, постали су: Вук Ст. Караџић, Адам Драгосављевић, др Јован Хацић, Павле Стаматовић, др Теодор Петрановић, Ђорђе Николајевић, затим: Јан Колар, Људевит Гај, Павле Јосиф Шафарик, Јернеј Копитар, Вјекослав Бабукић, др Павле Руми и др. Међу почасним члановима нашли су се: Јеврем Обреновић, митрополит Петар Јовановић, владика Петар Петровић Његош, владика Платон Атанацковић, грофови Петар Пејачевић и Јанко Драшковић, Сава Текелија, Лазар Арсенијевић Баталака и други.³

Убрзо после конституисања Друштва и тек започетог посла у Србији је дошло до немира а потом и до династичке промене. Тек када су успостављени мир и ред, другом половином јула 1844, Друштво је било у стању да настави послове.

³ Међу почасним члановима нашао се и Тома Вучић Перишић. Међутим, он ту почаст није прихватио. Кад је примио диплому о почасном чланству он ју је уз пропратно писмо написано др Јовану Стејићу вратио с молбом да га поштеде и не приморавају да се понуђеног чланства прихвати, јер, нагласио је да „никакве ползе не могу у Ученом Друштву примити”. (Писмо Томе Вучића Перишића Ј. Стејићу од 27. марта 1845, Акта ДСС 1845/3.)

Састављено претежно од државних чиновника, у држави у којој нису биле прихваћене Вукове језичке реформе, Друштво србске словесности заузело је опозициони став према тим реформама. На својој седници држаној 14. јуна 1842. оно је одлучило да се посвети испитивању „својства језика нашег како у грама- тикалном, тако и у лексикалном смислу”, да скупља материјал за граматику српску и да се побрине за израду „прикладне ор- тографије”. Кад је већ реч о ортографији, Друштво је одредило да 35 слова чине српску азбуку. У исто време оно је закључило да је „најнагонителнија потреба” да ради на српској термино- логији. Због тога се усредредило на посрбљивању латинских речи. У том послу много се лутало па и мучило. Тако, на при- мер, члановима Друштва није било лако да се усагласе око тога како на српском да назову реч граматика. Једни су предлагали да буде *језиковка*, други *јисменица*, трећи *језикословница*, четврти *словница* а пети *језикослов*. За етимологију понуђена је реч *сло- вопроизводство*, за синтаксу *словослагање* а за речник синонима *смислосродни речник*.

Као занимљиво и значајно навешћемо образложење Друштва од 2. новембра 1844. о томе због чега се оно посебно посветило изучавању српског језика. У том образложењу се, између оста- лог, каже: „Србскій народный языкъ, кои є за Србе и књиже- ванъ постао и кои ће, по увѣреню и овога Дружства као и сва- когъ болѣгъ новіегъ Србс[когъ] Списателя, књижеванъ языкъ и унапредакъ бити и остати, јоштъ нема оно благо рѣчій и изра- за, коє као обштеобразователанъ языкъ имати мора, као што му јоштъ досадъ ни оно благородство вида и устройства ніє дато, сь коимъ се диче и поносе други образовани и књижевствени єзыци, кои га у коло братства позываю. Ако и есте Дружству позна- то, како су се и колико Србски Списатели одъ времена нашегъ славногъ Доситея Обрадовића досадъ трудили, да Србскій народ- ный языкъ, на кои є онъ печать благородства књижевности срећно ударію, у рѣчима обогати и у строю свомъ дотера; то опетъ знајући оно, колико є то, што су они за нѣга, за србскій языкъ, у станю были учинити, не само мало, него одъ веће части и не- удесно, па зато или јоштъ непознато или непримљѣно; – у томъ се најпосле као єдномъ душомъ служило, да пре свега и најви- ше у идућимъ своимъ редовнымъ Засѣданіяма у полю Србске терминологіє сь томъ важномъ намѣромъ ради, да србс[комъ] на- родномъ языку оно богатство рѣчій и израженія сакупи и начи- ни, коє му имати валя, да бы се оно нѣгово благородство књиж- ности утврдило и уздигло, и да бы се нѣмъ не само Списате- льи, него Профессори на катедрама у отечественымъ, особито

вышимъ школама, и правительствени Званичници у разнымъ земальскимъ, особито већимъ Надлежа-тельстввама у напредакъ лакше и равнообразніе могли послуживати. То заключивши дружество, оно є, колико су му годъ силе нѣгове и часови нѣгови до данасъ држаны засѣданія допустили, дѣйствовало, да сачини и спреми грађу за Словарь оны рѣчій, кое су србскомъ езыку по потреби нѣговогъ вышегъ книжественогъ опредѣленія, поне према данашњимъ приликама, нуждне.

Што є оно за ово прекратко време и у првомъ тежкомъ почетку свога рада учинити могло, учинило є по најболѣмъ свомъ знању, као што ће данасъ скупно и у цѣлости то показати, давши у исто време и прилику, по којој ће се и увидити, да є оно єдне одъ сакуплѣны нѣмъ и за терминологическе опредѣлены рѣчій изъ старо-славен[скогъ] езыка, изъ оногъ предрогогъ и единственогъ извора узело, друге одъ числа оны, кое су нови Списательи нашли и употребљавали, задржало и за србскій езыкъ слошки посвоило, а друге опетъ изнова за истый начинило.”

Основано с намером да ради на усавршавању српскогъ језика и народном просвећивању, оно је и своју издавачку делатност подредило тим задацима. Судећи по објављенимъ књигама Друштва, посао на народном просвећивању био је лакши. Зато је и број књига намењен просвећивању био неупоредиво већи од броја радова који су се тицали језика. На почетку рада није било чак ни бојажљивих покушаја припремања а камоли објављивања оригиналних радова из разних области наука. Од самог оснивања па до укидања Друштво је одлучило да не прима и не објављује литерарне саставе већ само научне и стручне радове.

Посебну пажњу чланови Друштва посвећивали су „називо-словнимъ речима”, тј. терминологији наука које су предаване на Лицеуму. Тај рад претпостављао је, кад су у питању они који су га обављали, одлично познавање језика и природе посла којим су се бавили. Међутим, како то није био случај, запретила је опасност да резултати погрешно обављеног посла, иза којег би стало Друштво, постану обавезни у језичкој пракси Србије. Из тих разлога, на предлог кореспондентног члана Петра Матића, из Беловара, којег је подржао и Вук Караџић, Друштво је одустало од израде *Називословногъ речника*. После тога, иза резултата рада на стварању научне терминологије није стало Друштво као установа, већ његови чланови и стручњаци ван Друштва, професори и писци, који су на том послу били ангажовани. Понуђена терминолошка решења, која су била достављана Друштву, због тога нису постала коначна и обавезујућа, већ их је свако

могао прихватити или одбацити, критиковати или хвалити, па и мењати.

Таквом, сасвим рационалном одлуком измењен је суштински задатак Друштва, ради чега је оно било и основано. *Називо-словни речник* који је замишљен као заједничко – колективно дело Друштва, сада је претворен у индивидуални посао његових чланова. Друштву је и надаље био главни задатак да ради на усавршавању српског језика и на ширењу научне мисли на том језику, али је оно одлучило да прошири и разграна своју делатност и у другим правцима. Када је 1845. решено да Друштво издаје *Гласник* као свој орган,⁴ објављен је преглед предмета којима ће се часопис бавити. Преглед је штампан у 300 примерака и разаслат је „свим љубитељима народне словесности” а штампан је и у *Србским новинама*.⁵ Преглед, заправо, садржи програмске задатке Друштва којима се оно бавило све време свога постојања.

Што се тиче језика, Друштво је одлучило да у *Гласнику* објављује теоријске и практичне радове. У теоријски део уврштене су језичке расправе о древним рукописима и штампаним старим црквеним књигама, радови из области лексике, граматике и „језикословне критике”. У практичном делу нашли би се, по строгом избору, оригинални радови и преводи у стиховима и прози. Други део *Гласника* био би посвећен ширењу свих наука путем објављивања изабраних одломака и расправа написаних „чистим српским језиком”. Посебна пажња поклоњена је наукама које су се односиле на Србе. Ту је у првом реду реч о српској историји, и то како старијој, тако и новијој. Предвиђено је штампање појединих одељака из наше историје, расправа о неким догађајима и животописа славних Срба. Уз то, одлучено је да се пажња посвети приказивању и проучавању српских повеља, српског новца, разних старих драгоцености, попут крстова и круна, као и приказивању и проучавању манастира и двораца владара и велможа. У овом одељку *Гласника* нашли су своје место и етнографски описи, старе српске песме и народна предања. Није заборављена ни стара историја Словена, ни географски описи српских земаља. Пажња је посвећена и статистици,

⁴ На седници Друштва држаној 2. јула 1845. одлучено је да Друштво издаје свој орган који ће се звати *Дела Друштва Србске словесности*. Та одлука је измењена 26. августа исте године када је решено да се орган зове *Гласник*. Он је штампан у тиражу од 1000 примерака а слат је ученим друштвима широм Европе. Занимљиво је да је превод књиге *Забаве за децу*, у издању Друштва, штампан у тиражу од 6000 примерака.

⁵ *Предмети за Гласникъ Друштва Србске Словесности*, Србске новине од 1. марта 1846, бр. 17.

затим фауни, флори и минералогiji. Завршне странице *Гласника* садржавале су податке о Друштву србске словесности, његовом раду, економским питањима, приложницима у новцу, књигама, старинама и реткостима.⁶ Ту се налазе и библиографски подаци о српским књигама изашлим код нас као и онима на страни, а које се тичу Срба. Коначно, доношени су прегледни текстови, прожети духом панславизма, о литерарном и културно-просветном животу свих словенских народа.

Пажљивији увид у задатке Друштва јасно показује да је оно преузело многе нове обавезе и да је веома проширило и програм свога рада. Друштво је постало „средиште за националне науке и за свестрано проучавање земље”. Оно се својим програмским задацима претворило у својеврсну националну академију с обавезом да проучава све што се тичало српског народа и српских земаља и с намером да ради на народном просвећивању. Да би у испуњавању задатака било што успешније, Друштво је 1849. године, на предлог Димитрија Матића, образовало пет одсека: језикословни,⁷ историјски,⁸ правословни,⁹ философски¹⁰ и природословни.¹¹ Постепено али сигурно оно је од противника Вукових језичких реформи постало установа која се за те реформе борило и изборило.¹² Крајем октобра 1848, на предлог свог члана Константина Цукића, Друштво је одлучило да од Правитељства затражи укидање Ортографске уредбе кнеза Милоша

⁶ Сви поклони које је Друштво добијало, било да је реч о књигама, старом српском или римском новцу, вредним документима или другим поклонима, уз изразе захвалности дародавцима бележени су у *Српским новинама*.

⁷ Језикословни одсек имао је у својим редовима 5 редовних и 4 саопштавајућа члана.

⁸ Пре но што је 29. маја 1847. године основан Историјски одбор, Друштво је било спремно да затражи од Правитељства да се установи звање историографа. Једни су предлагали за то звање Вука Караџића а други Исидора Стојановића. У сваком случају Друштво је створило план по којем ће се радити на сакупљању података за новију српску историју. Чланови Историјског одбора били су: Јован Стејић, Исидор Стојановић, Сергије Николић, Јанко Шафарик, архимандрит Гаврило Поповић, Павле Арс. Поповић и Илија Захаријевић. За председника је изабран Стејић а за секретара Захаријевић.

⁹ Правословни одсек имао је при самом оснивању 8 редовних чланова.

¹⁰ Философски одсек имао је 6 редовних чланова.

¹¹ Природословни одсек имао је 2 редовна и једног саопштавајућег члана.

¹² Један број чланова Друштва био је спреман да прихвати Вукову ортографију већ почетком новембра 1847, али то није могао да уради због Ортографске уредбе која је била на снази. Због тога је секретар Друштва, Константин Бранковић, предложио да Друштво замоли законодавну власт да се укине ортографска уредба и да се дозволи Типографији народној да штампа радове и Вуковом ортографијом. После расправе о овом питању одлучено је „да се у томе погледу никаквога корака не чини, будући Друштво за сада не увиђа нужду, због које би се оно за ту ствар заузимати морало”.

из 1833. године. С тим у вези закључено је „да се представле-
ніе учини Высокославномъ Попечительству Просвештенія, да
ово настане кодъ законодателне власти, да се у речи стоєћа за-
бранителна уредба /као мрзскій остатакъ оногъ преустановногъ
времена самовольства и неограниченогъ господарства, уставу
и устроєнію земальскомъ/ опредѣленію Друштва Србске Сло-
весности и духу времена несходна и противна, укине”.¹³ Тиме
се Друштво недвосмислено изјаснило за прихватање Вукове
језичке реформе.¹⁴ Међутим, Правителство није удовољило за-
хтеву Друштва. Средином 1850. одговорило је Друштву да није
спремно да укине Ортографску уредбу кнеза Милоша зато што
не сматра да она стоји на путу „распространяваню књижевства
нашегъ”, јер „правописъ ніе вештественно свойство езика, но
само внѣшность или одећа нѣгова”. После овога Друштво је
одлучило да се не упушта у полемику са Правителством, али да
у *Гласнику* објави сва акта која се односе на ово питање и тако о
свему обавести јавност. Како су ван граница Србије неке књи-
ге биле штампане Вуковом ортографијом и новим правописом,
Друштво је средином 1852. године тражило од Попечительства
просвештенија да ради „научног напретка” и уклањања штете
српској књижевности у самој отаџбини, дозволи увоз таквих
књига. Међутим, поменуто попечителство било је непопуст-
љиво па је Друштво морало да буде стрпљиво и тактично у
својим настојањима да уклони конзервативне уредбе које су
сметале развоју српског језика и српске књижевности.¹⁵ Оно
је у том погледу постепено рушило препреке, између осталог
и тако што је од почетка 1851. дозволило да радови у *Гласни-
ку* буду штампани ортографијом којом су их аутори написали.

¹³ Види тачку 75. записника Друштва србске словесности од 31. октобра 1848. године. Већ на следећој седници Друштва, држаној 11. новембра, на захтев редовног члана Василија Лазича, затражено је да се део текста који се нашао у загради, као преоштар, изостави.

¹⁴ Да је у Друштву и даље било огорчених противника Вукове правописне реформе сведочи иступање кореспондентног члана Јакова Живановића. На редовној седници Друштва држаној 23. децембра 1848. он је обавестио присутне „да є пре нѣколико дана почео излазити у Карловци политическій листъ еданъ подѣ насловомъ 'Напредакъ' кои се – примѣћава Г[осподинъ] Живановић и побуђує вниманіє Друштва – листъ отликує правописомъ, намѣрително удалява-
юћимъ се отъ Куриллице”. То Живановићево обавештење Друштво је примило на знање.

¹⁵ До промене става Правителства и Попечительства просвете дошло је 21. октобра 1859. године, када је Народна скупштина предложила „да се укине забрана, по којој се не могу уносити у Србију нити овде печатати књиге, неписане тако званим правителственим правописом, и да само за званичне ствари и Србске новине, докле Правителство уредника исти подпомаже новцем, важи правителствени правопис”.

Попечителство просвештенија је више година ћутањем прелазило преко таквог поступања Друштва да би га 31. маја 1858. једном наредбом упозорило да „у званичномъ дѣловодству свомъ у названію нѣки идеа одъ нѣкогъ времена не служи се оныма рѣчма, коима се исте идее у Уставу и Устроєнію нѣговомъ назване, да нѣке речи другчіе изврѣе, него што су у истимъ Актама написане, и да се у нѣчемъ удалява одъ правила’ правописа, која є оно само себи поради одржання тако полезногъ єднообразія у писаню поставило и у Гласника нѣговогъ свезки 4. одъ год. 1852. печатало, као н[а] п[римеръ] не пише: ’Засѣданіе’ него ’Сѣдница’, непише ’Почестійный Членъ’ него ’Почасійный Чланъ’, неупотребљава писме ѣ у коренима рѣчій и овыма подобна, чимъ не само постоеће законе нарушава, но и забуну у понятіяма оно производи, и имајући бдити, да се оваке несходности не догађаю, препоручує му Попечителство, да се у напредакъ у званичномъ дѣловодству свомъ служи оныма и онакими рѣчима, као што су оне у односителнимъ законима написане, и да се придржава реченогъ правописа свогъ, будући да свакій законъ има наблюдаванъ быти дондѣ, докъ се другимъ незамѣни.”

Без оклевања, Друштво је већ после неколико дана одговорило Попечителству просвештенија и одлучно одбило да се повинује његовим препорукама којим ће се речима оно служити и ког ће се правописа придржавати. Имајући у виду чињеницу да је главни задатак Друштва „ображаванѣ србскогъ езика”, оно је нагласило да се тај задатак не може постићи ако се Друштво стесни у такве границе у које га тера Попечителство, „које му сваку слободу у радњи његовој одузима”. Ако би Друштво прихватило наредбу Попечителства, оно „би показало да је за свој позив недорасло”. Овакав став Друштво је образложило следећим разлозима: „Више пута покретана є мисао у средини Друштва, да се постави сталанъ правацъ у писаню не само за нѣгово собствено управљанѣ, већ и за друге, кои бы се на Друштво угледати хтели; но оно є при томе свагда долазило до уверєня, да бы се овако прекомъ меромъ съ єдне стране принео самртный ударъ народноме књижевномъ езику, а съ друге, прекинувши свако далѣ испитиванѣ и научну критику, Друштво бы показало, да є за свой позивъ недорасло.

Довольно неразвѣнъ књижевный езикъ Србскій потребує јошть много обрађиваня, да бы ушао у границе природно могуће єднообразности. Колико є нужно, да се онъ испита са стране историчногъ развитка свогъ, толико не манѣ мора се онъ разгранявати према новимъ погледима и понятіяма, према

новимъ потребама, коє се съ дана на данъ како у животу тако и у наукама появлюю.” Даље је Друштво написало: „При оскуднимъ пакъ припремама, коє су до сада на овомъ полю књижевности наше учинѣне, Друштво мисли, да нико нїе позванъ положити *одсудна* правила; шта више, оно држи, да є ово задатакъ, кои *одеданїуиѣ* немогу решити ни све интеллигентне силе народа Србскогъ у скупу. Ово немогу решити *одеданїуиѣ* ни колегиє, ни академїє, ни учене скупштине; не, ово є задатакъ кои се дугимъ постепенимъ испитиванѣмъ до зрелости тако доводи, да се самъ по себи решава. ’Езикъ є’ рекао є јошть Виландъ,¹⁶ ’езикъ є чедо потребе и дружевности, нѣгово є изображаванѣ и обогаћаванѣ дело времена, нѣгово улешаванѣ посао вкуса, а за нѣгово највише усавршаванѣ мораю све музе заєдно помагати’.”

Друштво је посебно истакло да питање језика уопште нису у стању да решавају власти, а и кад су, у средњем веку, поједини краљеви покушавали то да чине, није им полазило за руком зато што се „ствари душевне не пресуђују *одеданїуиѣ* и *силом власѣи*”, него постепеним сазревањем и претежношћу научних разлога и уверења. Ова уверења потврдила су сва доцнија времена, пошто је у њима та истина оживела, да се власти, које се из два, три или макар и више лица састоје, налазе у природној немогућности да руководе свешћу ученог света. Истина је да историја памти да је било и таквих прилика, када су власти војевале против учених колегија, као што је на пример чинио кардинал Ришеље, али ту је оружје било већ промењено: власти су онда војевале али не заповедањем већ убеђивањем. Од тог времена нема примера да су било где министарским расписима регулисани књижевни правци народа, а ако их је негде и било, овакве појаве дешавале су се као изливи који су се брзо у своје корито повраћали.

Стојећи на оваквом становишту, Друштво је нагласило да мисли да има основа да буде ожалошћено наредбом Министарства просвете, којој оно ничим није дало повода, јер поступа у складу са својим уставом и верује да се налази на путу пуне законитости. Због тога, а полазећи од свог устава и природе свог задатка, Друштво не може у погледу „писменог рада свога ни од кога зависити утолико мање што оно нити је какво надлештво, нити спада у јерархију административну, већ као морална личност само потпору ужива, коју му високо Правителство србско има милост и редовно и ванредно указивати”.

¹⁶ Виланд Кристоф Мартин (1733–1813), немачки књижевник и преводилац, спада у немачке класике.

Решено да се не повинује наредби Министарства просвете и да ради онако како мисли да је за српски језик најбоље, Друштво је написало да није на незаконитом путу зато што се не служи „онима и онаквима речима, као што су оне у односителним законима написане”, јер ови закони немају циљ да регулишу српски језик, „већ сваки своју особену идеју изражава”. Исто је тако и са правописом који је прописан у четвртом броју *Гласника*. Друштво га не може сматрати за *Закон о правопису*. Оно га је донело у жељи да послужи као образац, ради уједначавања начина писања у свом органу, али је својим члановима допустило да од тог обрасца и одступе.

Стога што је Министарство просвете у својој наредби препоручило и уџбенике¹⁷ који Друштву треба да служе за углед како треба писати, Друштво је одговорило да искрено жали што не може усвојити мишљење Попечитељства и прихватити поменуте књиге само зато што су од надлежних власти одобрене. Оне нису од власти могле бити одобрене и за употребу Друштва и читавог књижевног света, већ само за школску употребу. Указујући и на недостатке поменутих књига, Друштво је упозорило да наредба Попечитељства није у сагласности са законом, јер закон тражи од Друштва да ради на усавршавању језика, а поменута наредба налази да је савршенство језика постигнуто у Вуићевој Граматици и Исаиловићевим речницима. Имајући у виду све што је речено и уз пуно поштовање Попечитељства просвештенија, Друштво је 15. јуна 1858. године са 24 гласа против и једним гласом за одлучило да не прихвати наредбу, већ да „радно своју продужи у духу књижевне самосталности, коју му обезбеђују дотични закони и природа задатка нђговог”.

Са овако образложеним разлозима због којих Друштво није било спремно да прихвати наредбу Попечитељства просвештенија, Попечитељство се није сагласило па је о томе посебним актом („Возраженіем”) обавестило Друштво, чиме је отворило полемику о чистоти језика. Када је Друштво примило „Возраженіе”, оно га је на седници прочитало, а онда је, не желећи да се упушта у даље расправе, одлучило да се и наредба Попечитељства и „Возраженіе”, као и одговор Друштва, штампају у *Гласнику*, уз напомену да Друштво остаје при својим закључцима и да не мисли да је државним властима посао да поједине људе, а поготово цело Друштво, уче како ће писати.

¹⁷ Реч је о *Српској граматици* Владимира Вуића и речницима Димитрија Исаиловића.

Ова жалосна расправа на дуже време веома је омела Друштво у његовим пословима. Она је довела и до оставке секретара Друштва Ђуре Даничића, с којим је Друштво било веома задовољно, и до касније оставке потпредседника Јанка Шафарика. Иако ометено и заковано у редовним пословима, Друштво је изишло из овог сукоба не само као морални већ и као фактички победник. Оно је добило важну битку којом је утабало пут победе Вуковој језичкој реформи. Међутим, тај пут ни у наредним годинама није био лак и једноставан. То се најбоље може видети по језику и правопису записника Друштва. Од 1860. до краја 1861, када је поново секретар Друштва био Даничић, записници су вођени у складу са Вуковим језичким и правописним реформама. Чим је он, крајем 1861, поднео оставку на положај секретара, записници су поново вођени по одредбама старог правописа. То је несумњив доказ да је и међу члановима Друштва, кад је реч о језику и правопису, било колебања, лутања и недоследности, да је у том погледу доста зависило и од тога која личност ће стајати на челу Друштва, који углед је та личност имала и колико је била у стању да се наметне својим ставовима и уверењима.

Поред успеха постигнутих на пољу језика, Друштво заслужује признање и похвалу због рада на сакупљању историјске грађе, на објављивању значајних докумената и посебних студија из историје, историје права, цркве, помоћних историјских наука и старе српске књижевности. Жељно очекујући једну добро написану најновију историју Срба, Друштво је помишљало и на посебно награђивање онога који такво дело напише. Својим радом на сакупљању докумената Друштво је поставило темеље данашњем Архиву САНУ. Посебну бригу показало је у спречавању „утамањивања развалина стародревних градова и других овог рода споменика древности”.

Мање успехе од историописаца постигли су у оквирима Друштва природњаци. Са Јосифом Панчићем на челу они су зарорали дубоку бразду у изучавању флоре Србије, ихтиологије, географије и климатологије. Чланови Друштва објавили су више радова из области статистике, чиме су тој, у нашој средини тек зачетој, научној дисциплини прокрчили путеве за даљи развој.

Друштво је издало више популарних књига, залагало се за оснивање Народне библиотеке, музеја и општинских читаоница по читавој Србији. У његовим редовима покренуто је 1863. и питање израде *Енциклопедије наука*, неке врсте опште енциклопедије. Већ од почетка 1848. године одлучено је да редовна заседања Друштва буду јавна и то стога да би се његови

чланови за седнице боље припремили, „и како бы и други любителџи просвете, кои бы вољу имали видити шта се и како се ради, присутствовати могли”. Ваља истаћи и то да су чланови Друштва посебну бригу водили о нивоу научних и стручних радова који су штампани у *Гласнику* или у издању Друштва. Због тога су сви радови морали да добију најмање две, а некад чак и пет позитивних рецензија, после којих су прихватани на седницама Друштва. Од средине 1855. године редовни чланови били су обавезни да по сопственом избору поднесу неку врсту приступне беседе.

Иако је Друштво понекад наилазило на сметње и препреке код владе Србије, посебно кад је реч о новом правопису, оно је имало значајну финансијску и моралну подршку српских власти. Поред редовне апанаже влада је ослободила Друштво плаћања поштарине за слање књига. Омогућила је Друштву бесплатно објављивање својих извештаја у *Новинама србским* и излазила му у сусрет у многим случајевима када јој се Друштво обраћало за неку помоћ или интервенцију. Захваљујући добрим односима између власти и Друштва и предусретљивости државе, која је веома добро схватила улогу и значај Друштва, оно је и могло да напредује, да разгранав своје послове, да стиче све већи углед, и да из године у годину постиже све запаженије резултате. Када су се послови разгранали, неколико година уочи распуштања, финансијске потребе Друштва су порасле па држава тада није била у стању да удовољи његовим потребама и захтевима.

Кад имамо увид у све на чему је Друштво радило, које и какве резултате је постигло, морамо закључити да је оно из године у годину све мање било установа за народно просвећивање, а све више је попримало одлике научног друштва. У своје редове оно је уврстило представнике истинске интелектуалне елите српског народа, при чему није водило рачуна о њиховој регионалној припадности, већ о стваралачким способностима изабраних чланова. Међу изабранима било је и оних који ништа нису урадили и за Друштво су представљали праву баласт, али су се њима надредили и радни ритам наметнули такви чланови какви су били: Јован Ст. Поповић, Исидор Стојановић, Јанко Шафарик, Ђуро Даничић, Јосиф Панчић, Јован Стејић, Владимир Јакшић, Милан Ђ. Милићевић и многи други.

Истакнути инострани чланови, поред оних који су већ поменути, били су: Јаков Грим, Леополд Ранке, Сипријан Робер, Емил Пико, Владимир Иванович Ламански, Аполон Александрович Мајков и други познати научници. Њиховим чланством

Друштво је добијало на угледу, али, да оно није уживало углед, и научници европског значаја сигурно се не би учлањивали у Друштво. Исто то важи и за бројне међународне везе које је остварило Друштво успостављајући односе и размењујући своју научну продукцију с научним установама и академијама у Петрограду, Москви, Одеси, Харкову, Бечу, Паризу, Берлину, Минхену, Пешти, Прагу, Торину, Милану, Флоренци, Бриселу, Вашингтону, Новом Саду, Загребу и другим местима.

Улажући знатне напоре у успостављању веза са иностраним сличним друштвима, Друштво србске словесности је све до династичке промене извршене на Светоандрејској скупштини било веома опрезно када је реч о политици и неким радовима који су задирали у политику. Посебно је водило рачуна о томе да се не замери суседној Аустрији. У том погледу вредан је пажње случај који се десио с радом др Ђорђа Мушицког. Кад је он септембра 1846. доставио Друштву за *Гласник* свој текст под насловом „Судбине кирилских писмена у аустријској држави”, Друштво је уважило његове родољубиве намере, али, „из призренија тога што Гласник Друштва више књижевно него политическо тежење има”, одлучило је „да учредник Гласника сачиненије ово без велике измене тако угоди, како би цела ствар више литераран него ли дипломатически вид получила”.

Значајне промене које су се догодиле у Србији на Светоандрејској скупштини, када је дошло и до смене династије, одразиле су се и на даљи рад Друштва србске словесности. У Друштву је тада превладала група млађих људи либералних погледа, која је одлучила да мења дотадашњи програм. Уместо научног смера, они су желели да се Друштво посвети културно-просветном раду, образовању и васпитавању народа. Уз то, ти млађи новоизабрани чланови Друштва, које је предводио Владимир Јовановић, били су у опозицији према кнезу Михаилу и његовој влади. У отворен сукоб с кнезом и владом дошли су 1864. године на годишњој скупштини Друштва, када су за почасне чланове предложили познате националне борце и револуционаре: Гарибалдија, Кобдена и Деака, а за дописне: Герцена, Чернишевског и Сен-Марка Жирардена. Незадовољни тим предлозима, нарочито предлогом за избор Гарибалдија и Герцена, влада и кнез одлучили су да на самом зачетку осујете покушаје којима је био циљ да Друштво претворе у опозициону установу. Због тога је кнез 27. јануара 1864. суспендовао Друштво србске словесности, а већ 29. јула исте године образовано је Српско учено друштво.

Када се са дистанце од 170 година осмотре историјски услови у којима је настало, развијало се и радило Друштво србске словесности, кад се објективно оцене тешкоће с којима се оно сучељавало, али и резултати које је постигло, мора се одати признање људима који су га осмислили и у њему се својски ангажовали. Друштво је успешно пребродило све почетничке тешкоће, које нису биле мале. Оно је у својим пословима лутало, али је и успевало да нађе праве путеве, да постави здраве темеље за све националне науке и за читав низ установа научног и културног карактера. Друштво је дало велики допринос депровинцијализацији и европеизацији наше науке. Оно је учинило почетне кораке у нашем научном повезивању с познатим научницима и научним средиштима Европе. Друштво србске словесности трасирало је пут Српском ученом друштву. Оно ће тај пут дограђивати и проширивати, али неће морати да лута онако како су лутали Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић и сви који су створили Друштво србске словесности. То Друштво испунило је своје научне, културно-историјске и националне задатке и за собом је оставило неизбрисиве трагове.

ПРЕДРАГ ПИПЕР

СЛОВЕНСКА ФИЛОЛОГИЈА У МАТИЦИ СРПСКОЈ

1. Када је пре 187 година објављивањем прве свеске часописа *Сербске летописи* 1824. године (за 1825. годину)¹ постављен камен темељац Матице српске, тиме је умногоме одређена не само концепција тог часописа него и круг делатности будуће Матице српске као матичне установе српске културе. Матица српска је током 185 година постојања вишеструко оправдала наде које су у њу полагане и назив који јој је при оснивању дат, а постала је једна од водећих просветних, просветитељских, културних, научних и друштвених усанова српског народа.

Али тамо где се надалеко гледа и где се много ради, садржај замисли и рада никад не може сав стати у назив, а да назив остане кратак. Богат садржај као да се прелива преко крајева нужно сажетог назива. Већ је првом свеском *Летописи* најављено да ће се у том часопису пажња посвећивати не само темама важним за српски језик, књижевност и културу него и ширим словенским темама. Матица српска је од свог почетка, будући и остајући Матица српска, била умногоме и матица словенска. Пажња за друге словенске народе и њихове културе у Матици српској никада није јењавала, а тако је и данас.

Српски језик и српска књижевност су толико присутни у Матици српској да би само помињање свега што је на том пољу до сада објављено са знаком Матичине кошнице тражило много

¹ *Сербске летописи за год 1825*, Прва частица, издана Георгијем Магарашевићем проф. у гимназији новос., у Будиму 1824. (Предња корица: Летописи на годъ 1825. Хрбат: Летопись 1825). В. о томе: Стојан Трећаков, Година 1825. и назив Летопис Матице српске. *ЛМС*. 156, 425, 6 (јун. 1980), стр. 1123–1128.

више простора него што се овом приликом може за то издвојити. Део тога је поменут и размотрен на претходним данима представљања Матице српске у САНУ.² Зато се овде главни део пажње даље посвећује Матици српској као једном од главних расадника словенске филологије код Срба.

2. Славистичке теме су на страницама *ЛМС* веома присутне већ од првих свезака тог часописа. Према истраживању Живана Милисавца, само радови великог слависте и једног од првих матичара П. Ј. Шафарика заузимају преко петсто страница *ЛМС*,³ а Ђорђе Живановић је посветио посебан рад славистичком програму првог уредника *ЛМС* Ђорђа Магарашевића, што је предмет једног дела његове књиге о Ђорђу Магарашевићу, коју је издала Матица српска.⁴

Заступљеност појединих словенских култура на страницама *ЛМС* била је предмет више научних истраживања, нпр. о руској књижевности у *ЛМС* писали су Ж. Милисавец и В. Вулетић, о илиризму М. Живанчевић, о словачкој књижевности М. Харпањ, о русинској књижевности Ј. Тамаш. О црногорским и приморским ауторима темама у *ЛМС* писали су Н. Р. Миљанић, Д. Аранитовић и Б. Ковачек, а пишући о светској књижевности у *ЛМС* словенске теме дотакао је и А. Тишма (2006).⁵ У *ЛМС* су, поред појединих словенских књижевности и култура, присутне и друге славистичке теме, као, на пример, историја и улога словенских матица.⁶

² Овај прилог доноси излагање аутора у Галерији САНУ 25. фебруара 2011. поводом изложбе „Матица српска – 185 година у служби српске културе” (Београд, САНУ, 15. фебруара – 15. марта).

³ Живан Милисавец, Шафарик и „Летопис Матице српске”. *ЛМС*, 1970, стр. 107–127.

⁴ Ђорђе Живановић, Словенски програм Георгија Магарашевића. Филолошки преглед, 1976, XIV, III, стр. 139–146; Исти, Георгије Магарашевић (1793–1837). Нови Сад: Матица српска, 1976.

⁵ Руска књижевност у Летопису Матице српске у првој половини XIX века. Нови Сад: Матица српска, 1980, стр. 190–205 [сепарат]; Витомир Вулетић, Три романа – једна епоха: „Браћа Карамазови”, „Ана Карењина”, „Господа Головлџови”. *ЛМС*. Год. 186, књ. 485, св. 4 (април 2010), стр. 616–640; Милорад Живанчевић, Илиризам у Летопису. *ЛМС*. 156, 426, 6 (дец. 1980), стр. 1066–1072; Михал Харпањ, Словачка књижевност у Летопису Матице српске. *Зборник за славистику*. 14 (1978), стр. 75–99; Јулијан Тамаш, Русинска књижевност у Летопису Матице српске. *ЛМС*. Год. 157, књ. 427, св. 3–4 (март–април 1981), стр. 532–540; Новак Р. Миљанић, Црногорски аутори и Црна Гора у Летопису Матице српске (1825–1976). Цетиње: [б. и.], 1979; Добрило Аранитовић, Црногорски аутори и црногорске теме у часопису „Летопис Матице српске” (1977–1997). [Б. м. : б. и., 1999]. стр. 5–42 [сепарат]; Божидар Ковачек, Црногорске и приморске теме у првих сто бројева Летописа Матице српске: фототипски колаж. Нови Сад: Епископија бачка : Матица српска, [Цетиње]: Митрополија црногорско-приморска, 2003; Александар Тишма, *Светска књижевност у Летопису Матице српске*. Књ. 2. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак, 2006.

⁶ Ковачек, Божидар, Словенске матице као стожери националних култура.

Више радова је посвећено ужим питањима из историје српског књижевног језика и српске књижевности разматраним на страницама *ЛМС*, нпр. реформи српског књижевног језика,⁷ историји штампане књиге⁸ (Ковачек 1994) и др.

ЛМС је много допринео представљању словенских књижевности српским читаоцима. На пример, прве Пушкинове песме код Срба објављене су у *ЛМС* и то у оригиналу јер се руски језик осећао тако блиским и познатим да се сматрало да их и не треба преводити.⁹

А све поменуто је само избор из великог броја сродних радова о словенским језицима, књижевностима и културама објављених на страницама *ЛМС* и могло би се навести још много примера који би додатно потврдили да је *ЛМС* умногоме и славистички часопис. О томе посебно убедљиво сведоче библиографије *ЛМС*,¹⁰ а још потпуније садржај дугих низова свезака тог часописа.

3. Када је подизала своје серије научне периодике, каквим се могу подичити само водеће научне установе, Матица српска је 1970. установила и *Зборник за славистику*, од 1983. с називом *Зборник Мајице српске за славистику*. Тај полугодишњак је досад изашао седамдесет осам пута, а у њему је објављено скоро две хиљаде радова о свим словенским језицима и књижевностима, од руског до кашупског, из пера многих најугледнијих слависта, али и оних који су у *ЗБМСС* прво објављивали као млади слависти да би се касније потврдило да су оправдали наде које су у њих полагане.

До 2000. године у *ЗБМСС* било је објављено 1.238 радова 450 аутора, а током последње деценије тај број се сигурно увећао за трећину. У уредништву *ЗБМСС* били су академици Милорад

ЛМС. Год. 168, књ. 450,бр.1/2 (1992), стр. 137–140; о словенским матицама је у другом часопису Матице српске писао и Витомир Вулетић: О словенским матицама: поводом књиге *Славянские мајице, XIX век. Москва 1996. – ЗБМСС*, 1997, св. 52, стр. 159–174.

⁷ Александар Албијанић, Усвајање Вукове ћирилице у „Летопису Матице српске”. *ЗБМФЛ*. XVII/1 (1974), стр. 109–138; Живан Милисавец, Победе и порази Јована Хаџића. *ЗБМСДН*. – 97 (1994), стр. 7–19.

⁸ Божидар Ковачек, Летопис Матице српске о Октоиху. *ЛМС*. 170, 453, 6 (јун 1994), стр. 913–916.

⁹ Бранко Магарашевић, Прве вести у Летопису о Пушкину. *ЛМС*. 111, 347, 1 (јануар–фебруар 1937), стр. 15–18.

¹⁰ Марко Малетин, *Садржај Лейџојиса Мајице српске: 1825–1950*. Део 1, Садржај по писцима. Нови Сад: Матица српска, 1968; Марко Малетин, Светислав Марић, Душко Вргунски, *Садржај Лейџојиса Мајице српске: 1825–1950*. Део 2, Садржај по струкама. Нови Сад: Матица српска, 1976; Стојан Трећаков, *Садржај Лейџојиса Мајице српске: 1951–1960*. Нови Сад: Матица српска, 1977; Стојан Трећаков, *Садржај Лейџојиса Мајице српске: 1961–1970*. Нови Сад: Матица српска, 1984.

Живанчевић (главни уредник од 1. до 43. књиге), Милосав Бабовић, Јан Кмећ, Зузана Тополињска, Јулијан Тамаш и низ угледних слависта: Михал Харпањ, Јоже Погачник, Миодраг Сибиновић (главни уредник од 44. до 53. књиге) и други, укључујући и уреднике из иностранства (Зузана Тополињска, Лили Лашкова, Мирослав Квапил, Хелмут Јенч, Вјачеслав Океански).

ЗМСС је у самом врху српске филолошке периодике и по броју радова објављених на страним језицима, и по броју сарадника из иностранства, и по броју сарадника са великим истраживачким искуством и научним угледом као што су академици Јуриј Апресјан, Александар Бондарко, Милан Ђурчинов, Милка Ивић, Павле Ивић, Станислав Каролак, Радован Кошутић, Мирослав Крлежа, Нада Милошевић Ђорђевић, Милорад Павић, Јармила Паневова, Борис Патерну, Јоже Погачник, Јевгениј Тарланов, Александар Флакер, Јосип Хам, Иван Чарота, Хинц Шустер Шевц, и други познати слависти, нпр. Пшемисл Адамец, Радосав Бошковић, Јевгеније Верешчагин, Витомир Вулетих, Љубомир Дурковић-Јакшић, Миљивоје Јовановић, Јан Качала, Славко Леовац, Васо Милинчевић, Борис Норман, Мила Стојнић, Франческа Фичи, Герта Хитл-Фолтер и др.

Славистички радови који се објављују у *ЗМСС* претежно су компаративни, контрастивни, конфронтативни, типолошки, проучавања рецепције једних словенских књижевности у другим словенским културама, као и проучавања интертекстуалности, али су међу њима и радови посвећени само једном словенском језику или књижевности, тамо где предмет омогућава да се на таквом материјалу испита појава која има и шири значај.¹¹

У *ЗМСС* објављују се у реферати српских слависта који се саопштавају на међународним славистичким конгресима.

Сваки филолошки часопис Матице српске – *Зборник Матице српске за књижевности и језик*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, *Зборник Матице српске за славистику*, *Зборник Матице српске за класичне студије*, у чијим су уредништвима и слависти из других земаља, има јасно дефинисан профил, али како се предмети научних истраживања често преплићу, и славистичке теме нису резервисане само за *ЗМСС* него су природно заступљене и на страницама других Матичиних филолошких часописа.

¹¹ Предраг Пипер, *Зборник Матице српске за славистику*. У: *Международный симпозиум Проекты по соотнесавиелному изучению русского и других языков* (Белград, 1–4, јуна, 2004), редактор Боголюб Станкович. – Београд: Славистичко друштво Србије, 2004, стр. 224–226.

4. У Матици српској се поклања пажња и превођењу значајних славистичких монографија какве су, на пример, студија В. Маћејовског о словенском праву, или књига Л. Нидерлеа о словенској археологији.¹²

Покретањем едиције *Студије о Србима*, чији је суоснивач и Матица српска, заједно са Вуковом задужбином и Дечјом књигом, а касније суиздавач са Вуковом задужбином и Заводом за уџбенике, створене су још шире могућности за превођење и објављивање монографских истраживања о српском језику, књижевности и култури, често посматраним у јужнословенском или ширем словенском контексту. До сада је објављено 20 таквих монографија, а још две књиге су у припреми. Више публикација објављених у тој едицији има за предмет србистику посматрану у ширем словенском контексту, као у књигама М. Јенихена *Јуџославистичке теме*, В. Лубаша *Студије из српске и јужнословенске ономастике и социолингвистике*, Г. Геземана *Студије о јужнословенској народној ејици*, Предрага Степановића *Говори Срба и Хрватиа у Мађарској*, В. П. Гуткова *Славистика. Србистика*, Герхарда Невекловског *Српске и јужнословенске теме*, И. Конева *Сусрећи у књижевности двају блиских народа: огледи из компаративистике, балканистике и јуџославистике*.¹³

5. Колика се пажња у Матици српској посвећује проучавању веза између српског и других словенских народа, говори чињеница да при Одељењу за књижевност и језик Матице српске постоји Одбор за српско-руске везе, који је у сарадњи са Институтом за славистику и балканистику РАН у оквиру заједничког пројекта

¹² Вацлав Маћејовски, *Историја славенски права* /Прев. Никола Крстић/. [Пешта]: издала Матица српска, 1856.

Лубор Нидерле, *Словенске старине*. /Прев. Миодраг Грбић/. Нови Сад: Матица српска, 1954..

¹³ Манфред Јенихен, *Јуџославистичке теме: анализе и синтeze*. Предео Томислав Бекић. [Београд]: Вукова задужбина, [Нови Сад]: Матица српска, [Горњи Милановац]: Дечје новине, [1991]; Vladislav Lubaš, *Studije iz srpske i južnoslovenske onomastike i sociolingvistike*. Preveo Miloš Luković. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva : Vukova zadužbina, Novi Sad: Matica srpska, 2002; Герхард Геземан, *Студије о јужнословенској народној ејици*. Предео Томислав Бекић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2002; Предраг Степановић, *Говори Срба и Хрватиа у Мађарској – штиокавско нарече*. Предео Радослав Миросављев. Горњи Милановац: Дечје новине, Београд: Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 1994; Владимир Гутков, *Славистика – србистика : изабрани радови*. Превела Вукосава Ђапа–Иветић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2005; Герхард Невекловски, *Српске и јужнословенске теме*. Београд: Завод за уџбенике : Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2010; Илија Конев, *Сусрећи у књижевности двају блиских народа: огледи из компаративистике, балканистике и јуџославистике*. Београд: Завод за уџбенике : Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2010.

„Руско-српске књижевне везе” објавио неколико научних зборника из историје руско-српских књижевних веза.¹⁴

У Матици српској установљен је и *Одбор за српско-чешке везе*, који је у сарадњи са Матицом моравском објавио један заједнички зборник *Од Мораве до Мораве*,¹⁵ а други такав зборник је крајем 2010. године предат у штампу.

Распон српско-руских и српско-чешких културних веза веома је широк – од историје науке, и уже, историје словенске филологије, до превођења и рецепције књижевних дела у оба смера, од музикологије до политикологије и историографије, од дијалектологије до универзитетске славистике и глотодидактике. Такво богатство садржаја, које се уз то стално мења и допуњује новим подацима и новим тумачењима, по природи ствари не треба и не може стати у једну књигу. Зато су и планови ова два Матичина одбора дугорочни, а њихови плодови биће очигледно вишетомни.

6. Богата делатност Лексикографског одељења Матице српске такође сведочи о томе колико су у Матици српској стално у видном пољу богате међусловенске везе, пре свега, српског народа и других словенских народа. О томе врло убедљиво сведочи један од пројекатских стубова Матице српске – *Српски биографски речник*, у којем је већ у прва четири тома објављено више десетина биографија представника разних словенских народа по нечему посебно заслужних за српску културу, или Срба који дали допринос развоју неке друге словенске културе – државника, политичара, свештених лица, уметника, научника и др., а још ће више таквих биографских чланака бити објављено. Читање до сада објављена прва четири тома *Српског биографског речника* показује да је знатан број Словена, а поготову Руса присутан на страницама *Српског биографског речника*, уосталом сразмерно

¹⁴ *Русско-југославске литературне везе: виђорај половина XIX–начало XX века*. Ред. Ју. Д. Бељева. Москва: Наука, 1975; *Прилози проучавању српско-руских књижевних веза : прва половина XIX века*. Ур. Јулија Бељева. Нови Сад: Матица српска, 1980; *Русско-сербске литературне везе: XVIII–начало XIX века*. Ред. Ју. Д. Бељева. Москва: Наука, Нови Сад: Матица српска, 1989; *Прилози проучавању српско-руских књижевних веза: X–XX век*. Ур. Мила Стојнић. Нови Сад: Матица српска, Москва: Институт за славистику и балканистику Руске академије наука, 1993. В. такође: Милорад Павић, *Руско-српске књижевне везе у доба просветитељства*. У књ. М. Павић, *Историја, сјалеж и сјил: језичко јамћење и јеснички облик II*. Нови Сад: Матица српска, 1985, стр. 88–100.

¹⁵ П. Пипер, Чеси и Срби у сусрету: *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztachů v 19. a 20. století*. – K vydání připravili Ladislav Hladký a Václav Štěpánek ve spolupráci s Bronislavem Chochořáčem a Liborem Janem. – Vrno: Matica moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2005. – 312 str. ЛМС, јануар–фебруар 2006, 189–193.

њиховом присуству у српској историји, почев од Игњатија из Смоленска, монаха, којем дугујемо најстарију забележену и сачувану вест о Косовској бици, до многих других представника руског народа – од владара до војсковођа, политичара и професора, како оних који су ушли у прва четири тома тако и оних чије биографије ће донети следећи томови *Српског биографског речника* (нпр. А.Д. Билимович, А.Ф. Гилфердинг, А.П. Извољски, И.С. Јастребов, М. Козачински, Н.П. Краснов, П.А. Кулаковски, М. Куљбакин, А.А.Мајков, П. Митропан, В. Мошин, Г. Острогорски, А.А. Ровински, С.Д. Сазонов, М.Т. Суворов, К. Тарановски и др.), међу којима је највише оних који су, као представници руске емиграције у Србији, уградили себе у српску културу прве половине XX века, и који су задужили српски народ својом наклоношћу и великим трудом на нашу корист.¹⁶

7. И други од Матичиних највећих пројеката – *Српска енциклопедија*,¹⁷ чија је прва књига објављена 2010. године, постаје важан извор сазнања о многим научним областима важним за српски народ, његову историју и културу, укључујући и славистику, што се односи како на поједине словенске језике и књижевности, тако и на њихове историјске везе са другим језицима (нпр. балтословенски прајезик) као и на биографије најзаслужнијих српских слависта као и иностраних слависта који су се бавили српским темама (А. Албијанић, М. Алтбауер, В. Браун, А. Х. Востоков, В. П. Гутков, К. Нејлор, П. Јакобсен и др.).

8. Вредна је посебног помена и чињеница да су у едицији *Библиографије Матице српске*, у серији контактних библиографија, објављено пет књига руско-српске књижевне и лингвистичке библиографије, што је добра основа да се таква библиографска делатност у Матици српској настави и прошири на друге језике и књижевности.¹⁸

¹⁶ П. Пипер, Биографика као култура сећања. Летопис Матице српске, 185, 484, 6, децембар, 2009, стр. 951–958.

¹⁷ *Српска енциклопедија*, том 1, књ. 1, А–Беобанка. – Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, 2010.

¹⁸ Сава Паланчанин, *Руско-српскохрватска књижевна библиографија*: посебна издања. Књ. 1, (1918–1941). Нови Сад: Матица српска, 1979; Предраг Пипер, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике: (1945–1975)*. – Нови Сад: Матица српска, 1984; Предраг Пипер, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике: (1976–1985)*. – Нови Сад: Матица српска, 1990; Ксенија Кончаревић, Радослава Трнавац, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике (1985–1991)*, Нови Сад: Матица српска 2004; Биљана Вићентић, Предраг Пипер, *Библиографија српске лингвистичке русистике 1991–2000*. – Нови Сад: Матица српска, 2006. О славистичкој библиографској делатности у Матици српској (у сарадњи са славистичким катедрама) в.: Предраг Пипер, „Славистичка библиографија”. У: *Увод у славистику*. 1–2, прерађено изд.

9. Шире излагање о присутности словенске филологије у Матици српској могло би обухватити и многе друге чињенице које заслужују пажњу шире јавности. Укажимо овом приликом још на једну. Двојезични речници су, као што је познато, веома важни мостови међу културама. Матичина лексикографска делатност је изузетно богата, а она обухвата и двојезични руско-српски речник, који је до сада имао више издања, и од којег бољи и потпунији руско-српски речник још није урађен.¹⁹

10. Све што је овом приликом речено, а много тога није могло бити поменуто јер ово није прилика за опширност, сведочи о чињеници да је Матица српска, оправдавајући у потпуности своје знаменито име, у много чему такође била и остала Матица српска и словенска.*

– Београд : Завод за уџбенике, 2008, стр. 263–279; Исти, Научни скуп „Српска библиографија данас”. Славистика, 2005, IX, 443–445; Исти, Савремена српска лингвистичка библиографија. У: *Српска библиографија данас: Зборник радова*. – Матица српска, 2008, стр. 43–53.

¹⁹ Предраг Пипер. Руско–српскохрватски речник: (око 52 000 речи, у редакцији Богољуба Станковића). Нови Сад: Матица српска; Москва: Русский язык, 1988. – 986 стр. – *ЗбМСС*. 38 (1990) 213–215.

* Реч на манифестацији „Дани Матице српскеу Београду”, у Галерији САНУ, 25. фебруара 2011. године.

ПАВЛЕ СТАНОЈЕВИЋ

САВЕСНО, А НЕ ИНАЧЕ

Рукописно одељење Матице српске

Рукописно одељење Матице српске и његова историја веома ретко су били предмет интересовања историчара и архивиста. О тако значајним збиркама рукописа, писама и фотографија најзначајнијих личности из области књижевности и културно-политичке прошлости српског народа, насталих у распону од краја 17. столећа па све до наших дана, није објављена посебна студија, одговарајућа њиховом значају, која би осветлила рад на прикупљању, чувању и њиховом сређивању. О Рукописном одељењу писано је у ретким приликама, углавном поводом обележавања великих Матичиних годишњица, за потребе годишњих извештаја о раду одељења Матице српске, или приликом организационих промена. У књигама о историји Матице српске, чији су аутори Живан Милисавец и Душан Попов, сажето, само са неколико чињеница, помињани су и детаљи из историје Рукописног одељења Матице српске, што је свакако недовољно када се имају у виду вредности и обим архивске грађе која се чува у архиви Матице српске.

О Рукописном одељењу највише је писао Васа Стајић у *Споменици Матице српске 1826–1926*, објављеној 1927. године поводом стогодишњице од оснивања Матице српске. У прве три књиге о историји Матице, којима је темељно покривена историја Матице од њеног оснивања па све до 1918. године, Живан Милисавец опширно описује историју Матице, али историју Рукописног одељења дотиче тек на неколико страна, понављајући углавном оцене Васе Стајића. У четвртом тому *Историје Матице српске*, Душана Попова, у коме се обрађује период од 1918. до 1945. године, Рукописном одељењу није посвећен посебан одељак, нити на одговарајући начин осветљена судбина његових архивистичких збирки. О Рукописном одељењу писали су за потребе годишњих

извештаја још и његови тадашњи управници Живојин Бошков, Чедомир Попов и Никола Гаћеша. Најинформативнији и најпотпунији су свакако текст Чедомира Попова, објављен у *Раду МС* 1985. године, и рад Соње Боб у књизи *Архиви у Србији, књига II*, коју је Архив Србије објавио 2000. године.

Ово кратко представљање аутора који су писали о Рукописном одељењу не би било потпуно уколико не поменемо и Триву Милитара, дугогодишњег службеника и сарадника Матице, који је у Матицу примљен још 1919. на место библиотекара и са прекидима остао везан за њу и њену архиву све до краја свога живота 1977. године. По многима, он је био и најбољи зналац архивске грађе која се чува у РОМС, а објавио је свега један текст.¹ Истина, међу његовим рукописима сачувано је још неколико радова који су посвећени историји Рукописног одељења и архивистици уопште, из којих се може сагледати начин рада и проблеми са којима су се архивисти Матице суочавали у тих скоро 60 година колико је вредни чика Трива био у Матици и уз Матицу.

Прикупљање и чување драгоцене архивске грађе у Рукописном одељењу почиње самим чином оснивања Матице српске 1826. године. Од Основа, првог статута којим је регулисана Матичина делатност, списа насталих њеним вишедеценијским радом у Пешти и Новом Саду, рукописа који су слати ради објављивања у *Летопису* и на књижевне конкурсе Матице српске, записника са седница управних тела, преписке најзначајнијих делатника у српској књижевности и културно-политичкој историји 19. и 20. века, откупима и бројним поклонима, настало је језгро Рукописног одељења. Уочљиво је неколико фаза његовог развоја: Од 1826. до 1847. није постојао посебан вид организационог деловања; од 1847. до 1945. ради као *Србско-народна сбирка*, која је поред осталих старина прикупљала и „писма – књиге и рукописе славних Србаља”. Од 1945. до 1958. делује као *Одсек за грађу и рукописе* у оквиру Библиотеке Матице српске, а од 1958. до 1961. Рукописно одељење ради под надзором Књижевног одељења Матице српске. Као посебна радна јединица Матице српске издвојено је 1961. године. Тих година Одељење добија посебне просторије, већи депо, читаоницу за рад са истраживачима и запошљава у стални радни однос неколико архивиста, што омогућава почетак систематске архивистичке обраде грађе.

Рукописно одељење је данас специфична архивска установа, једини прави архивски фонд је Архива Матице српске. Та

¹ Текст под називом „Архива Матице српске” објављен је у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*, 1951, број 2.

архивска грађа настала је током богате и разноврсне Матичине историје, ту се чувају записници Управног одбора, Књижевног одељења и Одбора, као и записници са годишњих скупштина МС од 1826. до 1945. године. Поред 284 кутије, са више од 100.000 докумената, сачувано је и 158 књига Матичиних записника и деловодних протокола.

Остала грађа је разврстана у три збирке – *Збирку рукописа*, *Збирку писама* и *Збирку фотографија*. Збирка рукописа садржи преко 20000 до сада обрађених списа и више хиљада копија важне архивске грађе из архива у Бечу и Будимпешти. Та грађа настала је у распону од почетка 18. века па све до наших дана. Писана је углавном на српском, немачком, латинском и црквенословенском језику. Збирка писама садржи изузетно вредна писма најзначајнијих личности у Срба. До сада је обрађено 61.150 писама, од поклона и откупа набављено је још неколико десетина хиљада писама који чекају на обраду. Збирка фотографија поседује близу 25.000 снимака, негатива и албума, од дагеротипија до снимака начињених савременом дигиталном опремом. Од 1967. до 2001. у оквиру РОМС је радило и Уредништво за библиографска издања МС, чији рад је резултирао са више десетина значајних библиографских издања. Свакако треба поменути библиографије *Летописа Мајнице српске*, које су радили Марко Малетин и Стојан Трећаков, затим часописа *Седмица*, *Даница*, *Јавор*, *Стражилово*, *Застава* и *Млада Србадија*, као и библиографије Бранка Радичевића и Вељка Петровића, које су радиле Вида Зеремски, Иванка Веселинов, Ђурђевка Љубибратић, Анкица Васић и Трива Милитар. У обради архивалија данас се користе рачунарски програми, а најважнија грађа се ради заштите скенира и похрањује на одговарајуће носаче информација.

Рукописно одељење је данас незаобилазни извор драгоцене архивске грађе без чијег коришћења се не могу упознати најважније личности и кључни догађаји у културно-политичкој историји Срба од 18. века до наших дана.

У уводу своје књиге *Никола Тесла и Мајница српска*, Божидар Ковачек је с правом констатовао да је у науци „све ређи афинитет за минуциозно истраживање и проучавање ситних реалија”, односно спремност да се све научне оцене повремено подвргну научној ревизији, поновној ревалоризацији коришћене, старе архивске грађе и откривању нових архивалија.² Такав однос према рукописној баштини и научној истини је један од разлога

² Опширније у књизи: Божидар Ковачек, *Никола Тесла и Мајница српска*, Нови Сад 2006, 5.

што многи детаљи из нашег културног и цивилизацијског развоја остају засенчени предрасудама проистеклим из полуистина једном изреченим, доцније некритички понављаним. Тога има у свим друштвеним наукама, посебно у историографији. То је мана „говорења из друге и пете руке” која се, срећом ретко, среће у нашој науци.

Матица је такве случајеве имала када је осуђена због наводног антивуковског греха, првих деценија свога рада, или да је била неправедна према Николи Тесли зато што му није одобрила стипендију за наставак студија технике. У нашој науци се неки од тих неспоразума разјашњавају све до наших дана (Б. Ковачек је томе посветио поменути књигу о Николи Тесли, расветљујући на основу изворне грађе разлоге за такав Матичин став). Слично томе, осуда старих Матичара за немарност и небригу у чувању њене архиве остала је све до данас као неспорна чињеница. У делима Васе Стајића и Живана Милисавца о историји Матице српске, стари Матичари су наведени као кривци што није сачувана драгоцен архивска грађа о првим деценијама рада Матице у Пешти. У одбрану тих старих Матичара, који су свој иметак, име и немали труд ставили у службу Матице, ношени родољубивим жаром да увек и свуда *рода ђолзу у љави и срцу носе*, исписујем ове редове.

Архива Матице српске је од самог почетка била специфична јер је и Матица настала као културно и научно удружење грађана једне националности у оквиру туђе државе. Непосредно по оснивању Матице, начин чувања и архивистичка обрада њене архиве сасвим сигурно нису били на нивоу данашњих архивистичких правила, што никако не значи да оснивачи Матице српске нису водили рачуна о архиви Друштва и имали свест о важности и потреби чувања свих службених дописа, рукописа и писама пристиглих у Матицу. Првих година рада управа Матице српске и уредник *Лейџиуса* нису били ни у истом граду, тако да није могла бити устројена заједничка архива. Док је био у Матици, као први изабрани редовник-манипулант, Јосиф Миловук је архиву држао у својој кући. По његовом напуштању Матице за новог манипуланта је изабран Андрија Розмировић, коме је „истога дана предао све Матичине списе који су се код њега налазили”.³ У првом статуту Матице српске усвојеном 1826. године, који се чува у њеном Рукописном одељењу под називом *Оснџв и ђодџиси*

³ Алекса Ивић, „Историја Матице српске од оснивања у Пешти (1826) до пресељења у Нови Сад (1864)”, у: *Сџоменица Матџице срџске 1826–1926*, Нови Сад 1927.

приложника М. С., у другом одељку, којим је уређен „Внутрњи састав Дружства”, односно дат преглед послова које чланови управе Матичине имају обавезу да раде, под бројем 7-0 стоји да ће се сва „писма управљати на Редовниково име, коме се додати мора М. С. или М. S. (готицом) – Редовник мора таково писмо Скупштини саопштити”. У трећем одељку, који носи име „Пословање – Манипулација”, у другој тачки се изричито наводи да се „Два протокола водити морају, један о ономе што је у каси, шта ли се прима, шта ли се издаје; другиј о уговорима или Контрактима, и закљученијима у презренију овога посла. Оба се у каси држе.” Део грађе намењен *Лейојису* свакако је остајао код његових уредника, а не у архиви Матице српске, или код председника Матице српске, који је по тадашњем Уставу био задужен и за „оцену понуђених рукописа”.⁴ У Пешти, где је било седиште управе Матице српске, чувала се, углавном, преписка са властима, различити рачуни о штампању и продаји *Лейојиса*, потврде, писма повереника и, касније, документа о Текелијануму. Сва та грађа чувала се у предметима, тако да у неким каснијим пописима Матичине архиве, 1863/1864, 1898. године, па чак и почетком 20. столећа, пописују се углавном предмети, а не и сва појединачна грађа.

Време у коме је основана Матица српска је, по мишљењу више истраживача тог периода и Матичине делатности, „... један од најмање осветљених тренутака српске књижевности и културе”.⁵ Сличног мишљења је и Трива Милитар, дугогодишњи члан Матице српске и вредни сарадник на обради архивске грађе Рукописног одељења, свакако један од најбољих познавалаца њеног садржаја, који у једном свом, у науци некоришћеном, рукопису каже: „... за историјат ове архиве нема писаних података”, мислећи притом на прве деценије Матичиног рада.⁶ А Васа Стајић у тексту објављеном у *Сјоменици Матичице српске* 1927. наводи да „О заслужним часницима и чиновницима у прве године Матичина живота засад нам је скоро немогуће говорити. Пре 1830.

⁴ Васа Стајић у тексту „Рад Матице српске на развијању књижевности” (*Сјоменица Матичице српске 1826–1926*, Нови Сад 1927, 100) каже да се „из Матичиног првог Устава види да је оцена понуђених рукописа била председникова дужност”, тек после 1834. године рукописи се дају на оцену и другим члановима Матице српске.

⁵ Живан Милисавец, *Историја Матичице српске*, књ. I, Нови Сад 1985, 6.

⁶ Рукопис сачињавају три записа различитих формата хартије, обима 13 + 6 + 18 страна, под именом „Архива Матице српске”, без године настанка. Чувају се у Рукописном одељењу МС под ознаком М. 14615. Када се упореде, види се да су проширени концепт за текст истог назива, куцан писаћом машином 1951. са ознаком М. 9916.

године, Матица српска као да није водила записнике о својим састанцима, а није сачувала ни акте који би нас обавестили о њеном раду.”⁷ Главна препрека бољем познавању историје Матице српске у првим годинама њеног рада, док се налазила у Пешти, њеном деловању и проблемима са којима се суочавала, лежи у чињеници да највећи део архиве из тог времена није сачуван. Живан Милисавац с правом каже да су „... и почеци Матичиног рада обавијени доста тамним велом непознатог”.⁸ За прву деценију рада Матице српске сачуван је мали број докумената и одлука њене управе. Од првих записника сачуване су само оригиналне омотнице и рукописна књига под називом „Протоколи” у којој су на свега неколико страна дати кратки закључци са Матичиних седница из 1826, 1830, 1831, 1832, 1833. и 1834. године. Такође, у кутији где се чува Матичина архива за период 1826–1839. има свега неколико десетина „квинти”, „конта” и различитих рачуна за књиговезачке услуге, набавку хартије, конопаца и воска за паковање *Лейойиса* и Матичиних књига. Сачувана су и четири „Главна рачуна” за године 1835–1838, а од вреднијих докумената треба поменути само кратко писмо Саве Текелије којим дарује Матици 100 форинти у сребру „За Матице Србске распрострањени”. На ту отежавајућу околност и могуће разлоге за такво стање указао је 1927. године и Васа Стајић: „Можда зато што није била дозвољено друштво с одобреним статутом Матица српска већ 1837. није имала записника ни аката о своме животу и раду у годинама 1826. до 1829, а ни године затим нису богате документима.”⁹ Са том констатацијом слаже се и Ж. Милисавац који сматра да је Матица тек по званичном одобрењу свога рада почела уредније да води записнике, а „нарочито савесно је то чинила после револуције, када су аустријске власти у периоду Бахова апсолутизма захтевале да јој се редовно и на време достављају записници са седница. Међутим, својој архиви као да ни тада није поклањала дужну пажњу, него је тек пред саму сеобу у Нови Сад ставила у дужност секретару Антонију Хаџићу и деловођи Јовану Јовановићу (Змају) да архивски материјал среде и попишу.” Пишући о недостатку архивске грађе из првих деценија рада Матице српске, Васа Стајић је неуобичајено оштро осудио такав Матичин однос према архивској грађи, како својој тако и оној која се могла прикупити од познатих српских племићких, грађанских и официрских по-

⁷ Васа Стајић, „Оснивачи, заслужни часници и чиновници Матице српске”, у: *Сјоменица Матице српске 1826–1926*, Нови Сад 1927, 488.

⁸ Ж. Милисавац, нав. дело, 6.

⁹ Васа Стајић, „Рад Матице српске на развијању књижевности”, у: *Сјоменица Матице српске 1826–1926*, Нови Сад 1927, 81.

родица које су живеле у Аустријској монархији: „Наравно, иако немарна Мајџица српска није могла ни помишљајти на пројаганду архивалне културе у нашем друштву (подв. П. С.) ... Њена архива је остала похрана списа њој упућених и њених записника, а поред ње живе пропадале су архиве племићких и грађанских наших породица, и нема данас ни трага многој лепој појави нашега живота.”¹⁰ У наставку набраја неколико примера који доказују како је мало смисла у Мајџици српској било за образовање архиве. А Живан Милисавац у првој књизи своје *Историје Мајџице српске*, у истом тону говори о стању њене архиве првих деценија рада: „Матичина администрација је за цело време живота и рада у Пешти била у нереду. Матица српска, иако је било прошло дванаест година од прве одлуке о сеоби и пуних десет када се о њој изјаснила и Скупштина, није ништа предузимала да своју администрацију среди и спремно дочека тренутак који је свакодневно очекивала ... Показало се да свест и савесност Матичиног административног апарата нису одговарали родољубивом пожртвовању српског грађанства.”¹¹

У рукопису Триве Милитара из 1951. године, аутор из чињенице да су сачувана писма и рукописна оставина Саве Текелије, затим преписка Теодора Павловића, првог секретара Матице и уредника *Летописа* од 1832. до 1849. године, „као и кореспонденција Матичина актуара четрдесетих и педесетих година прошлог столећа, Суботе Младеновића, који је и бурне 1848. и 1849. године преживео у Пешти и Текелијануму и тиме сачувао Текелијанум и Матицу од ратног пустошења и пљачке, а то све даје могућност да се закључи да је почетак оснивања Матичине архиве везан можда баш за име Суботе Младеновића, јер је он одмах после буне први почео да прикупља, сређује и чува већ по својој службеничкој дужности, архивски материјал Матице.”¹² Овим редовима Т. Милитар сугерише закључак да се Субота Младеновић самим чином прикупљања Матичиних докумената и њиховим сређивањем, може сматрати за оснивача Матичине архиве.¹³

После бурних догађања током 1848/1849. наступиле су за Матицу изузетно тешке године. Водећи Матичари схватили су да

¹⁰ В. Стајић, нав. дело, 106.

¹¹ Ж. Милисавац, нав. дело, 900.

¹² Наведени цитат је преузет из рукописа М. 9916, страна 4.

¹³ Због одбијања Милете Јакшића да преузме место архивара-библиотекара Управни одбор Матице је на својој четвртој седници, одржаној 8. јула 1919. године донео одлуку да се Трива Милитар који „подноси апсолуторијум и сведоцбу о положеном основном професорском испиту”, са трогодишњим искуством књижничара у Текелијануму, привремено прими за архивара-библиотекара.

ће Матици даљи опстанак и рад у Пешти бити све тежи па су на седници Управног одбора од 18. августа 1851. закључили да „Матица Србска за будуће у Пешти обстати не може”, и да су сазрели услови за пресељење тамо „гдиће она као Своја код Својих, код куће бити, и као тако удомљена силније дејствовати, и сотим милија Роду постати, као срећно пресађена Гранчица примитисе, цветати, велика нарастити, изобилнији на Дику Рода Плод принети” и да ће „... као мила Србкиња у њедрама Србаља постати велика и славна”. Власник и уредник *Србског дневника*, Данило Медаковић, у више текстова објављених током јула 1852. године такође се залаже за прелазак Матице српске у Нови Сад, јер је уверен „да је она на бољем месту, да је у средини србској донела би она народу своме бар јошт толико користи и части”. Нарочито се жали на апатију и себичност оних наших сународника „који су по достојанству, знању и стању” своме народу и Матици „кадри бити у помоћи”. Без те помоћи Матица „издише или је изданула већ на нашу велику штету и срамоту”. У броју 12 *Србског дневника*, Д. Медаковић доноси писмо једног Матичара који се у потпуности слаже са раније објављеним текстовима о Матици и подржава идеју да се Матица пресели из Пеште. Он наводи да због малог броја чланова у Пешти те године нису могле да се одрже три седнице Матичине управе, а „совјестно признати морам да се сад баш ништа не ради” и да је „библиотека пуна паучине”.¹⁴ Бројни Матичари су тих година били принуђени да напусте Пешту, што је још више отежавало положај Матице, тако да *Прашке новине* од 22. августа 1852, понављајући оцене из *Србског дневника* објављене током јула те године, пишу да се у Матици *ништа не ради* и да је *библиотека* ван употребе и *пуна паучине*.¹⁵

Иако се овде изричито не помиње, нема сумње да је и Матичина архива делила исту судбину и била у истом стању. Без намере да умањујемо евентуалну кривицу Матице и људи који су је водили тих година, треба навести да је слично стање било и у црквеној општини, да српска црква такође „из дана у дан” пропада, тако „да нема ко да буде црквени чувар, те су морали замолити магистрат да он одреди чувара”. На седници одржаној 31. августа 1848. године председник Павле Трифунац, због опште несигурности за Србе у Пешти, поставио је питање члановима Управе „... дали су по мњенију њиовом папири и утвари Матице Србске у овом

¹⁴ Данило Медаковић о Матици и стању у њој пише у *Србском дневнику* током целог месеца јула 1852. године, а највише простора тој теми посветио је у бројевима 9–12.

¹⁵ Ж. Милисавац, нав. дело, 868–869.

дому сигурни”. Закључено је да су родољубиви чланови Матице српске од њеног постанка „толико пожртвованија показали, да и овом приликом са реченим папирима и утварима Матице Србске по свом благоразумију поступи”. Матицу убрзо напуштају Палко Трпак, послужитељ, а председник Трифунац одлази у Сремске Карловце где помаже Главном одбору. Теодор Павловић, секретар Матице и уредник *Лейпцига*, који је у много чему унапредио рад Матице, одлази у Беч где је ухапшен и није се више враћао у Пешту. Члан Матице и парох Српске православне цркве Георгије Марго је ухапшен у Пешти. После Буне магистратом у Пешти управљају војне власти, а на кључним местима су Немци, који проверавају држање током 1848. и 1849. године Мађара, али и Срба, иако су били на њиховој страни. На свим седницама Матице српске присутан је и владин комесар. Напетост у односима између Срба и Мађара је и даље велика. Ови подаци уверљиво говоре да је велики број Срба из Пеште, а самим тим и Матичара, уплашен за своју безбедност и имовину напустио град и склонио се на сигурнија места. Тек у контексту свих ових чињеница може се боље сагледати озбиљност тешкоћа са којима се Матица свакодневно суочавала у намери да очува своју имовину, библиотеку и архиву и значај одлуке да Субота Младеновић остане у Пешти како би сачувао све то.

У сачуваним записницима и архиви тога времена нема трага да се разговарало о устројењу некаквог посебног одељења које би водило бригу само о архивској грађи. Из више записника Матице српске, вођених првих деценија њеног рада, може се видети да је архивска грађа од оснивања Матице српске увек била чувана уз књиге, у библиотеци Матичиној, а да се као посебно одељење устројило много касније, тек 1961. године. Суботи Младеновићу припада захвалност што је после хаоса за време две ратне године 1848/1849. прикупио оно што је остало од архиве, средио по некаквом принципу и чувао од даљег уништавања.

Проучавајући сачуване записнике из првих година Матичиног рада, а нарочито из 1837. године, може се закључити да су В. Стајић и Ж. Милисавац имали претерано строг суд о стању Матичине архиве и мерама које су предузимане да се она сачува. Навешћемо само део извода из закључака са више седница Матичиног Управног одбора, у дужем временском распону, који показују да је управа Матице у континуитету водила бригу о архиви и имала свест о значају њеног чувања.

Доласком Теодора Павловића за секретара и добијањем дозволе за рад у Матици српској се са новим еланом и повећаним напорима приступило објављивању *Лейпцига Матичне српске* и

разних других књига, као и окупљању интелигенције и богатијих Срба око те идеје. Строго се води рачуна о сваком допису и води евиденција послатих и примљених писама, чак се у архиву стављају и реверси о издавању тих писама и других докумената на коришћење члановима управе Матице српске, што јасно говори да се у време Теодора Павловића о архиви Матице бринуло са дужном пажњом. На седници одржаној 12/24. фебруара 1837, у члану четвртом се каже: „Увидивши, да и важност Матице и у свему уредност изискује, да она свог секретара има, који ће и у засједанијама дужност пероводитеља чинити, и све кореспонденције Матице водити”, а у члану под бројем пет се наводи да ће се „тачности и сигурности Матичине ради” и реверси за примљени и издати новац у архиви Матичиној с „прочим њеним актима хранити”. На следећој седници, од 10. априла 1837. године, у члану број шест се поново говорило о архиви Матице и закључено је да: „У смотренију акта и писама Матице Србске, препоручује се Г. Павловићу, да би сва ова регистровати дао, и купно са појединственим изчислением на сохрание у Архиву што скорије предао”. Половином јула исте године Теодор Павловић обавештава присутне чланове управе Матице да је епископ бачки Стефан Станковић даровао Матици 400 форинти сребра. Закључено је да је „дар овај с особитом благодарношћу примљен и Г. Касиру Матице Михајлу Јоановићу предат, а његов о том издат Реверс у Архиву остављен”.¹⁶ На седници одржаној 15. августа 1837. све претходне одлуке су још појачане закључком датим у трећем члану: „Точног оправљања кореспонденција ради, које се Матице тичу – Установљава се, да Секретар и убудушће свако писмо, које у име Матице на кога оправи, Собранију Матице С. у препису као и све на то приспјевајуће одговоре и посланија, која на Матицу долазе, у подлинику свагда поднесе”, такође и манипулант „да о свим својим Матице касајућим се писмима, а нарочито што се дуга и манипулације тиче, тачно у изводу назначение води”.¹⁷ Члан број 2/44 сачуваног Протокола, са седнице одржане 2. септембра 1837. године, цео је посвећен чувању Матичине архиве, чак се и реч документ два пута пише великим словом: „За предупредити сваки непоредак у смотренију писама и Докумената Матице С. – закључено је, да се сва писма и Документа у архиви њеној вјерно хране, и не иначе, него на писмени реверс који се

¹⁶ Седница је одржана 15. јула 1837. године у Пешти, а закључак је донет поводом прве тачке дневног реда.

¹⁷ Цитирано из рукописне књиге „Протокол 1837–1844”, тачка 3/36, која се чува у архиви Матице српске за 1837. годину. Реч у „подлинику” у данашњем језику има значење „у оригиналу”.

у архиви оставити има, коме и кад надлежни издају.” На шестој страни, под тачком 5. стоји да се сви реверси за примљени новац „Тачности и сигурности Матичине ради ... у архиви Матичиној с прочим њеним актима хране.”

У рукопису „Правила за домостроитељство, или економију Матице”, из 1840. године, дата су правила за службенике Матице који раде на вођењу прихода и расхода. Сваки службеник је био дужан да свакодневно води дневник „что прими и что се от њега изискава”, ако би манипулант „уједанпут по више новаца примио, председатељу јавити и упутствованије искати мора”. Такође, био је обавезан да води и инвентар „свега њему повјеренога, что је примио, от кога, куда и кому дао на продажу”, са свим уз то идућим признаницама. Сваког месеца је манипулант подносио председнику Матице дневник и инвентарну књигу расхода и прихода, а он је био обавезан „засједаније држати” како би о свему информисао остале чланове Управе. Том приликом и „дневници се показати имају”. Касир је такође морао водити дневник где су детаљно уписивани сви приходи и расходи и са „чијим заказанијем је что издато”. Без сазнања чланова управе Матице и њихове сагласности ништа се није могло исплатити из касе. Све је рађено савесно и крајње професионално, како би сви били упућени у приходе и издатке Матице и, уколико је то потребно, реговали на време. Ако је за област финансијског пословања вођена тако педантна документација, не видим разлог да и са осталом архивом није поступано са дужном пажњом.¹⁸ На седници Управног одбора, одржаној 24. фебруара 1840. каже се да су прочитана писма „Његовог Превасходитељства Господина Архиепископа и митрополита Карловачког и Његовог Високородног Господина царског саветника Саве Текелије на честитке за ново лето њима, одлучено је да се у архиву одложе”.

На седници Управног одбора Матице, одржаној 16. јула 1842. године, којом су заједно председавали епископ Платон Атанацковић и Сава Текелија, разговарало се и о свакодневном начину рада свих запослених у Матици, о чувању писама и пристиглих рукописа. Под тачком 96. закључено је „да се сва писма која се содружества овог тичу, под адресом Матице србске имају Председатељу предају, и само от овог у будуште отварају, – као што је то већ више пути закључено било. Оригинална таква писма имају се у Архиви сохрањивати. Гдин Учредник С. Н. новина умољава се, да би ово обнародовати љубав имао.”

¹⁸ Наведени рукопис се под ознаком М. 8409 чува у Збирци рукописа РОМС.

„Напоследак закључује се да се закљученија протоколарна с оним чиновником, коме извршеније тога надлежи, у писменом Изводу соопштити имају.”

Значи, сва писма која стижу у Матицу дају се прво председнику Матице и само их он може отворити, а затим се дају на чување у њену архиву. У закључцима са седница Управног одбора Матице, нарочито када је у питању преписка са значајнијим личностима, обавезно се наглашава да се имају чувати у *Архиви друштвеној*. Секретар је тих година на седницама управе Матице редовно подносио на увид сва пристигла писма и дописе у оригиналу, као и преписе на основу њих послатих одговора. О организацији рада Матичиних службеника и бризи да све функционише у најбољем реду, да се пристигли дописи не загубе, сведочи и последњи став овог закључка из кога се види да је сваки чиновник у Матици написмено добијао после седница Управног одбора одређене закључке из његовог делокруга рада, како би тачно знао шта треба да ради! Оваква организација рада сведочи о врхунској професионалности Матичара и стално присутној свести о важности чувања пристиглих писама и службених дописа у Матичиној архиви.

Да су се рукописи, писма и остала званична преписка коју је управа Матице водила, чували у *књигохранилници – књижници*, како је Суботић тражио да се убудуће по српском назива библиотека, да се о њима с пажњом бринуло, види се и из извештаја који је Тома Теодоровић, књижничар, поднео управи Матице 24. фебруара 1844. године. После рада на сређивању књига и рукописа који је трајао годину дана, Теодоровић пише да је књиге Саве Текелије, пристигле из Арада, средио по величини и формату. У другом члану наводи да је „различите новине, земљописе, начертанија и друге рукописе библиотеки овој принадељеће на рафове одозго сложио”.¹⁹ Што говори да је у Текелијиној библиотеци било и старих рукописа, који су вероватно пописивани кад и библиотека, но, за сада нам ниједан попис архиве из тог периода није познат.

На основу закључака са седнице управе Матице одржане 14/26. октобра 1847. године *Српске народне новине* Теодора Павловића донеле су већ 19. октобра исте године текст да Матица „желећи све више цјели и опредељенију своме сходно дјелати ... опредјелило се Сбирку народни наши знаменитости при овом заведенију установити”, те позива „све врстне рода синове и све

¹⁹ Рукопис „Славно књижевно Матице Србске Содружество, Високопочитајема Господо” се чува у Збирци рукописа РОМС под ознаком М. 9262.

родољубце” да у овој намери помогну Матицу српску. Скупљаће се све „што је год у смислу србског народа и народности знаменито и паметидостојно”, од старих новаца, различитих рукотворина, писама, књига, „до рукописа и образа славних Србаља”.²⁰

После смрти Томе Теодоровића библиотека Матице српске је била запуштена па је на седници Управног одбора Матице, одржаном 5. фебруара 1848. године, Управа закључила да се оснује одбор у који су ушли манипулант Субота Младеновић, Георгије Магарашевић и Јован Суботић, који ће прегледати списак обе библиотеке, Матице и Текелијанума, и сачинити „списак свију у њима састојећи се предмета”. Тај посао се наметао, тим пре, што су у Матицу готово свакодневно стизали различити поклони, најчешће књиге, али и стари рукописи и нумизмати. Један примерак списка би се чувао у каси, а други код библиотекара. Највероватније да је тај посао због ратних догађања 1848. године прекинут и да га наведени Одбор није завршио, али је ово још једна потврда бриге старих Матичара за библиотеку и рукописе који су се налазили у њој.

Да је Матица желела да се различити писани историјски документи из прошлости српског народа и други покретни споменици културе сакупљају за њену будућу збирку показује и садржај *Летописа Матице српске* из 1848. године.²¹ У тексту под насловом „Извод из протокола Матице Србске, од 15-тог септембра, до конца Декембра 1847”, под бројем 150. стоји: „Узимајући у призреније Матице Србске од какве су важности за цео народ ма ког рода стари спомени, и желећи ипак на опшћу ползу сохрании и ипак Србско – народну сбирку – музеум основати, закључила је Матица Србска, док ово заведеније у стању небуде, и више што у овом смотренију учинити, све ревнитеље народног добра позвати, да би ма ког рода знаменитије за Народ и Народност Србску древне спомене куишии, ирибириши и Матици Србској на сохрањеније повериши доброју имали” (подв. П. С.). У садржају Матичиних *Летописа* тих година постоји и ставка „Архива народних споменика” где се доносе писма различитих личности, учесника и вођа српске војске у догађањима 1848/1849. године, али и личности које су обележиле старију прошлост српског народа.

²⁰ О овоме више видети у Записнику са седнице МС одржане 14. октобра 1847. у рукописној књизи „Протоколи Матице Србске за 1844–1855”, члан 150. и у: *Српске народне новине* од 19. октобра 1847, број 82, страна 1.

²¹ Видети: *Србски Летопис*, част I, књига 80, 150.

После оставке Јована Ђорђевића на место уредника *Србскиј леїоїиса*, на седници Управног одбора одржаној 14. маја направљен је концепт текста за „Стечај”, односно конкурс за избор новог уредника *Леїоїиса* и секретара Матице. Поред осталих услова који се траже од личности која би радила као секретар Матице наводи се и следеће: „Дужност је секретарова присуствовати у главној скупштини и у одборним сједницама Матице Србске; протоколе сједница на србском и на немачком језику водити; све кореспонденције друштва, било у предметима књижевним или у предметима заведенија одправљати; *архиву друшїива у добром реду држати* (подв. П. С.); библиотеку Текелину надгледати и књиге, које се за исту набављати имају, Матици предлагати.” Из овог цитата види се да о архиви и даље брине секретар Матице, заједно са особом које је задужена за библиотеку.

Из наведених цитата се јасно види да се управа Матице према текућој архиви опходила сходно важећим прописима тога времена и пракси у њеном чувању, да су водили две књиге протокола, правили преписе писама која су у име Матице слали одређеним личностима, или институцијама, уводили их у регистар докумената и имали чак и реверсе о позајмљеним рукописима. Рукописи су чувани заједно са књигама, у прво време, сложени преко књига, а касније у посебним орманима. Ове чињенице дају сасвим другачију слику о односу Матичара према чувању архивске грађе двадесетих и тридесетих година деветнаестог века: оне указују, сасвим супротно наведеним оценама, да су стари Матичари са пуно пажње и савесно водили рачуна о рукописима и писмима који су пристизали у Матицу, што скида са њих касније олако изречене оптужбе за немарност!

Сама чињеница да се архива Матице за године 1826–1839. налази само у једној кутији, а друга годишта имају и по неколико кутија архивске грађе, говори само о малом броју сачуваних архивалија за тај период, а не и о немарности Матичара. У прилог оваквом ставу иде и чињеница да су у архиви сачуване омотнице записника са 46 седница Матице српске, што указује да је та грађа, ипак, била донета у Нови Сад 1864. године и да је касније, највероватније 1875, и током ратних година 1914. и 1941. године, нестала или уништена. За 1826. сачувана је само омотница са седнице од 18. августа те године. За 1830. пет, 1831. две, 1832. две, 1833. три омотнице. Из 1836. године није сачувана ниједна, док за 1837, 1838. и 1839. годину је сачувано 29 омотница записника, што говори о активности тадашњих Матичара и великом броју одржаних седница управе Матице српске.

У књизи „Протокол Матице Србске” из 1863. године, наводи се у записнику да је „читан допис православне србске општине из Нсада”, у коме она са великом радошћу јавља како је сазнала „преко политичне власти да је Његово величество пресељење Матице Србске у Нсад најмилостивије одобрило”.²² Из записника из 1863. године види се да је пресељење у Нови Сад каснило јер пописи и инвентари књига и рукописа нису били готови. Из новосадске Српске православне црквене општине је инсистирано да се пресељење не одгађа до пролећа наредне године: „Општина је тог мњења да, ако су акта збиља у неред, иста могу се и овде у ред довести, а могу се преселити тако као што стоје, јер неће се предавати у туђе руке, већ остају својина друштва.”²³ До застоја је дошло зато што је председник Матице, Павле Којић, сматрао да се сеоба мора одгодити док се архива не среди јер се „акта друштва у највећем неред, налазе, јер нису никад од постанка Матице Српске регистрована”, те из тог разлога „главна скупштина не може на себе примити одговорност, која је са насумце предавањем акта скончана”.²⁴

Наводи Павла Којића да архива Матице у то време није сређена су, највероватније, тачни, али тврдња да није никада од постанка сређивана не може бити поуздана, што можемо видети из већ цитираних делова записника са Матичиних седница из ранијих година. Како се архива налазила у библиотеци Матице, првих деценија чувала се директно положена преко књига, сваки пут када се сређивала библиотека, сређивана је и архива. Одлука да се уради први попис свих аката и писама, колико је нама познато, донет је још 10. априла 1837. године. У записнику са седнице одржане 26. марта 1842. епископ Платон Атанацковић је затражио да се „књижохранитељница доведе у ред”, па су Георгиј Марго, Михаил Костић и Јован Суботић одређени да књиге доведу у ред. Исте године понавља се закључак да се библиотека среди и припреми каталог књига за штампу.²⁵ Посао је због презумања Текелијине библиотеке каснио, тако да Ј. Суботић тек 26. фебруара 1843. подноси извештај да је библиотека сређена. Као што смо раније навели сређивањем библиотеке много се бавио и Тома

²² Преузето из рукописне књиге „Протокол МС 1863”, књига I (1–102) и записника са седнице одржане 12. новембра, страна 99 и даље.

²³ Цитат је преузет из записника са седнице одржане 2. новембра 1863, 100.

²⁴ Наводи су преузети из укоричене књиге записника са седница управе Матице српске током 1863, која се чува у РОМС. Седница је одржана 2. септембра 1863. у Пешти, страна 72.

²⁵ Овај закључак је донет на седници одржаној 30. новембра 1842. За то су одређени Јован Суботић и Симеон Шиђеревић.

Теодоровић 1844. године. Субота Младеновић је за време Буне и касније сређивао Матичину архиву, а Јован Ђорђевић то изричито каже у два писма управи Матице, из 1859. године.²⁶ У првом писму наводи да је „тражећи и уређујући по Текелијиној библиотеци, наишао великом срећом на драгоцене рукопис Законака Душановог”, који се у породичној архиви Саве Текелије налазио и касније пренет у Пешту заједно са његовим књигама. У другом писму обавештава управу да даје оставку на место секретара Матице јер намерава да по препоруци Данила Медаковића пређе за уредника *Србског дневника*. Каже да иза њега „никакви рестанција нема” и да ће све поверене му предмете урадити, „остаје само, да она важнија акта која сам од г. Ј. Трифоновића примио, по истоме списку ономе лицу предам, коме ће Сл, Друштво моји послова дотле поверити”. Из овог писма дознајемо важне чињенице за разумевање како се у Матици поступало са архивом. Као што Ј. Ђорђевић наводи, код њега су се налазили важнији документи (највероватније Устав, дозвола за рад, тестаменти задужбинара и др.) и акта на основу којих је водио текућу Матичину кореспонденцију. Од доласка на место секретара Матице, Т. Павловић је, између осталих послова, бринуо и о архиви, као и сви каснији секретари, до Милана Савића и Тихомира Остојића, односно до 1899. године када је др Јован Радонић примљен на место архивара-библиотекара Матице. Акта и писма су преузимани на реверс, по списку, а на крају мандата, како је то већ било усталењено у раду Матичине администрације, враћани у архиву, или предавани следећем секретару. Из ових писама се недвосмислено види да се Јован Ђорђевић бавио и сређивањем Матичине архиве: „Библиотека Матичина и Текелијина доведена је у ред. Књиге су већ сложене и нумерисане, дотични каталози готови и сад се на чисто преписују.” Жали се да му је много времена одузело „премештање књига, које су погрешком библиотекарском из Матичине библиотеке у Текелијину и обратно уведене биле; сортирање стари рукописа, рачуна, музикални нота, планова, тапета итд!” У том послу „за који никакве награде не иште” пуно су му помагали питомци Текелијанума, особито млади докторанд права, Антоније Хацић. Нема сумње да и ови редови демантују П. Којића да се селидба одлаже због наводно несређене архиве и библиотеке Друштва. Јован Ђорђевић је сређује на само четири године пре

²⁶ Прво писмо, писано 22. јануара 1859, под ознаком М. 8383 се чува у Збирци рукописа, а друго је написано 14. маја 1859. и такође се чува у Збирци рукописа Матице српске под ознаком М. 9211.

ове његове изјаве. Са порастом броја књига наметала се и обавеза њиховог каталошког сређивања.

Све већи број Матичара, питомаца Текелијанума и „учеће се омладине србске”, тражи од управе Матице да им се омогући свакодневно коришћење Матичине и Текелијине библиотеке. Прво сређивање књига започео је Јован Суботић 1843, Тома Теодоровић је на томе радио 1844. године. Поново је сређивана 1850, а Јован Ђорђевић 1858. године на основу одлуке Управног одбора Матице, уз помоћ библиотекара Суботе Младеновића и Текелијанана успоставља нову класификацију књижног фонда.²⁷ После пресељења у Нови Сад, „по седми пут” пописује је Јован Београдцац, деловођа Бабин је сређује 1868, потом је 1873. „уређивање каталога започео Филип Оберкнежевић”, а завршио га Данило Прица 1874. године. Нове и старе књиге сређује 1878. поново Ф. Оберкнежевић, а Сава Петровић је сређује 1880. године.²⁸ Само из ових сажетих навода види се да је библиотека сређивана и пописивана више пута до 1863, односно до изјаве Павла Којића да се књиге у великом нeredу налазе. Приликом сређивања књига морали су сређивати и архиву, јер се она највећим делом од долазка Теодора Павловића чувала у Матичиној библиотеци.

Чињеница да се архива те године налазила у тако лошем стању, запуштена и несређена, говори само у прилог наведеним подацима да је стање после Буне 1848/1849, по Србе и Матицу и даље било изузетно тешко. Субота Младеновић, који је по наводима Триве Милитара, остао у Пешти за време ратних догађања и водио бригу о згради Матице и Текелијанума, а сређивао је и архиву, у међувремену је умро. Тих година у Пешти није било лако наћи особе који би на себе преузеле сређивање и одржавање архиве.

О архиви Матице и рукописима говори се и у новом Уставу Матице, донетом 1863. године. У члану 21. каже се да Књижевно одељење, између осталог, „опредељује који су рукописи или старине за куповање и вредност њиову предлаже”. Мало иза тога, у члану 29. каже се за секретара: „Тајник води перо у свима седницама главне скупштине, књижевног одељења, административног

²⁷ Србска школска омладина у Пешти писмом управи Матице од 20. новембра 1857. тражи да свакодневно може користити књиге. О томе видети и Записник УО од 7. децембра 1857. и Записник УО Матице од 10. марта 1858. године.

²⁸ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, књ. III, Нови Сад 2000, 529–530; *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, I књига, Нови Сад 1964.

и књижевног одбора, чува акта друштвена и потписује сва решења са дотичним председницима, он води и архиву друштвену.”²⁹

У Протоколу треће седнице, одржане 16. априла 1864. године у Пешти стоји да „Антоније Хацић, секретар, и дјеловодитељ Јован Јовановић јављају да су у смислу закључака главне скупштине бр. III/ Г.С. 65/ I 863. г. одмах октобра месеца исте године *почели рејиситровање архиве и пописивање свијух акција од почетка друштва 1826. г. па до 1864. које су овога месеца свршили*. Тај је посао тако удешен, да се у регистру налази и кратак садржај појединих бројева, дакле је уједно и индекс свијух протокола. *Код сваког броја наведени су рани и доцнији бројеви*, како би се сродне ствари лакше наћи могле. Код свакога је броја наведено колико акта са прилозима томе броју припадају, а тиме је овај индекс и инвентар постао, по коме се акта матичина у Н. Саду предати могу, и за то је у два егземплара преписан. *Сама акција пречислили су известилељи најпре на године, а после на седнице, дали су им где је нужде било нове бројеве и сложили су их у за то наручене шекке. Број акција, не рачунајући прилоге и рачуне (Текелијине) износи свега 4200 комада*. Тако су исто башка одделили приватна и фамилијарна акта Саве Текелије, а тако и фискална и парнична акта. За тим су и дјеловодска писма у ред довели и на године разделили (подв. П. С.). Управа Матице констатује „да на подпуно задовољство друштва зготовљени регистри имају се при предавању акта матичиних у Н. Саду сходно употребити и тврдо укоричити”. Из овога сасвим јасно произилази да је још тих година била сачувана обимна архива Матице, чак и она из првих година рада и да су различите архивалије чуване у оквиру предмета на које су се односила.

Свакодневни послови у Матици су захтевали педантно чување архиве како би се увек могао наћи тражени документ и одговорити на допис. Само на седници Управног одбора Матице, одржаном 16. јануара 1865. било је поднето 55 молби за добијање зајма из Матичиних фондова. Свака молба је имала више прилога којима се документује и потврђује захтев, сходно прописима званичне администрације и све су морале бити пажљиво чуване. Јако је важна и чињеница да тај документ носи број 4654, што јасно говори да је попис докумената донет у Нови Сад и да су у Матичиној архиви наставили да воде деловоднике као наставак оног пописа докумената који су у Пешти, пред селидбу у Нови

²⁹ Текст Устава Матице је цитиран према укориченој књизи „Протокол Матице Србске, 1863, Предмети књижевни”, бр. 1 – 102/1, која се чува у РОМС.

Сад, урадили Јован Јовановић и Јован Ђорђевић, а имао је 4.200 предмета.

Нема сумње да и после преласка у Нови Сад Матичари са истом пажњом чувају своју преписку, пристигле рукописе за *Лейопис*, или писма, а сваки такав поклон региструју у записницима. Тако је у Записнику са Главне скупштине Матице српске, одржане 28. августа 1864. записано да је Данило Медаковић предао Матици три писма Лукијана Мушицког, које је добио од Јована Пантелића из Футога (једно је писано у манастиру Бешенови 4. маја 1822, друго у Шишатовцу 28. јануара 1828, а треће у Карловцима 16. августа 1835. године). Закључено је следеће: „Сва три, ова с хвалом примљена писма, имају се међу актама сачувати до даљег каквог расположења.”³⁰ Навешћемо само још један пример који илуструје да је управа Матице српске имала потребну свест о значају архивске грађе и важности њеног чувања и објављивања. Да није тако сигурно не би помагала објављивање књига Ђорђа Рајковића и Михајла Витковића почетком седамдесетих година деветнаестог века. Наиме, у Записнику са Главне скупштине од 6/7 септембра 1873. године стоји да је „дата припомоћ на издавање *Факсимила од рукописа знајних Срба, I*, – давана је у три маха и професору Витковићу помоћ на путовање, ради истраживања извора за историју српскога народа на овој страни, те су тако и нашом припомоћу изишле две књиге *Сјоменика из будимске и њештанске архиве* у Београду.”³¹

Трива Милитар у једном свом рукопису наводи да „постоје обавештења која говоре” да је приликом пресељења библиотеке из Пеште у Нови Сад донета и архива Матице српске, што из свих наведених цитата несумњиво произилази. После више селидби, архива је чувана у два велика ормана у старој Матичиној згради, на данашњем Тргу слободе, која је срушена после Другог светског рата. Један се налазио у соби другог секретара, а други у соби Књижевног одељења, где су се „остављали и чували рукописи и списи”.³² Кључеви од архиве „били су свагда” код првог секретара Матице, из чега произилази да су о архиви у то време водили бригу пре свега секретари Матице, значи први људи у оперативној хијерархији запослених, што такође говори у прилог

³⁰ О овоме види Записник са Главне скупштине Матице српске од 28. августа 1864. под тачком 160/ II.

³¹ Записник Главне скупштине Матице српске од 6/7 септембра 1873, страна 13 и 14.

³² Наводи су преузети из рукописа Триве Милитара, који се под називом „Архива Матице српске – сређивање архивских предмета” чува у РОМС под бројем М. 14615.

тези да се увек са одговарајућом пажњом бринуло о свим писмима и рукописима пристиглим различитим поводима у Матицу. Отуда се на већини рукописа из друге половине деветнаестог столећа налазе различите прибелешке Антонија Хаџића, Милана Савића и Тихомира Остојића. Трива Милитар, без навођења извора, изричито каже да је сређивање архиве „поред осталих многобројних и многоструких послова својих у Матици”, за време краткотрајног свог секретарисања у Матици заправо отпочео Тихомир Остојић. Он је сва писма и рукописе ставио у омоте на које је својеручно исписао наслове и све друге потребне податке.³³

То што знатан део тих рукописа из првих деценија Матициног рада није сачуван до наших дана свакако није искључива кривица тадашњих Матичара, њихов немар, или незнање. Узроке таквом стању пре треба тражити у друштвеним приликама у којима Матица делује, бурним ратним догађањима 1848/1849. године и честом премештању њене архиве по преласку у Нови Сад. Страдању архиве у другој половини 19. столећа допринели су и различити притисци мађарских власти, одношења и касније заплене њене архиве. Нестанак бројних докумената свакако треба везати и за два светска рата када су мађарски надзорници и комесари одлучујуће допринели економском уништењу Матице и њене архиве. Навешћемо само неколико примера који потврђују овакво мишљење. Од 1872. до 1875. године је специјални владин повереник и краљевски комесар, гроф Ладислав Мајтењи, уз помоћ Ђорђа Поповића Даничара, покушавао на различите начине и сталним притисцима да обезглави и прекине рад најважнијих српских културних и верских институција у Новом Саду – Матице српске, Српског народног позоришта и Српске црквене општине. Крајем 1872. Мајтењи је затражио да му се доставе оригинали свих записника, списи и рачуни Матичини од 1866. године, а нарочито се интересовао за основна писма највећих Матичиних задужбинара – Саве Текелије, Јована Нака, Павла Јовановића, Петра Костића и других. Иако се Матица бранила убедљивим аргументима, после више година мучне борбе угарске власти су ипак успеле да издејствују враћање драгоцене Текелијине библиотеке у Пешту. Овоме треба додати да су почетком 1875. судско изасланство и П. Нинковић бесправно однели из Матице бројне и важне документе.³⁴

³³ Т. Милитар, рукопис број М. 14615, страна 8.

³⁴ О овоме више видети код Ж. Милисавца, *Историја Матице српске*, књ. II, Нови Сад 1992, страна 418 и даље.

Одмах по избијању Првог светског рата свака делатност у Матици је забрањена. Тихомир Остојић, тадашњи секретар је због наводне антидржавне делатности интерниран у затвор у Мађарској. Сви млађи службеници су мобилисани, а библиотекар Војин Срђанов је чак и погинуо на Италијанском фронту 1915. године. У Матици су остала само два најстарија службеника који нису могли ништа да раде „јер је и у Матици српској као и свима нашим културно-просветним установама забрањена свака делатност, штавише, многе установе су биле растурене, а њихова имовина конфискована”.³⁵ Током 1915. године одржана је само једна седница Управног одбора Матице српске ради лицитације за издавање локала у власништву Матице. Из следеће, 1916. године, није сачуван ниједан записник, што значи да званичних седница није ни било. Наредне, 1917. године окупациона власт чак наређује да се са зграде Матице српске скине ћирилични натпис и стави натпис на мађарском језику. У Матичине просторије је силом смештен Цивилни комесаријат за јужну ратну зону, који је имао обавештајно-политичку и пропагандну функцију и „стално је чуван од жандармерије”. Колико им је Матица сметала најбоље потврђује податак преузет из записника са Прве седнице Управног одбора Матице српске, одржаног 24. фебруара 1919. у коме се каже да је „... секретар овдашњег бившег великог жупана, Др Рибичеји, приликом уласка српске војске у Нови Сад однео био сва она оригинална основна писма наших фондова и задужбина која су у почетку 1918. године приликом истраге од стране угарског министарства просвете и црквених послова против Матице српске предата била великом жупану Бели Матковићу.” Тек на интервенцију команде града „враћена су сад Матици српској сва та писма”. Нажалост, у архиви Матице нисмо нашли никакав записник шта је све однето, а шта је враћено, јер приликом одношења и боравка окупационих војника у Матичиној згради нико није смео тако нешто да од њих затражи. О тешкоћама са којима се Матица суочавала током ратних година на првој седници Књижевног одељења 1919. године, изузетно лепо, „матичарски и господски”, како су то стари Новосађани знали да кажу, говорио је њен тадашњи потпредседник Радивој Врховац: „Састали смо се *post aut discrimina* да продужимо рад у нашој Матици, о којој се за време овога страшнога рата није готово ништа чуло у јавности. Као што су све наше институције, мање или више, биле изложене насртајима оних који су мислили да само њима припада право своје

³⁵ Трива Милитар, „Прибелешке из прошлости Библиотеке Матице српске”, РОМС, рукопис под ознаком М. 14615.

љубити, поштовати и унапређивати, тако је и наша Матица била осумњичена и изложена инсултима исте оне незграпне руке, која је наш просветни и културни развитак стално стезала и онемогућавала.”³⁶ Чак ни чланови Управног одбора Матице нису могли да улазе у њену зграду више од годину дана. Можемо само да претпоставимо шта је све рађено са Матичином архивом за то време. И архиве других српских националних удружења су уништене, или однете. Архива Српске православне црквене општине у Новом Саду је углавном искоришћена за грејање аустро-угарских војника. Због великог броја војника, крајње непријатељски расположених због победа српске војске на Церу и Колубари, нико није смео да се успротиви таквим поступцима окупационих власти.

Из свега наведеног може се закључити да и тих првих деценија од оснивања установе архива Матице постоји, да се о њој с пажњом брине. Верујем да смо наведеним чињеницама доказали да стари Матичари нису били немарни и непажљиви према архиви Друштва, већ да су предузимали све што је било у њиховој моћи да је сачувају и увећају.*

³⁶ Записник Прве седнице Књижевног одељења Матице српске од 4. јануара 1919. године.

* Изводи из овог текста саопштени су приликом представљања Рукописног одељења у оквиру манифестације „Дани Матице српске у Београду”, у Галерији САНУ, 4. марта 2011. године.

РИСТО ТУБИЋ

ИСТИНА У ИСТОРИЈСКОМ РОМАНУ

„Историја је понекад литература, понекад теорија.”

Томас Меколи

„Не постоје целовите истине; све истине само су полуистине. Погрешно је то што покушавамо да их прихватимо као истине.”

А. Н. Вајтхед

Питање односа историје, тј. конвенционалних историјских текстова и маштовитог света уметничке прозе препуне животних детаља и драмских заплета, није оригинално нити нарочито ново. Оно се постављало у свакој новој историјској ситуацији, поново. Овог пута непосредан повод за његово постављање била су недавно обновљена издања историјских романа Радована Самарцића, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Меше Селимовића, Добрице Ћосића, и не само њихових, наравно. И Историја и историјски романи настали су из причања прича, а стварни однос између њих одувек је изазивао немале *недоумице*. Потрага за истином је неизбежан задатак мишљења.

Прича скивена иза историјског њока

Најпре, Историја мора да се без извињавања прогласи оним што јесте: истраживањем прошлости у свој њеној величанственој

хаотичности. У оној мери у којој Историја представља спој свих наука о човеку у огромном подручју прошлости, она је синтеза, оркестар.¹ Речју, она би требало да открива давно минуле догађаје, да преноси чудесну музику њихове дикције.

У Историји се увек ради о непознатом садржају, о причи скривеној из историјског тока. Безброј догађаја из прошлости још је обавијено деценијском или вековном маглом инсценације, дезинформације и пропаганде – све у складу са паролом Винстона Черчила: „Истина је тако драгоцен ствар да се мора заштити бедемом лажи.”² Зашто је то тако?

По свој прилици и зато што је човек, својим памћењем Историје, склон стварању *миџа* и претварању истине у нешто што је увек близу *фалсификаџа*. Отуда и сав напор историчара од Херодота до данас, у ствари, значи огроман покушај да се Историја врати самој себи, онаквој каква је била. Тај напор се, дакако, уздигао до принципа: да се не изневере чињенице и да оне постану поуздане у зависности од времена коме припадају.³ И да би се бацило светло на загонетну таму прошлих догађаја, историчари копају, претурају по архивима у потрази за документима, разговарају са очевицима и експертима, а понеком учеснику догађаја успеју да измаме истину чак и после вишедеценијског ћутања. Тако на светлост дана износе изненађујуће, неочекиване и невероватне ствари – чиме успевају да разобличе покоји мит.⁴

Мит? Измишљотина, интелектуална конструкција, неверодостојан приказ неког догађаја. Истина? Сазнање које одговара стварности. Давно су одбачени митови и легенде које су стари хроничари бележили за потомство, а Клио, муза Историје, сасвим добро се снашла са компјутерима. И шта се дешава? Самозвани чувари богиње Клио звоне на узбуну на сваки, ма и најмањи знак литерарне разиграности. Изнад свега, историчарима се стално скреће пажња, стално се опомињу да избегавају субјективну интерпретацију. Пут ка истини је тежак и трновит пут збирног емпиријског искуства, а свети грал на крају тога пута јесте хладна, чиста објективност. Лице историчара не сме да одаје мимику приповедача, већ треба да буде маска лишена страсти.

¹ Упор. Фернан Бродел, *Сџиси о истџорији*, превео Бранко Јелић, Српска књижевна задруга, Београд 1992, 166.

² Упор. Гвидо Кноп, *Нејпознаџа Истџорија 20 века*, превео Зоран С. Цветковић, Народна књига, Београд 2006, 5.

³ Упор. Радован Самарџић, *На рубу истџорије*, БИГЗ, Београд 1994, 18–19.

⁴ Упор. Гвидо Кноп, нав. дело, 5.

Горње речи су критичке опаске професора Историје са Харвардовог универзитета Сајмона Шаме који поставља питање: Шта се догодило са маштовитом драмом и наративним замахом захваљујући чему су се дела некадашњих историчара читала као узбудљиви романи? Он тврди да су данашњи научници постали уско специјализовани и да се плаше оспоравања: уместо тога, Историја би требало да прича причу и осветљава прошлост „у свој њеној задивљујућој хаотичности” да би читаоца натерала да се уживи у ишчезло време како би му се прошлост за тренутак учинила стварнијом од садашњости.

У даљем разматрању Шама наглашава како и сама неслагања између популарних историчара и најмеродавнијих представника професије имају дугу историју. Многи историчари, како вели, чија дела поседују трајну вредност – Волтер, Гибон, Меколи, Карлајл и Тревељан – не само што су писали изван академских оквира, већ су и свесно од њих одступали. Тако је енглески историчар из XX века Џ. М. Тревељан речито писао о „склеротичном самозадовољству научника”, и напустио своју катедру на Кембриџу управо зато што ће га страх од историчара-аналитичара омести у писању историјских дела с литерарном вредношћу која су у његовој чудесној машини сазревала.

Приповедачка снага Историје, мисли Шама, неће се постићи тиме што ће се минули догађаји сажвати у стилу савремених вести. У ствари, она ће, управо супротно, у правим рукама стећи снагу због *разлике*, а не сличности са светом презасићеним информацијама, у којем живимо. Истина коју таква Историја пружа, увек ће бити ближа Историји коју откривају *велики романи или ђоеме*, него општим, апстрактним законима за којима трагају социолози.

Отуда је Меколи, верујем, тачно приметио: да је Историја одувек представљала „спорну територију”. Она се, заправо, налази на граници двеју различитих области. Налази се под управом двеју непријатељских сила и стога је, као и друге области које се нађу у таквој ситуацији, погрешно дефинисана и не обрађује се како треба, а не ваљају ни правила по којима би требало да се влада. Уместо да је њена два владара, РАЗУМ И МАШТА, правично поделе, она наизменично потпада под искључиви и апсолутни утицај једног од њих. Повремено је литература, а повремено теорија, закључује Меколи. Његово мишљење, по свој прилици, дели и Александар Дима честитајући (1874) француском писцу Алфонсу де Ламартину (напола у шали) што је Историју уздигао на ниво романа.

Историји је потребна поетска и драмска снага

За нашег знаменитог историчара Радована Самарцића Иво Андрић је казао да „дивно пише, лепо пише! Чак толико лепо да заборавља да је и славуј због дивне песме у кавезу!” Ништа мање комплименте упутио је својој струци и науци и сâм Самарцић: „Историја би требало да буде наше велико уживање. Историја би требало да буде сласт нашег духовног живота, требало би да нас испуни поносом што је имамо и да нас одведе у сфере где можемо да уживамо у људским творевинама.”⁵

И Самарцића је, дакако, занимало питање историјске истине, њене границе и њена суштина, односно који су све елементи садржани у њој.

Најпре је казао да је историјска истина веома сложена и садржајна као појам. Њој, вели, припадају сви утврђени факти о историјским збивањима, појавама, личностима и догађајима. То је оно што је материјално доказано и што је непомерљиво. Друго су наша тумачења. Она се заснивају на нашој савременој свести, на нашим научним могућностима, на нашим погледима на друштво и на човекову судбину, на нашим општим филозофским представама о животу. Ту се историјска истина помера; она се мења, обогаћује, а повремено и сиромаше.⁶

Овде Самарцић о историјској истини размишља из општег аспекта друштва и културе; мало касније видећемо његово мишљење о историјским темама у уметности, посебно о историјској истини у књижевним делима, о томе, на пример, колико она, та дела, будући да су популарнија од научних дела, могу бити да одреде укупност историјских знања човека, јавности и народа.

А сада вратимо се, накратко, харвардским историчарима. Један од њих, већ поменути Сајмон Шама, вели како се историјска муза Клио нашла на удару упркос томе што је сведена на мање значајну грану науке о грађанским правима и обавезама. С једне стране, говоре јој како треба да заступа и преноси Вечне Истине западне традиције; с друге, говоре јој да је злонамерна и бескорисна уколико не постане „мултикултурна”.

Но, богиња Историје не би била то што јесте, ако Историју не би узимала у њеној тоталности. Нарација која је давала интелектуални замах делима каква су стварали Мишле или амерички историчар из XIX века Џон Лотроп Монтли, писац књига о

⁵ Р. Самарцић, нав. дело, 70.

⁶ Исто, 74.

холандској револуцији, деградирана је на ниво забавне литературе. Способност да се читаоци пренесу у протекло време препуштено је затим писцима историјских романа, док су, не без благе ироније истиче Шама, „стручњаци” почели да се баве „озбиљним послом”, производњом Дефинитивних Објашњења, Значајних Догађаја.

С тим на уму, говори и Данијел Арон, харвардски професор енглеског језика и књижевности, упорно бранећи уметничку прозу, доказујући да списатељска машта пружа јединствен увид у минуле догађаје и људе који су у њима учествовали. Наводећи врхунска дела америчке књижевности, он каже да најбољи писци историјских романа поседују осећај за историју, моћ да изнова створе и населе просторе којих више нема, да се са њима „изнутра” поистовете, да их осете у костима и из њих извуку суштину. Њихова дела представљају историју „претворену у музику”. Речју, велики писци су прошлост осветлили другачије од угледних историчара.

Савремени историчари спремни су да поверују да њихови текстови, макар и фрагментарно, пружају веран приказ проверених чињеница и да су засновани на нечем озбиљнијем од реклаказала. Све донде док писци историјских романа нису излазили из оквира своје сфере, професионални историчари су их радо прихватили као корисне сараднике. Прозно дело историјског садржаја, у најбољем случају, мисли Арон, може да подражава Историју, али никад не може у потпуности да је замени. Међутим, за разлику од Историје може да подстакне машту. Отуда је за Историју важно да буде писана *сћилом* који подстиче машту читалаца; не зато да би се аргументи и анализа избегли, већ да би се удахула потребна поетска и драмска снага.

Велики број романописаца, неки, чини се, из ината, почели су да бришу границе између романа и Историје, да их стапају, и да уверавају како је фиктивна Историја „истинитија” од забележене. Историчари су већином сувише заокупљени својим послом да би то приметили – а још мање оспорили – али оштре несугласице између историчара и писаца историјске прозе већ су покренуле извесна занимљива питања.

Тако је Гор Видал (писац *Романа о Линколну*) добро знао шта говори, истичући: Америчка Историја не сме да се препусти историчарима. „Чиста” Историја не постоји. Она је увек замагљена, увек уситњена. Историчари који догађаје посматрају са дистанце, никада не могу да успоставе изгубљене везе. Истина је оно најбоље што имагинација може да пружи, а писац је стога позванији од историчара да открије и поново успостави невидљиве

историјске везе. Стапајући неоспорне чињенице са онима које се оспоравају, Видал ствара једну другу, мада не обавезно и неисторијску реалност. Он се супротставља претпоставци која се иначе сама по себи подразумева да је историја историја, а фикција фикција, те да се стога не смеју мешати.

Начин разумевања и презентирања прошлости има изузетан значај у времену када документарне телевизијске серије широка публика прихвата као историјску реалност. Чарке између писаца и њихових критичара би у том смислу могле да буду и корисне: оне покрећу расправе о нејасним питањима, стављају под сумњу чврсто укореењена веровања, показују како прошлост стално измиче из руку упркос напорима историчара да је усидре.

Да ли књижевност, према изреци која се приписује мексичком писцу Карлосу Фуентесу обухвата све оно што Историја прећуткује, препушта забраву и сакати?

Професионални историчари уз часне изузетке, с презрењем одбацују овакве софизме. По њима Историја и књижевност нису исто. Оно што у историјским романима сматрају за „историјско” – дакле, све оно што је „истинито” и „проверено” – већ је негде забележено: у дневницима, писмима, аутобиографијама, документима итд. Они у књижевним делима, без обзира на њихов квалитет, углавном не налазе ништа чему би могла да се призна документарна вредност. Историјски слојеви књижевног дела најчешће су прожети гласинама, претпоставкама и маштом. Стога историчари овај жанр најчешће одбацују као неважан за задатак који себи постављају, и за своју професију уопштено, и извргавају руглу писце који се не задовољавају смештањем радње у историјске оквире, већ плодовима своје маште приписују историјску веродостојност.

Историјска проза није конвенционално схваћена историја

Имајући на уму горње претпоставке, историчари с правом сумњичаво гледају на Историју коју књижевна имагинација пропушта кроз сопствено сито.

Треба, међутим, казати да историјска проза није конвенционално схваћена Историја и у том смислу не може ни да се процењује. Најбољи историјски романи не одступају од Историје, већ је упијају и компонују слично оперској или позоришној представи.

Да ли би историчари писали боље књиге кад би више поверења поклањали књижевним открићима? Или је проза сама по себи историјски раствор?

На ова питања, која поставља Д. Арон, бар кад је у питању амерички историјски роман, пристизали су различити одовори. По општем признању најприлежнији покушаји да се Историја преточи у прозу, да се великим личностима удахне живот, или да се персонификују друштвени типови, нису много уродили плодом. Упркос томе, велики књижевници су с времена на време успевали да осветле прошлост онако како угледним историчарима то није полазило за руком. Проза у целости представља једну врсту историјске хронике; сви историчари и биографи, али и аутобиографи, користе прозне методе; сви приповедачи, без обзира на то да ли сматрају да се прошлост може „посетити” да би се из ње као из богате ризнице узели догађаји аналогни времену у коме живе, или на њу гледају као на холивудски спектакл, утичу на начин на који се она схвата. А начин на који се прошлост схвата може да утиче на ток Историје – што се као идеја раније много више прихватало него данас.

У академским круговима, али и изван њих, увек ће бити оних који неће чинити уступке чињеницама нити им ласкати, већ ће се стриктно држати чињеница о историјским догађајима. Исте догађаје други ће радије приказати кроз биографије засноване и на поузданим чињеницама и на анегдотама или кроз прозна дела препуна живописних детаља и драмских заплета који недостају конвенционалним историјским текстовима. Томе се не треба чудити. Када професионални историчари не могу да се сложе у погледу тога шта се јесте или није догодило, а не постоје ни било какви документи који би подржали или оповргли њихова мишљења, зашто бисмо одбацивали и нагађања и слободне конструкције писача историјских романа? Путевима мишљења на историјској позорници може се ићи у разним правцима.

Историја музе Клио је и наџа историја

Ваља, најпре, споменути и напоменути да је историчар саучесник и, у исти мах, жртва чудесне инфлације извора. У свакој деценији XX века, на пример, нагомилава се више информација него што их је било прикупљено и пренесено у току шест миленија који нас раздвајају од изумевања писма.⁷ Клио, једна од девет муза, заштитница Историје, прославља херојске подвиге и бележи их. Шта би и како би, у наше доба масовне документације, историчари могли бележити, сматрајући да су исцрпили све

⁷ Упор. Шарл-Оливије Карбонел, *Историографија*, превео с француског Аљоша Мимица, Плато, Београд 1999, 113.

изворе, и наставити да се служе занатским методама? Изгледа да је, како мисли компетентна критика, куцнуо час да се муза Клио споји са својом сестром Уранијом.⁸ Можда.

То што је Русо, филозоф историје, истражујући порекло неједнакости, изјавио дивним, али забрињавајућим речима: „Одбацимо све чињенице”, о томе мало ко да не зна. Мање су, међутим, познате речи Карла Крауса, немачког филозофа и Хегеловог савременика: „Добро знам какав би свет требало да буде; не вреди, дакле, труда сазнати какав је он доиста.” Упустити се у ризик филозофирања, значи музу Клио изложити ризику смрти.⁹

Но, за врсне историчаре, наравно, нема места скептицизму и песимизму; знају да је пут до истине комплексан, тешко проходан; па и то да је истина, ипак, само у трагању за истином. Посве је извесно да је у току двадесет и четири столећа Клио чудесно обогатила своје погледе и своја сећања. Кроз згоде и незгоде, њен живот сведочи о временима која је преживела и о потреби за Историјом коју човек носи у себи и која га носи.¹⁰ Гизо је, чини ми се, најбоље рекао: „Има стотину начина да се пише Историја.”

Један од њих је, свакако, и метод Радована Самарцића чија су историјска дела изузетне вредности, према поузданој оцени критике, често на граници између књижевности и науке. Јесте, и Самарцић, попут Ранкеа и Буркхарта, мисли да историографија, дајући речима, материјалу састављеном од речи, неки облик, она се ту додирује са уметношћу. Али одмах и додаје: Кад историографија, додирујући се са уметношћу, иде у машту, користи интуицију преко мере, користи средства која су страна егзактном методу, онда је то недопустиво. Историјско научно дело, како наглашава, мора бити обликовано како ваља; израз мора бити култивисан.¹¹

Па ипак, шта то значи „бити култивисан?”, посебно шта Самарцић мисли о историјским темама у уметности, о томе, на пример, да ли су књижевна дела која обрађују та подручја увек, или бар довољно одговорна; да ли су и тада дозвољене оне слободе које не презају од упрошћавања и нецеловитости. Колико она, будући да су популарнија од научних дела, могу битније да одреде укупност историјских знања, човека, јавности и народа?¹²

Наш историчар је, најпре, уверен да је уметност одувек користила историјске теме и тражила у њима свој садржај. Како је

⁸ Исто, 113.

⁹ Исто, 77.

¹⁰ Исто, 119.

¹¹ Р. Самарцић, нав. дело, 67–68.

¹² Исто, 83.

то она чинила зависило је од времена, од погледа на уметност у том времену, од стила и од познавања прошлости.¹³ Један начин говора о Историји, у тежњи да се репродукује Историја, наставаља Самарџић, развио се у романтизму појавом историјског романа испод пера Манџонија, Валтера Скота, Александра Диме и других писаца. Ти писци су знали шта је Историја, читали су о Историји много, прикупљали рукописе и друге остатке прошлости, сами их објављивали, тако да су многа њихова дела прилично верне реконструкције прошлости. Уз то, примећује као занимљив факт то да се они нису упуштали у тумачења Историје које би их удаљило од ње, у тумачења захваљујући којима би Историја постала метафора савременог доба, постала симбол за неке филозофске идеје.¹⁴

Тиме су они допринели, пише даље Самарџић, целокупном оживљавању историјске материје, које је својствено романтизму, кад су и створене највеће збирке историјских извора или су извршена највећа археолошка открића. Данас, међутим, писци Историје или уметници који раде историјске теме, враћају се у предромантичко време, враћају се у XVIII век, ако не и раније у време када је Историја служила као поука савременим људима, када је била метафора, кад је била симбол одређених људских врлина и мана, кад се у њој згушњавала једна филозофска мисао.¹⁵ Треба само поменути пример драме Монтерлана или нашег Мешу Селимовића са његовим романом *Дервиш и смрт* да се види колико се наше време са својим идејама, схватањима, проблемима, мукама, и све мање радостима огледа у налажењу историјских тема. Све је то, закључује Самарџић, веома добро дошло, па, рецимо, и дозвољено.¹⁶

Међутим, овде, свакако, треба добро разумети нашег историчара кад изричито каже како се буни против мењања основног смисла и основних чињеница Историје у једном уметничком делу. Каже: Када је Паја Јовановић радио своју *Сеобу Срба*, он је насликао све, само не ту сеобу. Јер је сигурно да та сеоба, кад су људи гладни умирали поред пута, када су се једва, под најездом Татара, који су стизали са свих страна, довели до Београда, није изгледало онако како је он представио. Али то је било једно друго време, када је требало народу показати његову славу, њего-

¹³ Исто, 83.

¹⁴ Исто, 84.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, 85.

ву вредност, све оно чиме се у прошлости поносио. Данас су то ствари које су непоновљиве.¹⁷

О Историји се, мисли Радован Самарџић, може писати метафорички, у њој се могу тражити симболи за савремене идеје и схватања, али се њене основне чињенице, што нису, на пример, радили ни Црњански, ни Андрић, ни Меша Селимовић, не могу мењати. Ту се мора остати привржен ономе што је слово Историје, и што је њен резултат, бар кад су истакнуте историјске личности у питању. У данашњој нашој литератури махом се овога постулата писци држе, мада има појава да се Историја изневерава у име својих схватања, која нису историјска, а нису ни филозофска.¹⁸

Уза све то, Самарџић нас подсећа како је још Леополд Ранке као један од оснивача романтичарске историографије истакао захтев да у писању Историје буде елемената уметничког поступка. Ако је овај захтев ушао у традиције писања Историје, то само по себи постаје веома осетљиво и деликатно. На који се, наиме, начин, пита Самарџић, могу измирити егзактан научни поступак и уметничко обликовање историјске материје?

И одговара: Најпре, суштина, вели, није једино у томе да се постигне одређен степен пријатне и лепе речитости излагања. Историчар је у могућности, а то је делимично и његова дужност, да од историјске грађе реконструише накнадни изглед Историје и удахне у њега живот. Он појаве, људе и догађаје враћа себи и даје им бар привид животне реалности. Ово оживљено сећање не сме да буде кошмарно управо због тога што у његовом ткиву и животодавном језгру стоји научни поступак проистекао из разумног размишљања. Према томе, закључује Самарџић, историчар мора, поготово кад описује догађаје, наћи унутрашње размере, ставити људе на њихово место, дати односима њихово истинско значење.¹⁹

У наставку свог разматрања указује на то да се већ у самом овом поступку реконструкције прошлости налазе скривени елементи маште и уметничке креативности. Ове творачке снаге, међутим, морају остати под пишчевом интроспекцијом да никад не надвладају оно што је сагледано и закључено научном методом.²⁰

Наглашава, затим, како је ваљано оживљена прошлост сама по себи творевина која није суштински уметничка, али је њој блиска већ по томе што је творевина. Вештина изношења

¹⁷ Исто, 85.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, 97–98.

²⁰ Исто.

догађаја и адекватан језички израз могу само допринети овом утиску уметничког, унапредити успут и оно што припада научном разуму.²¹

И на концу, напомиње, свакако, и то да су у разним временима уметници на разне начине обрађивали мотиве преузете из прошлости; поред тога, у једном истом времену могло се о прошлости писати на разне начине. Неки аутори, на пример, пишу историјске романе са циљем да се што више приближе прошлости и у њеном склопу нађу згодну пуστοловину око које ће оплести своје приповедање. Други аутори пишу о Историји да би од ње створили алегорију и дали метафоричку поруку савременог значења. Трећи срећно спајају оба ова начина писања о Историји у дела узвишене истинољубивости, сјајног уметничког склада и дубоких општељудских порука.²² При томе, сматра да никоме није потребно удаљавати се од основних историјских чињеница да би од историјске материје обликовао своје дело које ће, поред осталог, имати своје метафоричке поуке.²³

Из општег аспекта наше теме, дакако, вреди нагласити овај Самарцићев синтетички суд: Морамо, вели, на Историју да гледамо универзално, као један општи историјски процес, и да у том општем историјском процесу гледамо нашу заједничку судбину кроз векове.²⁴

*Сиварајући дело маџије – „Травничку хронику”,
Иво Андрић је остварио веран историјској истини*

Да су та два елемента – машта и историјске чињенице – у *Травничкој хроници* „савршено коинцидирани” поуздано је показао Мидхад Шамић у свом хвале вредном делу *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића*. Шамић је, наиме, установио да, с једне стране, до ког је степена поштована историјска истина у роману, а с друге, нарочито га је, вели, задивило то како су сирове и суве чињенице уметници уобличене и оживљене.²⁵

Аутора ове студије, на првом месту, интересовало је то да ли догађаји и чињенице које Андрић евоцира у свом делу почивају на тачним историјским подацима или су плод пишчеве фантазије; а то, другим речима, значи: да ли се Андрић доиста документо-

²¹ Исто, 97–98.

²² Исто, 98–99.

²³ Исто, 99.

²⁴ Исто, 85.

²⁵ Упор. М. Шамић, *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића*, Гутенбергова галаксија, Београд 2005, 8.

вао или је прибегао, као што се понекад дешава у историјским романима, разметању лажном ерудицијом да би опсенио читаоца?

Иво Андрић је, свакако, добро знао шта хоће. Наиме, да би написао историјски роман *хронику* Травника, у којој је желео да евоцира „консулска времена”, да прикаже Травник у Наполеоново доба почетком XIX века, сама машта му не би била довољна, утолико пре што је Андрић, у коме су сретно удружени писац, дипломата и ерудит, тежио не само за људском него и за историјском истином. И ова два елемента, пише Шамић – људска и историјска истина – комбиновали су се сретно и на оригиналан начин у овом делу: његова склоност, његов смисао за босанску Историју и његов нагон уметника савршено су коинцидирани у *Травничкој хроници* тако да је Иво Андрић стварајући дело маште остао, у исти мах, у знатној мери, веран историјској истини, нарочито у детаљима, и створио једно, у великој мери, документовано дело, на чијим многим страницама откривамо и осећамо дах епохе.²⁶

Благодарећи таквом поступку, суве и мртве личности из докумената постале су богате и живе под пишчевим пером. Андрић нам разоткрива њихову „душу”, „невидљива пера и опруге” који их покрећу и које ми видимо као функционисање механизма у неком часовнику кад му отворимо поклопац.²⁷

Реч је о правим сликама, драматичним епизодама, чињеницама узетим из извора, пишчева машта је додала мноштво значајних појединости и живописних описа. Тако је Андрићева сцена, при свему томе што је остала, у основи, аутентична, чак историјска, постала уметничка по свом облику: историјски костур је испуњен месом и крвљу, оживљен и оживотворен талентом уметника.²⁸

У наставку овог одиста разложног разматрања, Шамић изричито тврди како на основу откривених извора и њиховог упоређивања с текстом Андрићевог дела, може се јасно видети да је писац *Травничке хронике* искористио мноштво аутентичних чињеница и податка да ускрсне епоху која представља предмет његовог романа. Доиста, закључује Шамић, какво обиље чињеница које су му послужиле као полазне тачке! Какво богатство реминисценција које су ускреле у његовом памћењу приликом писања дела.²⁹

Ту је и Андрићев одвећ јасан исказ. Каже: „Извора је било много. Овај роман је, као свако дело те врсте, плод моје опширне

²⁶ Исто, 14–15.

²⁷ Исто, 88.

²⁸ Исто, 108.

²⁹ Исто, 236.

и дугогодишње лектире о епохи која ме је интересовала, али пре свега и плод посматрања и размишљања.³⁰

Документација није спутавала пишчеву машту, већ ју је често стимулисала, подстицала пишчев дух да развије своје стваралачке снаге при извођењу замисли при изради дела.³¹ Тако је, вештим транспоновањем историјске грађе писац успео да руком уметника, ускрсне једну прохујалу епоху, делић наше тешке и бурне прошлости.³²

Укратко, *Травничка хроника*, закључује Шамић, представља једно од ремек-дела историјског романа; мисли да се неће претерати ако се каже да у светској књижевности нема много дела у роду историјског романа која би била, као ово, толико веран одраз једне епохе; уза све то што је сачувало високе квалитете једне творевине маште. Све је у *Травничкој хроници* у исто време роман и Историја, поезија и стварност.³³

*Добрица Ћосић; веома га је, чини се,
узбуђивала Сизифова судбина*

„Тако је јадна људска судбина
да светла која га ослобађају од
једног зла бацају га у друго.“
Пјер Бејл

Шта је историјска истина и како до ње доћи у романима Добрице Ћосића?

Пут у прошлост је отворен. Одлазак у њу је велико искушење, и не мала проба; разумети је и објаснити није ни у ком случају лак задатак. О, да! Потребна нам је, дакле, сигурност да живимо са истином. Није ли то питање, можда, израз наше притајене носталгије за епистемолошком утопијом за коју нема наде у њен спознајни *ultimum*; нема, тим пре, што је, изгледа, филозофска утопија одумрла. Да ли је заиста и коначно ишчезла или је, пак, само запала у тренутну летаргију, то не можемо утврдити ни са каквом дозом сигурности. Али није реч само о томе. Нема, наиме, нарочите потребе да, уз читање Ћосићевих романа, ронимо и у дубину епистемолошке утопије.

Најпре, Добрица Ћосић је филозоф политике и филозоф Историје *par excellence*. Оба начина промишљања сачињавају

³⁰ Исто, 237.

³¹ Исто, 240.

³² Исто, 242.

³³ Исто, 246.

један поетски дискурс, рапсодију уметничке прозе, романсирану историју свога доба као најреалнију и најуверљивију. Кроз све то Ћосић је добро видео да се живот, колико год да је сунце далеко, не може замислити без односа према циљевима – вредностима, да је, дакле, сврсисходност битна одлика људског понашања; схватио, дакако, и то да су моћ, сукоб и борба основни политички појмови, сачињавају сâмо језгро политичког живота. Притом је, очито, темељито проучавао антиномије, путеве и раскршћа, велике традиције политичког мишљења, проценио колико оно одговара духу нашег (револуционарног) времена, духу изградње „новог друштва” и „новог човека”. И Ћосић се, попут великих политичких мислилаца, наднео над своје време, разговарао са њим, покушавао да одговори на питања која му је оно постављао.

Та питања су поглавито историјска, јер управо у њој, у Историји, човек остварује своју политичку слободу, гради један пројект смишљен у функцији неког идеала. Отуда Ћосић појам Историје уздиже до хипостазе: она је, у међуљудском позоришту, главни драматург, она дели и улоге и костиме. Учешће у њеној представи, рече Кундера, учи о релативности свих норми, игара лажних илузија које скривају насиље. То другим речима значи да је Историја, мисли наш писац, нека свемоћна и свеопшта сила над људима која уништава све што покушава да јој скрене правац. И додаје: да га је највише обузимао човек у судару са Историјом која нам условљава све битно што нам чини живот.

Међутим, не мала тешкоћа је ту: Како да се опходимо са прошлoшћу која више није са нама, далеко је од садашњости. А у њој, у прошлости, што би рекао Е. Хобсбаум, „пливамо као риба у води”, и не можемо побећи од ње. Неко је већ луцидно приметио: да човек учи кроз искуство, а искуство се налази у прошлости, која, додуше, „више не говори јасним гласом”.

С тим на уму, за филозофију историје се наметало незаобилазно питање: којим *пyтeм* су прошла људска друштва? Врте ли се она у кругу попут узастопних цивилизација које се рађају, развијају и умиру, пошто су прошла кроз исте етапе? Следе ли она праволинијску и узлазну путању као што тврди Кондорсе? Или, пак, треба заједно са Хјумом, на шта су радо указивали постмодернисти и постструктуралисти, сматрати да је Историја место на којем непроменљива природа људи сусреће само прах и пепео *контингентних догађаја*, тако да је за онога који од ње тражи поуке она само збирка аналогија?³⁴

³⁴ Упор. Шарл-Оливије Карбонел, нав. дело, 74.

Те „аналогije”, промислимо ли мало боље, поново упућују на питање односа филозофа и историчара, што може бити, чини ми се, прикладан подстицај за разумевање Ћосићевог схватања *међуодноса* Политике и Историје. У односу с филозофима историчари изоштравају свој критички дух, пре свега у противставу према својим претходницима. Славни историчар Е. Гибон изразио је жељу: да пошто филозофи нису увек били историчари, нека бар историчари буду филозофи. Можда је он, на тај начин, помало злурадо, одговорио на онај дрзак суд Даламбера, филозофа за кога је „наука историје кад није просветљена филозофијом, последња међу људским сазнањима”.³⁵

Уза све то, Добрица Ћосић је одвећ опседнут токовима стварног збивања у хоризонту свог, српског, времена и простора. Читав подухват, најпре, подсећа на вечну младост музе Клио, а затим на силне конвулзије, путеве и раскршћа, деобе и сеобе, заблуде и наде, одлуке и муке, одушевљења и разочарања током минулог века. Речју, Ћосић је, уверен сам, понајбоље разумео мисао знаменитог историчара Лисјена Февра: „Историја је човек”.³⁶ Историја се, по Февру, не може сазнавати само на основу текстова. Она се пише помоћу свега онога што су човек и друштво оставили као траг.³⁷

Има у томе, свакако, дубоког смисла и оправдања. И Сима Ћирковић, наш чувени историчар, изричито каже како је у природи историјског процеса да у њему има „сувише много комплексности, а премало детерминизма”, да би историчари могли презимати улогу пророка или видовњака. Да је у Историји „премало детерминизма”, понајбоље је, увидео и у најкраће казао Клаузевиц: „Наш дух више воли да борави у сфери случаја, него у сфери чисте нужности, опија се богатством могућности.”³⁸

На том таласу промишљања, могуће је и поближе сагледавање Ћосићевог схватања Историје, јер: најопштија тема његових романа јесте човек – жртва Историје, и то у сва три времена која је присвојио за њихове наслове. У тим временима, ако се концентришемо на њих и у њих мало боље и детаљније загледамо, видећемо како се Историја збива, *grosso modo*, као низ случајности, што нипошто не значи да узроци, узрочне везе, не постоје. У све-

³⁵ Исто, 72.

³⁶ Упор. Ф. Бродел, нав. дело, 202.

³⁷ Упор. Л. Февр, *Борба за историју*, превела Марија Џунић-Дрињаковић, разговор Дубравке Стојановић, Српска књижевна задруга, Београд 2004, 481–82.

³⁸ Упор. „Vom Kriege” (1833), I, 22. Цит. код Л. Колаковског *Ђаво у историји*, превела Б. Рајчић, Глас, Бањалука 1989, 264.

му томе, јасно, постоје маргине случајности, подједнако када су у питању и велике и мале ствари.

И тиме долазимо до великог питања, боље рећи до великог парадокса: Како то да се оно што се створило у рату упропастило у миру? Наш велики писац, наиме, изричито каже: „Све што смо створили, створили смо против судбине, бранећи се од зла свакојаког, а онда смо оно најбитније упропастили. И оно што смо у овом рату створили упропастили смо у оваквом миру. Да ли ми обмањујемо Историју или она обмањује нас!? То, то морамо сазнати ако хоћемо да нас буде са великим и културним европским народима.”³⁹

Тај „страшни парадокс” – да добро произилази из зла и зло из добра, Ћосић преноси с подручја свакодневних искустава на подручје нашег разумевања Историје. Укратко, то да се добро и зло могу узајамно подржавати представља потресну чињеницу људског искуства. Но, ти проблеми се могу дискутовати у ширим категоријама него што су политичке и историјске. Тај проблем је, погледамо ли мало ближе, део Хегелове филозофије историје, који се односи на тврдњу да историјски догађаји мењају интенције учесника историје у њихову супротност, а истовремено и наша свакодневна искуства. Речју, Ћосићеву критику комунистичког тоталитаризма прати указивање на неморалност подршке било којој политичкој филозофији која претендује на *историјску нужност*.

Први том, ваља, свакако, споменути и напоменути: да у Ћосићевим погледима на Историју и Политику има нечег сизифовског, али истовремено парадоксално, и прометејског; јер му не пада на памет да одустанемо од гурања стене уз брдо; у случају да одустанемо од те стене, напустићемо нашу борбу, која, додуше, никад не доноси коначну победу, али никад не доноси ни коначан пораз.

Ни парадоксе слободе Ћосић није заобишао: Слобода – хранитељ свега најбољег и човекова највреднија чезња, такође је и *ћонор* у који он може упасти и сломити се. То се десило много пута, и судећи по безбројним примерима које нам нуди Историја, исто ће се, по свој прилици, дешавати и у будуће. Наглашавајући да слобода мора постајати све више политичка, једнако указујући и на то да без уважавања човека, нема демократског политичког друштва. И управо зато што је *контингентна* и што човек у њој

³⁹ Цит. у: *Писац и Историја*, уредили В. Вукашиновић и М. Недић; М. Срећковић, Трстеник–Београд 2005, 162.

може да се ангажује, Историја баш и јесте погодна за човеково суделовање и тумачење.

Историја и поезија су једна те истиа њусиоловина духа

„У бајкама је права историја човечанства, и из њих се да наслути, ако не и потпуно открити њен смисао.”

И. Андрић

Остаје, најзад, као битно питање нашег интереса: Шта Добрица Ћосић мисли о истини у историјском роману, заправо о односу стваралачке имагинације и интуиције наспрам егзактном историјском поступку.

Наука о друштву, мисли славни историчар Фернан Бродел, моћи ће да опстане само уколико историчари и социолози буду измирили њихове различите позиве и истовремено их упражњавали; лако је подбуњивати их једног против другог, али та преписка одвија се по нотама неких веома старих мелодија. Потребна нам је нова музика.⁴⁰

Нису ли, можда, и романи Добрице Ћосића баш на трагу Броделовог објашњења Историје. Можда. Они се не ограничавају на микроскопско посматрање детаља, већ смисао траже и налазе у разумевању појава, разумевању историјске судбине српског народа у новом добу. Тај *найор* мотивисан је силном жудњом за истином која се не да утажити и која нема смирења. Нема зато што, једнако, и писац и филозоф историје никад не сме бити задовољан оним што је откривено, дато, познато, конституисано; истина је, и по речима Бруна, у сталном трагању за истином.

Добрица Ћосић је то добро знао тврдећи, најпре, како прва историја није научна већ поетска; књижевност је старија од науке. Поетска реч је историја људског бивствања која је изражавала многострукост људске стварности. Та чињеница и документу као потврди једног фактицитета за уметност речи даје релативан значај. Стваралачка интуиција и машта, закључује Ћосић, пресуднији су чиниоци за вредност и значење историзма у „историјском” роману од егзактних, документарних чињеница.⁴¹

Његови романи носе сасвим особен лични печат свог аутора којем је уместо логичког посредовања пуких фактографских

⁴⁰ Упор. Ф. Бродел, нав. дело, 186.

⁴¹ Упор. Д. Ћосић, „Писмо уреднику”, *Историјски роман*, Београд-Сарајево 1992, 159–160.

чињеница уметничка интуиција постала битан конститутивни елемент у хоризонту његовог историјско-романеског проседеа.

Пострага за истином био је, дакако, незаобилазан, први задатак: нашла се на путу којег је отворио Достојевски чије проживљено искуство завршава закључком: да је стварност фантастичнија од сваке фантазије. Учећи и од њега, од великог руског писца, Ћосић само другим речима, каже како не верује ни у једну фикцију имагинарнију од људске стварности, као што не верује ни у једну људску стварност којој и фикција није садржај. Притом, изричито додаје: да он „није писац историјских романа”, будући да сасвим условно прихвата класификацију и категорију – историјски роман. А ако и постоји као књижевна врста, историјски роман, како Лукач тврди, постоји од Француске револуције, и он му, као такав, верује Ћосић, надмаша његово знање и ограничава слободу транспозиције; уједно му тиме укида и приповедачку мотивацију.⁴²

На трагу ових увида Добрица Ћосић критички промишља трауматичне токове Историје на српском тлу минулог века. Ту мишљење поприма облик драме са расплетом и исходштем, са горчином и патњом, са цинизмом моћи и људским искуством самоосвећења. И, ето, отуда је и био веома мотивисан да се исказе јасним критичким судом у *модерној њоејској форми* историјског романа; био, заправо, начисто с тим: да после свих досадашњих историјских искустава, толиких патњи људи и народа нисмо више лакомислени, не можемо више бити равнодушни према историјској иронији.

Уза све то, Ћосић јасно истиче: да је сваки вредан „историјски роман” хуманистичка критика Историје и одбрана човека свешћу о његовом трагизму; историјски роман је, вели, суђење Историји. Тачно. И додаје: да поетска, романсирана Историја не показује само реалну Историју, него је мења и довршава. Што се, пак, тиче питања о истини, она је, усуђујем се рећи, блиска Кјеркегоровој идеји да истина постаје само тада истинита када је субјективно прихватају, пирсвајају они који „егзистирају”. Идеологија „потпуне истине”, Добрица Ћосић то из сопственог искуства добро зна, представља ћудљиви вртлог нове трагедије.

Могуће је већ из тога навестити: да без свог романа ниједно човеково историјско време није окончано, јер, пише Милан Радуловић, није духовно осмишљено. Тек кад се из непосредне стварности имагинацијом пресели у духовни свет романа као у

⁴² Упор. *Писац и историја*, разговор В. Калезића са Добрицом Ћосићем, 178.

модерну колективну легенду, тек тада је једна епоха довршена. Ћосић је свестан тог животног смисла романа.⁴³ Ћосић, наиме, каже:

„Ма колико да је историјски роман заснован на документарној грађи, он је у суштини стварање непознатог света. И незнаног. Иначе дело би било лишено комуникацијске универзалности. Ова теза је само привидно парадоксална.

Тек поетском речју, дакле, историјском драмом, историјским епом, историјском поемом, историјским романом се уистину довршава историја. То је још Аристотел схватио. А том поетском речју, том имагинарном реалношћу, историји се укида фактицитет, људско бивство се преводи у имагинарну историју. Тако је, верујем и ја, књижевност постала најпотпунија, најстварнија историја људи.”⁴⁴

Јакоб Буркхарџ: Историја у поезији налази један од својих најважнијих, и по најчистијих и најлепших извора

Буркхарт је за свог дугог живота (1818–1897) у једној деценији (1850–1860) изашао делима пред широк круг учених савременика; иначе је остао ван главног тока европске историографије који је струјао из немачких универзитета и као резултат дао немачки историзам XIX века, утицајан у целом свету. Буркхарт се у положају типичног аутсајдера нашао под утицајем објективних околности, али и по сопственом избору.⁴⁵

Његова полазна тачка, како и сам каже, једино трајно и једино могуће средиште, јесте човек који трпи, стреми и дела, онакав какав јесте, какав је увек био и какав ће бити.⁴⁶ Говорећи о методу каже да се сваки метод може оспоравати, а да ниједан није свеважећи. Свака јединка која размишља долази својим стазама, које истовремено могу бити њен духовни животни пут, до оне огромне теме, па онда сходно овом путу може уобличити свој метод.⁴⁷

Спор између историје и поезије у погледу њиховог ранга коначно је решио Шопенхауер.⁴⁸ Поезија више постиже за сазнање бића човечанства. И Аристотел је већ рекао да је песништво

⁴³ Упор. М. Радуловић, нав. дело, 22.

⁴⁴ Цит. код М. Радуловић, *Писац и историја*, 22.

⁴⁵ Упор. Ј. Буркхарт, *Размишљања о свейској историји*, превео Б. Живојиновић, поговор Сима М. Ћирковић, Српска књижевна задруга, Београд 1996, 377.

⁴⁶ Исто, 10.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Буркхарт наводи главно дело овог филозофа – *Свешћ као воља и предсћава*, друго издање, I, 228.

нешто филозофскије и дубље од историје, а ово је истина стога што је способност која се налази у основи поезије по себи много виша него способност и највећег историчара, а и дејство за које је она намењена много је више него дејство историје.

Зато историја у поезији налази један од својих најважнијих, и то најчистијих и најлепших извора.⁴⁹

Она поезији најпре може бити захвална за сазнање бића човечанства уопште, а затим за богата обавештења о духу времена и нација. Поезија је за историјско посматрање слика свега што је вечно у народима и притом са свих појединачних страна поучна, а преко тога често оно што је једино или најбоље сачувано.

Посматрајмо је најпре према њеном спољашњем положају у различитим временима, народима и слојевима народа, питајући сваки пут: Ко пева или пише и за кога то чини? А онда питајмо о њеном предмету и духу.⁵⁰ Ако посматрамо поезију према њеној *зраћи и духу*, долазимо најпре до следећег: она је ионако, и то често подуже, једини облик саопштавања, тако да би се чак могло говорити о неслободној поезији; она сама представља најстарију историју, а и целокупан мит народа најчешће сазнајемо у песничком облику и као поезију; као гномска, дидактичка поезија она је, затим, најстарија сасуда етике, у химни она директно велича религију; као лирика, најзад, она непосредно одаје шта је људима различитих времена било велико, вредно, дивно, страшно.⁵¹

Роман је можда једини облик у којем се поезија још може приближити оној великој маси коју жели за своје читаоце: као најшира слика живота са непрестаним везивањем за стварност, дакле за оно што називамо реализмом.⁵²

Буркахрта су на маргине историографије потискивали други који га нису сматрали правим историчарем већ историчарем уметности заступником „естетизирајуће историографије”, дилетантом у племенитом смислу те речи. Ипак, за многе је постао стожерна личност, уз бок Леополда фон Ранкеа. Њихова два битно различита опуса изгледала су као да један сажима у себи оријентацију немачког историзма, а да је други оспорава. У таквом контрастирању Ранкеа и Буркахрта мање се запажало оно што је било заједничко у најдубљим темељима њихових погледа на дисциплину: супротстављање филозофским спекулацијама о току светске

⁴⁹ Исто, 80.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, 82–83.

⁵² Исто, 84.

историје, верност филолошко-критичком методу тумачења извора, настојање да се каже „како је уистину било”.⁵³

Држећи курсеве из историје и историје уметности, Буркхарт је на тај начин, пише Сима Ћирковић, примером, својом интелектуалном биографијом, ојачао ону оријентацију у историографији која је смисао бављења историјом видела не у промицању интегративне идеологије, већ у богаћењу културе, оспособљавању за разумевање другог и светова који су друкчији од нашег.⁵⁴

Као што је већ поменуто, Буркхарт није пратио владајуће тенденције у тадашњој историографији, ни тематиком ни начином рада. Ипак, он је чврсто остајао на тлу историјске науке тежећи за тачношћу и објективношћу, размишљајући о њеним могућностима и ограничностима.

Буркхарту се замерало да је једностран у коришћењу историјских извора, да је, као и Ранке, избегавао беживотне и држао се првенствено литерарних текстова.⁵⁵

И управо по томе што је сматрао да су поезија и литерарни текстови један од „најчистијих и најлепших” извора историје, Буркхарту стаје уз бок велики енглески историчар Џ. М. Тревељан.

*Џорџ Маколи Тревељан; његов присјупи историји
је изразиоо лииерарни*

Темељно проучавање Историје, мисли Тревељан, јесте оно што нас наводи да осетимо како је прошлост била исто толико стварна као и садашњост. Свет замишља да нас историчаре не занима ништа изузев прашњавих записа о умрлима.⁵⁶

У суштини, сматра велики енглески историчар, да Историја привлачи човека тиме што делује на његову машту. Наша машта жели да сагледа наше претке какви су стварно били када су се бавили својим свакодневним задовољствима. Карлајл је, вели Тревељан, истраживача Историје и старина назвао „књишким мољцем”. А тај „књишки мољац” је у дубини душе песник. Њему ће можда бити тешко да својим ближњима објасни какву поезију налази у архиви. Али његов главни подстицај је жеља да осети

⁵³ Исто, 378.

⁵⁴ Исто, 384.

⁵⁵ Исто, 390.

⁵⁶ Упор. Џ. М. Тревељан, *Друшћивена историја*, превео Веселин Костић, Српска књижевна задруга, Београд 1982, 27.

стварност прошлог живота, да се упозна с „летописом минулих времена“.⁵⁷

Треба добро размислити, напомиње Тревељан, шта све лежи у речи *прошлости*? Какав се патетични, свети, у сваком смислу *поетични* смисао крије у њој; смисао који постаје све јаснији што се више удаљавамо у времену – што је више те исте прошлости кроз коју морамо да гледамо! Када се све узме у обзир, Историја и *јесте права поезија*. А стварност, ако се правилно протумачи, величанственија је од творевина маште.⁵⁸

Бројна дела енглеске књижевности, особито енглеска драма и романи Филдинга, Џејн Остин, Тролопа и стотине других писаца притичу у помоћ друштвеној Историји управо у оној области на коју не пада светлост правних и економских докумената. Сви који знају какви су им били преци, мисли Треваљан, наћи ће неисцрпан извор радости и поуке у књижевности, јер њој време додаје историјски значај о коме њихови писци нису ни сањали. То су „књиге, школе и академије“ пручавања друштвене историје, а највећа од свих је Шекспир.⁵⁹ Или Дефо – опис који тај човек даје о Енглеској у доба Анине владавине, како примећује Тревељан, представља право благо за историчара. Јер Дефо је био један од првих који је гледао стари свет оштрим савременим оком. Његов опис се може проверавати и проширивати великим бројем других сведочанстава, али он чини темељ нашег схватања и виђења тог раздобља.⁶⁰

Општи аспект Тревељановог схватања прошлости народа проистиче из његовог уверења да расположиви методи истраживачког рада нису у стању да открију прави смисао и значење прошлости. Тврдио је како је прошлост народа толико сложена да се о њој може говорити само ако се изграде одређене формуле или направе генерализације.⁶¹

Током свог дугог живота Тревељан је истицао своју љубав према прошлости и потребу њеног приказивања на књижевни начин. У својој *Аутобиографији*, он је ту своју склоност описао следећим речима: „Одушевљавам се историјом уопште, чак и њеним најпрозаичнијим појединостима, јер они постају поетични чим постану део прошлости. Поезија историје лежи у готово чудесној чињеници да су некада на овој земљи, у овим познатим крајевима, корачали други људи и жене, стварни као што смо ми данас,

⁵⁷ Исто, 26.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто, 190.

⁶⁰ Исто, 258.

⁶¹ Упор. Д. Живојиновић – предговор нав. делу, 7.

који су бринули своје бриге и живели са својим страстима, а који су сада потпуно нестали, генерација за генерацијом, као што ћемо и ми сами нестати, као некакви духови.” То су биле речи необичне лепоте које откривају уметнички дар њиховог писца који се бави историјом, где је било много одличних научника а мало правих књижевника.⁶²

Притом, ваља, свакако, напоменути да Тревељан не одбацује „научни” приступ историји. У свом делу *Клио* одређује три основна чиниоца делатности историчара. Прикупљање и проучавање извора он назива „научним” послом; „то је посао који свако ко жели да припада професији мора добро да обави”, пише Тревељан. Потом долазе имагинативне и спекулативне способности и на крају, давање свему томе таквих литерарних облика који ће привући читаоца и проширити његове духовне видике.⁶³

Већ у својим првим радовима Тревељан наглашава неопходност стварања чврсте историјске наратије. Он упозорава како је погрешно уверење да су читки историјски текстови увек дело површних стваралаца, а да рогобатан стил открива умног писца и савесног ствараоца. „Оно што се лако чита, тешко се пише”, упозорава Тревељан. Ипак, то је вредно напора, пошто дела историчара не треба да настају ради њих самих, већ за широку читалачку публику.⁶⁴

Отуда Тревељан у свим својим радовима остаје доследан свом уметничком литерарном изразу. Његово излагање је јасно и сажето, а наратија убедљива. Полазећи од уверења да излагање свакодневног живота подстиче машту, читалац стиче уверење да је Тревељанов истински мотив за писање био поетски.

Стога је и његов приступ изразито литерарни, као што су то и његови главни извори за писање историјских дела поглавито литерарног порекла. Зато и није чудно што се Тревељан већим делом ослања на писма, дневнике, мемоаре, поезију и романе разних епоха као на основни материјал. Његова књига *Друшћивена историја Енглеске*, на пример, привлачна је и због тога што представља комбинацију литерарног истраживања и савесног истраживачког рада и осећаја за значајне теме и проблеме. У том погледу та књига представља спој научног и литерарног у историји.⁶⁵

И на концу, стоји, свакако, разложна примедба писца хвале вредног предговора Тревељановој *Друшћивеној историји Енглеске*

⁶² Исто, 5–6.

⁶³ Исто, 6.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, 19.

нашег добро познатог, несумњиво компетентног, историчара Драгољуба Живојиновића у којем каже: да Тревељанов историјски метод има својих ограничења и то: он се сувише ослања на литеарне изворе у приказивању збивања и карактера људи. Такво коришћење литеарних извора има као последицу стално стављање нагласка на живот и погледе средњих и горњих слојева енглеског друштва.⁶⁶ Тачно – бар што се тиче ове вредне књиге.

Нецићо као еџилоџ

„Док у мени има снаге и живота проучаваћу
прошлост од које на жалост, наш свет бежи,
а то је управо особина периферних људи.”

И. Андрић

Гизо је, верујем, добро рекао: има стотину начина да се пише Историја. Тачно. Један од њих је и метод, понекад више поетски него ерудитски, који оставља места интуицији и машти. За неке, опет, од поступка историчарске реторике романтизма најприкладнија је била употреба метафоре која магичним дејством речи аналогију претвара у доказ, замена идеја сликом, особито антропоморфизма једном еволуционистичком филозофијом историје.

По правилу, пише Милан Кундера, приповедач је тај који прича шта се догодило. Међутим, свака, па и најситнија појединост, чим постане прошлост губи своје конкретно обележје и постаје обрис. Приповедање је, дакле, сећање, сажетак, поједностављење, апстракција. Право лице живота, његова проза, налази се једино у садашњем времену. Питање: Како исприповедати прошле догађаје и повратити им садашњост коју су изгубили? Уметност романа проналази одговор представљајући прошлост по призорима. Један призор, чак ако је и испричан у граматички прошлом времену, онтолошки гледано јесте презент: ми га видимо и чујемо, он се одвија пред нама, овде и сада.⁶⁷

Трагање за несталим временом, јасно, нераздвојно је од саме Историје човечанства, од њених стварних процеса и односа, који више нису присутни и не учествују директно у нашим животима. Сва она чувена метафизичка питања: откуд долазимо, куда идемо, добијају у уметности сасвим одређена и јасна тумачења и нипошто нису без одговора. Бар у уметности нису. Притом, ваља,

⁶⁶ Исто, 19.

⁶⁷ Упор. М. Кундера, *Књижевни маџазин* бр. 67–68, јануар–фебруар 2007, 2–5.

свакако, нагласити да Историја није секуларизирана есхатологија, било да њен циљ схватамо као комунистичко друштво, или што год друго.

Отуда и поуздане рефлексије нашег врсног историчара Симе Ћирковића указују на то да је у историјским процесима „премало детерминизма”, те да су најважнији догађаји дело непредвидивих случајности. Зар, онда, има ишта чудније као то да Историја која се свагда мења, која захтева одређене одлуке којима људи утичу на њен ток, нису само далекосежне промене, револуције, губици и порази које човечанство трпи; то је да и како човечанство након толиких губитака и катастрофа, на развалинама онога што се догађало, изнова започиње као да се ништа није догодило. Историја је, дакле, најузбудљивија слика релативности свега, чак и људских мерила, појмова и догађаја.⁶⁸

Ако је то тако, ако је, дакле, релативизам преобладајући подједнако и у сфери епистемолошке утопије, као и у онтолошким процесима самог збивања, шта, онда, историчар од струке и науке треба да ради?

Као и увек, историчар се и данас, сматра Франсоа Фире, мора супротставити ономе што у времену, у ком пише, буди привид усуда. Он једино исувише добро зна да су све те колективне извесности само пролазни феномени. Силе које раде на универзализацији света тако су јаке да изазивају уланчавање околности ситуација које су неспојиве са идејом о законима могућег предвиђања. Мање него икада имамо право да изигравамо пророка.

На истој линији промишљања стоји и тврдња А. Шлезингера: да су и сами историчари таоци личног искуства у подухвату унапред осуђеном на пропаст – у потрази за недостижном објективношћу. Историја је, вели он, најбољи противлек за самообмане о свемоћи и свезнању, јер нас тера да признамо чињеницу која се тако често и тако тужно показује – „да будућност развејава сва наша уверења”. Има ли бољег примера *ароџанције*, пита се Шлезингер, која је Америку довела у садашње неприлике?⁶⁹ Укратко, у суочењу са чињеницом да Историја постаје утолико суверенија што више губимо илузију да смо њени господари, задатак историчара постаје све тежи.

И, ево нас, на крају, опет, на терену историографске епистемологије. Луцидна реч Иве Андрића увек је добро дошла: „Као писац ја узимам само основне податке од сведока догађаја, тек

⁶⁸ Упор. А. Шарчевић, *Домацаји и границе Левијтове деструкције филозофије повјесити*, Дијалог 3–4, 2010, 42.

⁶⁹ Упор. *Политика*, 2, III 2007.

толико да не изневерим историју.” И додаје: да су га у историји мање интересовале бројке и сувопарне чињенице, јер оне не играју битну улогу у пишевом животу. У ствари, „чињенице само стављам толико да буду у складу са догађајима; остало ја дајем путем уметности, психологије, филозофије и сличног”.⁷⁰

И став Радована Самарџића је одвећ јасан: Ако историографија иде у машту, користи интуицију преко мере, користи средства која су страна егзактном методу, онда је то недопустиво.

Ништа мање није познат и, чини се, Самарџићу супротан, став Гора Видала: Истина је оно најбоље што имагинација и интуиција могу да пруже, а писац је стога позванији од историчара да открије и поново успостави невидљиве историјске везе.

Најприкладније је, по свој прилици, измирујући став Џ. М. Тревељана: Мерило историјских студија је истина; али поезија је оно што их покреће. Њихова поетичност је у томе што су истините. У томе налазимо синтезу научног и литерарног, уверен је Тревељан.

Наш закључак: Историјска позорница је довољно пространа; на њој има места за све.

⁷⁰ Упор. И. Андрић, *Писац говори својим делом*, приредио и поговор написао Радован Вучковић, БИГЗ–Српска књижевна задруга, Београд 1994, 233.

АЛИСА И КЛОД АСКЈУ

ПО СРПСКИМ ВОЈНИЧКИМ ЛОГОРИМА

Нема на кугли земаљској гостољубивијег народа од Срба свих класа, али војска – ако могу да судим из личног искуства – надмашује све у том погледу. Обилазак логора, уз ручак у некој менажи, уз можда ноћ-две под шатором, нуди доживљај који сигурно неће брзо бити заборављен.

Они су умногоме другачији, ти логори код Солуна, од оних које су српски војници недавно имали на Крфу. Уместо пријатног хлада маслина, благог, мирисавог ваздуха, раскошног зеленила, имате велику спржену равницу где је дрвеће веома ретко, где вас прашина засипа и где сте плен мува и комараца. Морам да признам да су муве и на Крфу страшна напаст, али око Солуна су изгледа агресивније – срећом не и у граду – мада се тамо човек мора борити са комарцима и другим чак и непријатнијим реметиоцима сна, који су изгледа у Солуну сместили свој главни штаб.

Али напољу у логорима муве су права напаст, и немогуће је ручати колико-толико на миру. Лепљиве траке само погоршавају ствари јер привлаче све нове ројеве, а добронамерни напори посланих који иду горе-доле око стола нису нарочито успешни – јер ако отерају муве од вашег суседа, обично се устреме на вас. Срећом, сутон доноси мир.

И радујете се заласку сунца! Врућина је у Солуну последњих неколико недеља била страшна, и није пала ни кап кише. Наши Англо-Индијци ће вам са уживањем причати о свим ефикасним начинима који се тамо предузимају да се савлада врелина, док не помислите да је у Индији сасвим свеже. А пре неки дан, један француски официр који је много службовао у Африци, пошто се ревносно хладио лепезом, искрено је изјавио да би волео да је у Фесу.

Али у већини српских логора наћи ћете лед, а ваше поштовање према српском војнику ће сигурно порасти када сазнате да они у малим групама путују петнаест-двадесет миља сваког дана да би га донели са планине. Истог дана ићи ће далеко да би донели траву и трску да направе склониште за себе и своје коње – што је далеко боље од шатора. Официрска менажа је скоро увек направљена на тај начин, и најчешће је предмет зависти Енглеза који живе у шаторима.

Ова склоништа су изврсна и за коње, и јадним животињама је нешто овако веома потребно. Било је тужно пре неки дан видети да је један део пута просто прекривен њиховим лешинама – за тренутак човек се сети страшних дана повлачења. Ти коњи су стигли тек недавно, из Француске и Америке, и врућина се за неке од њих показала сувише јака. Они иначе лепо изгледају, као што показује посета било ком коњичком пуку; у том погледу, као у сваком другом, Французи су веома савесно обавили свој посао за Србију.

За садашње ефикасно стање српске војске посебна заслуга припада *Chasseurs Alpins* (алпским ловцима, род француске војске, прим. прев.) – пошто је главни задатак реорганизације на Крфу био у њиховим рукама. Срби су се од својих француских пријатеља опростили са великим жаљењем и много симпатија када су ови, пошто су извршили свој задатак, одлазили са острва. Нешто од срдачних осећања која су преовладала, нешто од српског осећања захвалности – увек наглашена црта националног карактера – може се разабрати из кратког одломка из једног објављеног поздрава једног српског избеглице у Ници јединицама које су се враћале:

Поздрављајући вас од срца – (тако пише) – ми српске избеглице само вршимо своју дужност према вама, нашу дужност према нашим мртвим – онима које сте видели како умиру на острву Виду, које мора за нас увек да носи тако тужна сећања – и коначно своју дужност према себи самима.

Нису сви могли да преживе, наша драга српска браћа, пошто су били изложени суровостима природе и непријатеља. Људска издржљивост то није дозволила. Острво Крф, окупано горким водама Јадрана коме су Срби од 1912. посветили толике жртве – острво Крф, као што ви знате боље него многи од нас, било је засејано српским гробовима, док су плаве воде Јадрана прогутале на хиљаде наше несрећне браће.

Али наше мисли морају да буду упућене онима који су преостали, и онима којима сте дали оно што само браћа могу дати – најпре, братску љубав, затим храну, и коначно средства да се још

једном суоче с непријатељем. На овоме вам захваљујемо, другови и пријатељи наше драге браће; нека им ваш наук отвори стазу победе и поведе их ка ослобођењу мученичке Србије.

Цитирао сам речи дословце, али лично бих рекао да никаква „обука” неће много утицати на Србе када једном дођу у додир са Бугарима; снага њихове мржње, знање да су њихови драги остављени у опустошеној земљи – и, више од свега, национални понос – те ствари ће их водити ка победи.

У једно сам сигуран: нико није жалио за релативним удобностима Крфа када их је заменио за строже услове у Солуну. Јер то је био велики корак напред, ступити ногом на македонско тле. Било је људи – и то није претеривање – који су се по искрцавању из транспортног средства које их је безбедно довело до њиховог одредишта, бацали ничице и љубили земљу – јер је македонска земља и српска. И виђао сам у логорима како су лица људи синула када им је било саопштено да ће можда бити предузет још један корак – да ће можда кренути ка одредишту на фронту – скоро до саме капије Србије, где их од непријатеља са којим жуде да се ухвате у коштац дели само узан појас земље.

Овог пута се са њим суочавају у другачијим околностима. Однос није више три према један, као што је било на аустријској и бугарској граници; близу је дан када ће се Србин и Бугарин срести човек на човека, и када ће победа припасти ономе коме припада.

Чињеница је да Бугари знају за ову велику осветничку силу која већ удара на њихову капију, и у души су узнемирени. Тон њихове штампе указује на то. До недавно су покушавали да утеше свој народ убеђујући га да српска армија више не постоји.

Да је српска армија чињеница – и то врло активна и одговорна чињеница – неће бити потребно много времена да се то установи ако један дан посветите посети логорима. Возите којим год хоћете правцем из града и неизбежно ћете наићи на логоре – француске, енглеске или српске – неке близо, а да бисте стигли до других мораћете дуго да путујете. Можда ћете морати да скренете са главног пута и трукате се преко примитивно направљених путева, али чудесно је шта аутомобили могу да ураде овде – да и не помислите на препреке које би просечан шофер у Енглеској прогласио несавладивим.

Сам Солун лежи на падини брда, и има пуно брда наоколо, сва веома гола и непривлачна на први поглед, мада су боља ако сте заинтересовани да лутате међу њима, јер ћете наћи сеновите јаруге и потоке, мала језера чија вода је изванредно хладна и примамљива. Има дивљег цвећа у изобиљу за ботаничара, а биће занимљивости и за зоолога. Флегматични човек можда неће

закључити да су животиње и инсекти тих брда нарочито привлачни, мада ће се дивити циновским вилинским коњицима, дивним лептировима, и, ако се затекне напољу ноћу и довољно далеко од града, свицима. Занимаће га мале корњаче којих има пуно на све стране. Војници у логорима су их усвојили у великом броју, а причају ми да су најмање, сићушна створења не већа од новчића од два шилинга, постале популарне у Паризу, где служе да многе девојке подсећају на одсутног драгог.

Међутим, поред мува и комараца који су већ поменути има и других досадних инсеката који упадају у логоре. Главни међу њима су велики црни мрави, који уједају, и многе врсте стонога. Неке од ових су заиста застрашујућег изгледа – једна врста личи на живу кичму харинге. Можда јесте а можда није штетна, али човек сигурно није склон да у њеној близини остане дуже него што је потребно.

Морате да пазите и на змије ако одете у брда – и мораћете то да чините ако идете у посету удаљеним логорима, чак и некима у близини. То су шарке, и опасне су. Можда ћете такође привући непријатну пажњу овчарских паса, крупних дивљих животиња са којима није уопште пријатно борити се. Ни сами пастири нису уопште благе пастирске нарави како сугерира реч, тако да је, све у свему, ако сами тумарате, препоручљиво да носите оружје.

Али није потребно да идете далеко. Можете се држати долине Вардара и видети све логоре које пожелите. Ићи ћете прашњавим путем по широкој равници, и можда ће једна од првих ствари које ћете запазити бити необичне хумке ту и тамо, од који неке стоје усамљене док су друге прилагођене за разне војне потребе. Еуфемистички су назване „бубуљице”, а у ствари су надгробне хумке, или, у случају оних већих, остаци преисторијских села. Откривени су бројни занимљиви „налази” када је требало копати по овим хумкама, и они чине језгро новог музеја који се за сада налази у Белој кули у Солуну. Тамо се шаљу и сви антиквитети који се открију у рововима – тако су ископана један или два изузетна примерка древне грчке уметности.

Друм је закрчен саобраћајем – махом војним. С времена на време можете видети сељачка кола која вуче пар стрпљивих бивола. Сада су се навикли на моторна возила, мада су се не тако давно љутили на оно што им је очигледно личило на нову, чудну животињу. Неколико пута, у Србији, имали смо веома узбудљиво искуство, када смо били у опасности од крда бивола која су нам препречила пут и претила да нас нападну. Крупне животиње воле да се ваљају по блату; покрај пута има јаруга и јаркова у којим их можете видети, и изгледају више него било шта као нилски коњи.

Ту и тамо у равници налазе се села, или је можда логор који желите да посетите близо неког о њих. Село, десетак белих кућа и џамија, представља такорећи центар веома живе људске активности. Најбоље куће ће дати официрима штаба, и видећете мало или ништа што би указивало да су услови икада били другачији од оних које сте данас затекли, у толикој мери је рат захватио околину.

У једно можете бити сигурни, а то је да ћете бити дочекани са највећом љубазношћу и гостољубивошћу, и све ће бити учињено да вам се испуне жеље, какве год биле. Наравно, морате имати добре акредитиве – али то се подразумева.

Да ли желите да видите како трупе изводе егзерцир и да се уверите да су оспособљене? За то морате доста поранити, јер се на сваки начин користе предности свежих јутарњих сати, али вреди потрудити се да устанете рано, јер ћете видети компетентност и дисциплину који вам уливају поверење за будућност.

Да ли желите да надгледате неку посебну службу или појединост војске? Увидећете да вам то стоји на располагању. На пример, приликом моје последње посете изразио сам жељу да видим „сгароуилотс”, или „жабице” – нове мале али веома ефикасне топове које су у употребу увели Французи – оригиналан систем је немачки. Реч „сгароуилот” се примењује на цео „obusier de tranchee” (рововски минобацач), док се лафет минобацача без точкова назива „сгароуд” (жаба). Мојој жељи да видим ова артиљеријска оруђа одмах је изашао у сусрет један љубазан француски официр, који је командовао дивизионом артиљерије са коњском вучом придодатим српској армији; не само да ми је оруђе детаљно објашњено, већ су прошли читав поступак припреме једног топа за дејство да бих добио задовољавајућу фотографију.

Можда, међутим, желите само да стекнете општи утисак – да обилазите логоре и посматрате како су људи смештени и како проводе време. Можете веома лепо провести дан у томе, али морате да budete спремни да пијете много турске кафе, ликера, вина и ледене воде, јер ће вам свуда бити указано издашно гостопримство. Говорио сам о заклонима од суве траве и врбе које српски војници праве за своје офицере, и моћи ћете да оцените њихову вредност и сами – они су изванредно хладовити у поређењу са нашим шаторима. Сами војници углавном спавају у малим шаторима „штенарама” – и човек ту савим удобно спава, што знам из искуства.

Српски војници данас изгледају веома увежбани и снажни; тешко је поверовати да су то исти људи који су се тетурали по албанским планинама. Многе најпре нећете ни препознати као Србе пошто су, са општом новом опремом, прихватили и металне

шлемове којима су их снабдели Французи – а тешко је одвојити Србина од његове карактеристичне „капе”.

Требало би много простора да се наброји све што ће вам показати, али не смете пропустити детаље интендантске службе, која је данас изванредно организована. Србин, који не може да живи без хлеба, сада има све што му је потребно, па и више. Било је дана када су због политичке ситуације становници града тешко долазили до хлеба, али није дозвољено да војска трпи. Већина великих камиона које сте срели успут служе за превоз провијанта. Они возе донекле, а онда се провијант разврстава и до коначног одређишта, понекад доста удаљеног, превози колима.

Пољске кухиње ће сигурно привући вашу пажњу, и увидећете да се Срби, где год да се нађу, држе своје кухиње. И ако обедујете у њиховој менажи, ценићете вредности тога – посебно могу да вам препоручим пилећу супу.

Ручати у менажи једног српског пука је занимљив доживљај, и нисам уопште срео енглеског или француског официра који није био импресиониран духом једноставне срдачности који преовлађује. Ако сте главни гост, поставе вас у чело стола. Ваш домаћин, пуковник, командант пука, сешће са ваше десне стране. У Србији је обичај да се после аперитива – најчешће вермута – са првим јелима пије пиво а онда настави са вином, али у Солуну немамо пиво. За време обеда веома је уобичајено да неки војник који је обдарен за музику и песму приреди забаву. Човек се једноставно појави са виолином, и свира и пева прво што му падне на памет. Један мој пријатељ је пре неки дан жалио што више нема министрела, па сам га одвео у менажу као што је ова коју описујем, и брзо се уверио да та уметност није мртва – бар међу Србима.

То што овај самоуки војник музичар изводи да вас задовољи су „народне песме” у најчистијем значењу те речи – многе од њих, иако познате свима, вероватно нису никада објављене; као и све српске песме, прожете су меланхоличним тоном чак и када је рефрен раздраган и весео: чудно неодређен, никад се не завршава наглашеним акордом, већ увек оставља утисак нечег незадовољног – несхваћеног и недокучивог. То је несумњиво стога што је сугестија за песму потекла право из природе.

Али наш министрел се не задовољава само тим стварима које су, дивне нама, за њега несумњиво обичне и безначајне. Он је спреман и способан да се вине у веће висине. На пример, пре неки дан, пошто сам са највећим уживањем одслушао једну страствену и силовиту песму о примитивној љубави, мржњи и смрти, наш музичар се окренуо и, са свесним поносом, подигао виолину и

почео да свира – а било је савршено очигледно да свира мени, да ме посебно одобровољи, и да је у то унео своје срце. А свирао је „Типерери” (популарна енглеска песма, прим. прев.). И био је видљиво толико задовољан собом да нисам могао да га замолим да престане, нити би могао да схвати колико је, збиља, „Типерери”, далеко од моје представе о прикладности ствари.

Веома често и сами официри ће свирати и певати када се заврши вечера. Донесу виолину, мала група се скупи и – пева. Нема ту оног „Да ли би тај-и-тај био љубазан?” Све је тако природно и спонтано. Ако се зна да је неко међу војницима талентован, и они могу да приступе и свирају и певају. Њихови официри се интересују за њих и охрабрују их. Једном приликом мој домаћин, пуковник, рече ми да је међу његовим војницима и један талентовани млади уметник и упита ме да ли бих волео да видим неке његове радове. Наравно, сложио сам се, и донеше неколико дебелих блокова за скицирање који обиђоше око стола. Затим доведоше и самог уметника да га представе. Тај мали приказ ми се свидео јер је показао диван однос између официра и војника. Можете ли да замислите нешто тако у енглеској менажи?

Што се тиче радова младог уметника, они су поседовала изузетну оригиналност и снагу. Било је ту неких четири-пет туцета цртежа, у црно-белој техници, о великом повлачењу, и гледајући их тако сам зажалио што нисам имао прилику да их представим у Лондону у време када би били високо оцењени. Уметникови радови у боји били су још упечатљивији и необичнији од цртежа; као и музичар, и он је имао природан дар и вероватно ће само његов мали свет икада то видети.

Нећете сувише касно остати за столом у менажи, јер рано устајање је у Солуну правило и знате да ће ваши пријатељи већ рано ујутро имати пуно посла; али када се повучете у свој шатор – где ће вас послани скинути и сместити вас у кревет – или вратите колима у град, већ како буде, понећете са собом снажно осећање да су Срби ваши прави пријатељи и савезници.

МАЛИ СИВИ КРСТ

Крф, маја 1916.

Постоји једна чувена слика, позната у Енглеској са честих репродукција, која се зове *Осирво мривих*. Верујем да је оригинал урадио Беклин и да је изложена у Минхену. Ова слика има за

мене неку опсесивну фасцинантност због своје суптилне и лепе сугестије на највећу тајну живота – смрт.

Први поглед на крфску тврђаву, када јој се прилази с мора, необично је сличан овој слици.* мени је та сличност била толико упадљива да сам за тренутак задржао дах од тихе запањености. Јер сам знао да се заиста приближавам Острву смрти.

Ипак, право острво смрти није Крф. То је мали комад земље, можда километар дугачак с краја на крај а широк четврт километра, који је одвојен од копна уским појасом воде. То је Видо, и ту су изнурени српски војници доношени да умру.

Данас таласи благо запљускују Видо, а небо изнад њега је плаво као Мадонина хаљина, али зелено острвце изгледа некако тужно, благо меланхолично, као да је и само тло свесно да је постало пребивалиште мртвих.

Живи избегавају Видо. Неко време ово острвце са својим нагнутим зеленим обалама било је практично одсечено од света – потпуно препуштено болесним, јадним уморним војницима Србије у којима није више било снаге – бледим, изгладнелим жртвама великог повлачења. Они су били сенке, утваре које су пуниле Видо недељама док море и земља нису примили у себе изнурена тела. И тако је Видо полако поново постало усамљено острво – гробље војника.

Живи осећају да им није место на Виду; оно је престало да припада било човеку или жени, оно је постало гробница – веома света гробница – острво починка и сна.

Сунцем опаљени војници, Срби, који су срећно повратили своје здравље и снагу, гледају острво са страхопоштовањем, јер за њих Видо мора увек да буде нешто посебно. А таласи који запљускују обалу су дубоки, широки покрови. Смрт је свечано заседала на Виду, испружила своје руке и благословила га, посветила га за вечита времена; посејала је мртве кости у земљу или их поверила намрешканом мору – кости хероја; уморнима је дала блажени починак.

Постоји на Виду један мали крст, једноставан мали крст од сивог камена, којег су ту подигли непретенциозно неки пријатељи Србије. На њему је натпис на српском и енглеском. Можда је баш због своје једноставности он најприкладнији споменик скромним јунацима чије почивалиште обележава. Јер било шта украшено и

* Од када сам написао горње редове сазнао сам да је чувена слика била стварно инспирисана малим острвом недалеко од Крфа које, као и тврђава, пада у очи својим високим чемпресима. То место је славно од давнина. Из непознатог разлога сада се зове Острво пацова, али његова слава је углавном везана за Одисејева лутања.

сложеније би сигурно вређало чула, сметало оку; острво Видо је споменик само по себи.

У Грчкој није по прописима да се подиже споменик изнад гробова мртвих ако се не добије благослов и дозвола цркве; стога је уприличена потребна церемонија. И требало је да буде једноставна и непретенциозна као и сам споменик. Требало је да прође без високих достојанственика и компликованог церемонијала. Дародавци крста су само желели да на скроман начин изразе своје поштовање.

Али ствари нису испале како је предвиђено; вест о томе се прочула – јављено је на високом месту. Тада су се сетили, пошто на Виду још није одржано велико опело, да нема боље прилике од ове.

И тако, једноставно опело које је било предвиђено, постало је велика церемонија. Архиепископ лично је служио опело, у пратњи богато одевених патријарха, и свих угледних цивилних и војних личности којих је пун Крф. Престолонаследник Србије окружен својим генералима и министрима, високе личности одавале су почаст скромним мртвим.

Замислите тај приказ: сунце је јарко сијало тога јутра, море је било тамно плаво, таласи су благо заплускивали обалу – о, веома благо – као да су хтели складно да пропрате свечано појање опела, а острво које је смрт узела за себе било је препуно српских, енглеских, француских и грчких официра. Али неколико сати касније Видом је поново завладала тишина – острво је препуштено свом спокоју.

Ведре боје јутра су избледеле – уступиле су место нежним сивим бојама сутона, а ноћу је изашао месец и месечеви зраци су се поигравали нежно и тајанствено на малом, сивом каменом крсту.

Мали крст – мали крст од сивог камена – ах, прикладнији споменик од овог једноставног крста се није могао подићи српској сељачкој армији; јер људи који су умрли на острву Виду су били људи скромног порекла који су мало ценили помпу и славу овога света, људи који су више од свега волели своју земљу – храбри војници који су трпели хладноћу и глад и на крају страдали од исцрпљености и болести на тлу које није било њихово.

Можда су пре него што су умрли видели крст на коме је Божански Спаситељ био распет, крст свога спасења, а пошто су били веома изнурени и уморни, можда им је Он лично дошао у смирај дана – Исус Дрводеља, Христос, Син Божји, Човек који је био Човек Патње коме је патња била позната. Да, уз све поштовање

поверујмо да ови јадни српски војници нису сами пролазили кроз Долину сенке смрти, већ да их је водио Онај који је том стазом ходио пре, Човек који је дао Свој живот, Своју крв, за друге, и који је, као и ови Његови јадни следбеници, изранављеним ногама корачао путем ка Голготи.

Војници ниског порекла али људи који су постали налик јутарњим звездама; јер српски војници су оставили иза себе бесмртну успомену. Људи чија тела су сахрањена на Виду умрли су радо за своју земљу и њихова земља их неће заборавити, а њихов прах ће посветити ово усамљено мало острво – острво које као свој симбол има један камени крст.*

Превео с енглеског
Бранко Момчиловић

* Текст је последње поглавље књиге *Ојусіоцена земља*.

БРАНКО МОМЧИЛОВИЋ

ДВА ЗАПИСА

ЖРТВЕ ПЛАВЕ ГРОБНИЦЕ

Током Првог светског рата у Србију, и касније на Солунски фронт, дошло је много добровољаца из страних земаља, понајвише жена. Највише их је било из Велике Британије, затим из Сједињених Америчких Држава, Русије и Канаде и неких других земаља. Долазили су организовани у разне медицинске мисије, са потпуно опремљеним пољским болницама и квалификованим особљем. Људство су сачињавали лекари, често хирурзи, медицинске сестре, болничари и разно помоћно особље. Међу овим последњим било је пуно приучених, који су од стручне спреме имали добру вољу да према својим могућностима ублаже људску патњу и страдање. Било их је из разних друштвених слојева, често из угледних, понекад и аристократских породица. Те жене се нису либиле ни најтежих и најнепријатнијих послова: прале су веш, кувале, возиле аутомобиле, помагале лекарима, неговале рањенике.

За време затишја ове болнице су пружале помоћ и цивилном становништву, посебно у време велике епидемије тифуса која је 1915. у Србији однела на хиљаде живота војника и цивила, и када је живот изгубило и много српских лекара.

Било би неправедно помињати само нека имена. Ипак нека су незаобилазна: др Елси Инглис, управница Болница Шкотских жена, која је сагорела на послу и умрла исцрпљена напорима; гђа Мејбел Стобарт, управница болнице у Крагујевцу, која је са својим особљем кренула са српском војском у велико повлачење; и наредник Флора Сендс, једина Британка војник у српској војсци.

Брачни пар Алиса и Клод Аскју представљају посебан случај. Били су популарни књижевници, који су у коауторству објављивали романе и приповетке, најчешће у периодици. Очигледно су писали популарну забавну литературу намењену широкој читалачкој публици јер нису оставили неки видљив траг у енглеској књижевности. Њихових имена нема у историјама књижевности, лексиконима и речницима књижевних биографија. За нас су, међутим, изузетно значајни.

Пријавили су се 1915. за одлазак у Србију у време затишја на фронтима, пред аустроугарско-немачко-бугарску офанзиву у јесен 1915. године. Били су у саставу Прве британске полске болнице, али не у неком „болничком” својству већ као писци!

Задатак им је био да записују своје утиске о рату са лица места, као ратни репортери и хроничари. Нису ни слутили колико ће се њихов боравак у Србији претворити у страшну одисеју, да ће заједно са српском војском и народом кренути у велико епско повлачење, на Голготу једног народа, да ће пати-ти заједно са Србима и бити сведоци ужасне ратне трагедије. Ипак, Клод Аскју није ни у најтежим тренуцима заборавио на своју дужност да бележи виђено и доживљено. Утолико пре, што је и сам био сапатник својих пријатеља Срба, јер је већ на почетку повлачења одлучио да се одвоји од своје болнице и да крене у повлачење са војском, са штабом Друге армије војводе Степе, јер је наслуђивао да ће само тако моћи да буде аутентичан сведок предстојећих догађаја, чије размере и ужасе је наслуђивао.

Сведочанство брачног пара Аскју (чини нам се, ипак, да је књига пре свега дело Клода), како због околности повлачења тако и због чињенице да је дело књижевника, узбудљивије је и књижевно вредније од других мемоара и дневника Британаца који су такође забележили своје доживљаје са српском војском. Осим тога, пошто су се повлачили са војском а не са својом болницом, доспели су даље од својих земљака, који су углавном евакуисани раније. Аскјуови су доспели до Љеша и Медове, одакле су бродом пребачени у Италију. Они су, дакле, стигли готово до краја Голготе.

Како Клод Аскју напомиње, његови записи су објављени у првобитној форми, без накнадних исправки и дотеривања, и због тога поседују аутентичност изворних утисака. То показује и година објављивања књиге, 1916, што значи неколико месеци после ауторовог повратка у Лондон. Није претерано рећи да ниједан Британац није оставио овако потресно сведочанство о егзодусу српске војске и народа у јесен и зиму 1915–16.

Књига не садржи само сцене из великог повлачења већ и бројне осврте друге врсте. Као расни путописац, кавих је било доста у Великој Британији, посебно у 19. веку, у паузи уочи велике офанзиве Централних сила радознали Аскјуови су се трудили да што више виде и сазнају. Упознавали су народ и његове обичаје, били на сеоској слави, на свадби у Грачаници. Пажњу им је привачила живописна народна ношња, сеоска и градска архитектура, ентеријери у кућама, хотели, српска кухиња. Као и многи њихови претходници, Аскјуови су били опчињени оријенталном архитектуром, ношњом, обичајима и егзотиком. Клод је, као прави Енглец, био љубитељ цвећа и природе уопште, и поклонио је у књизи доста пажње флори, али и фауни крајева кроз које су пролазили.

Аскјуови су се трудили и да што више сазнају о историји Србије и Балкана, о којима, очигледно, нису много знали пре поласка из Енглеске. Стекли су на брзину приличан, мада несистематичан увид у српску историју; Отуда у историјским дигресијама има фактографских грешака и погрешних судова, разумљивих у околностима у којима су стицала знања о Србима.

Из последњег поглавља, *Еџилоџ*, види се да се Клод Аскју, вероватно без Алисе, после опоравка у Великој Британији, брзо вратио својим Србима. Маја 1916. присуствовао је освећењу каменог крста на Виду, Острву смрти, првог обележја на месту где је умрло на хиљаде српских војника. Ово поглавље је изузетно надахнуто и потресно и представља својеврсни некролог људима који су створили легенду о Плавој гробници и Острву смрти. Такође је дао допринос прослави Видовдана у Великој Британији 1916, написавши једну песму о Косову и један чланак о Србима.

Изгледа да је Клод Аскју дуже и у више наврата боравио међу Србима у Грчкој, по свој прилици најчешће сам, јер је Алиса била сувише изнурена напорима повлачења. Касније му се придружила и у јесен 1917. заједно су настрадали када је њихов брод, којим су путовали у Грчку или се из ње враћали, био торпедован у Јадранском мору од сумарена. Клод је заувек остао у Плавој гробници а Алисино тело је море избацило у увалу малог острва Звириновик крај Корчуле. Сахрањена је на малом сеоском гробљу на Корчули, на коме јој је подигнут леп надгробни споменик у облику каменог крста, са уклесаним натписом: „Alice Askew – englezka spisateljica – donesena morem 29. – а покорана – kommissionalno – 30. oktobra 1917”.

Тако су се и Аскјуови придружили неколицини племенитих Британаца који су дали своје животе за Србију и својим

сапатницима са Великог повлачења. А њихова књига о повлачењу српске војске и народа у јесен и зиму 1915–1916 представља својеврсни споменик њиховим сапутницима на путу ка Голготи. Њима су аутори и посветили своју књигу.*

УМЕСТО НЕКРОЛОГА ДУШАНУ БРКИЋУ (1913–2000)

Нисам у животу срео ни видео много историјских личности, поготово изблиза. Сећам се како сам негде 1961. у Крушевцу видео „друга Титу”, „највећег сина наших народа и народности”. Тада сам радио у основној школи и, како то већ бива, извео свој разред на одређено место да му „спонтано” машемо и аплаудирамо када његова лимузина прође поред нас. Изненадило ме је како је мали и пегавог лица. Тога дана су биле велике контроле, нарочито улица кроз које је требало да прође. У главној улици се много градило, па да он не би видео рупе за темеље и гомиле грађевинског материјала и земље, поставили су велике даске као тарабе да све то заклоне. Јер, „није згодно”. Како то већ бива, касније су докони варошани причали занимљивости везане за његов боравак. Наводно, један од оних који су били задужени за контролу хране и пића нашао је у једног флаши неког Титовог омиљеног француског коњака, чини ми се „реми мартена”, велику муву. Ко ће то знати. Међутим, једна друга анегдота звучала је аутентичније и занимљивије. Наиме, велики гост је одсео у хотелу на Јастрепцу. Био је раноранилац, или није могао да спава на приличној висини, тек, рано ујутро је предухитрио своје обезбеђење и дошао за шанк, где га је дежурни конобар услужио. Оно што је занимљиво, кажу да га је послужио келнер Гема, који је за време рата био у четницима. Ето, и поред свих провера, промакну и овакве ствари.

Видео сам га и доста касније, у Новом Саду, када смо му ту негде испред Синагоге (ту је било „наше” место, место Филозофског факултета), такође распамећено махали и плескали. Плескали смо, наравно, и другарици Јованки, и њеној пудлици. Ваљда ме од онда нешто не дира њена „тешка” судбина у каснијим временима. Видео сам једном и Чича Јанка, Мошу Пијаде, који

* Овај текст је поговор књизи *Ойусішоцена земља* Алисе и Колода Аскју (прев. Б. Момчиловић).

је говорио на митингу у Крушевцу, онако народски, помињући и некакву баба Пелу. Као, „па то зна и баба Пела”.

А онда, почетком деведесетих година упознао сам лично једну значајну личност из времена рата, па и поратног времена, Душана Бркића. Ја сам био ђак његовог брата Свете Бркића, првог шефа Катедре за англистику Филозофског факултета у Новом Саду, код кога сам и дипломирао 1959. године. Са професором сам и после дипломирања одржавао везу, посећивао га у Београду, чак и са њим урадио један српскохрватско-енглески (у каснијим издањима српско-енглески) речник, објављен код Бигза. Те посете су биле увек пријатне, често инспиративне, јер је Света Бркић био велики зналац, не само енглеске и америчке књижевности, већ и уметности и разних других области, прави полихистор, и сјајан козер. Једном приликом, можда 1992, био сам његов гост на ручку. На зидовима његовог стана је увек било доста занимљивих слика. Том приликом запазио сам принову, један леп акварел, па сам га питао чији је то рад. Рекао је да је то насликао његов брат Душко. Једном следећом приликом затекао сам и Душка код њега па смо разговарали и о његовим акварелима. Рекао ми је да доста слика, да код куће има доста акварела и позвао ме је да једном свратим са Светом да их погледам. Наравно, позив сам прихватио са задовољством. Када сам следећом приликом планирао пут у Београд јавио сам се Свети и питао га да ли би могли да свратимо до Душка да видим његове слике. Сложио се и договорили смо се, пошто су становали на два краја града, да не свраћам код Свете већ да у 11 сати будем код Душка, где ће и он доћи. Био сам тачан, што није био случај са мојим професором, који је био песничка природа (објавио је, између осталог, и збирке песама), што значи да није много марио за тачност; време му је некако било растегљива категорија, тако да смо га чекали готово цео сат. Био сам му касније веома захвалан због тог закашњења јер сам имао изузетно занимљив разговор са његовим братом. Он је иначе био велики страдалник, робијао је укупно четрнаест година, од чега на злогласном „Голом отоку” и Светом Гргуру десет. Испричао ми је доста ствари о свом робијању на острву, на моје прилично изненађење, јер Голооточани нису нимало причљиви људи, и веома су се штуро дотицали своје трагедије, а многи никако. Имао сам неколико добрих пријатеља који су били Бркићеви сапатници на Голом отоку (тај период се у њиховим биографијама означавао као „боравак на друштвено корисном раду”, стандардна околишна формулација). Били су веома мучљиви а ја нисам желео да их запиткујем о томе али Душко Бркић је био другачији, причљив, и мада је говорио о ужасним стварима, причао је

са неком ноншалантношћу, чак и ведрином, која ме је изненадила. Био је ментално веома јака личност и дуге године робије га нису сломиле.

Не сећам се како је хронолошки текао наш разговор, али ћу га ја испричати хронолошки. Он је за време рата био високи партизански руководиолац у Славонији, послат по задатку, један од организатора устанка, комесар разних јединица, од чете до корпуса, али ми није детаљније причао о томе. Сећам се једино да је поменуо име једног касније високог партијског функционера, Хрвата, члана Извршног комитета ЦК Хрватске, који је на почетку рата био усташки повереник у неком месту у Славонији, чини ми се Шаренграду. (Тада сам се изненадио, а после сам престао да се ишчуђавам овим трансформацијама. Било је у томе рату баш свачега.) Више ми је причао о послератним догађајима, у којима је такође играо значајну улогу. Као један од тројице-четворице најистакнутијих Срба из рата, постао је најпре министар финансија па потпредседник хрватске владе и министар правде (пре рата је завршио правни факултет). Други министри су били генерал Раде Жигић и Станко Опачић-Ћаница. Врло брзо су осетили како ветар дува, односно постало им је јасно да се политика према Србима не мења. Нису били неми посматрачи онога што се догађало већ су отворено замерали због такве политике. Видели су да се Унрина помоћ шаље углавном хрватским, готово неоштећеним селима, док се у спаљена српска села шаље на кашичицу. Исто тако, у српским крајевима су се мало градили привредни објекти. Посебно је био отворен и гласан у својим протестима Ћаница, који је пре рата био сељак и столар, у рату био командир и командант, догурао до чина пуковника, а остао простодушан и говорио „што на ум то на друм”. Душко је такође видео и да се отеже са повраћајем српске црквене имовине, опљачкане за време рата из ризница фрушкогорских манастира. Било му је несхватљиво да се то третира готово као неки ратни плен, и често је приговарао Бакарићу, председнику хрватске владе, говорећи да је срамота што се толико отеже са враћањем опљачкане имовине. Он је и мимо Бакарићевог знања, као потпредседник владе, издавао налоге да се опљачкано врати, и успео је да врати готово све у две велике композиције.

Поменуо је и један занимљив детаљ. У Бакарићевом кабинету у некој витрини приметио је једно минијатурно *Мирослављево јеванђеље*, вероватно препис, које је овај држао као украс. Толико му је додијавао својим пребацивањима, да је некоректно задржавати га и да и њега треба вратити, да је Бакарић на крају попустио. Но, ту није крај одисеји тог јеванђеља. Бркић га је послао

Митри Митровић, министарки културе у влади Србије. Касније су следили трагични догађаји за многе комунисте, поготово Србе, и он је заједно са Жигићем и Ћаницом доспео на Голи оток, како се то каже, „ни крив ни дужан”. Да заиста није био информбированац уверио сам се знатно касније, када је мутни, лукави „злодјеј” Бакарић у једном интервјуу изјавио да су ова тројица доспела на Голи оток као „православци” (односно Срби). Исто је рекао и мрачни Иван Стево Крајачић. Хрватима је добро дошла Резолуција Информбироа, коју су они искористили за обрачун са „непоћудним” Србима у Хрватској, посебно онима који су из рата изашли са великим капиталом; њих су слали на Голи оток. Лично Бакарић је интервенисао код Тита да се они склоне и овај му је радо изашао у сусрет. После њих дошли су Драгосавци и њима слични, „поћудни” Срби.

О својој голооточној одисеји није ми много причао, бар не о себи. Само је рекао да је његовог сапатника, генерала Радета Жигића, зверски убио командант логора, неки пуковник Булатовић, Црногорац. Скакао му је у чизмама на груди док га није здробио. Код Ћанице, у његовој књизи *Србин у Хрватској*, наишао сам на другачију верзију Жигићеве смрти; наводно је извршио самоубиство скочивши са стене!!! Чудило ме је да двојица сапатника дају две различите верзије те смрти. Међутим, Ћаница пише да им на Голом нису дозвољавали да се састају ни да разговарају, па је онда ствар јаснија.

Свој монолог Душко је на овом месту прекинуо и показао ми је једну слику на зиду. Питао ме је како ми се свиђа. Одговорио сам нешто „округло па на ћоше”, јер слика није била богзна како занимљива, ни по мотиву ни по колориту. Представљала је део неке обале, незанимљив као и позадина. Онда ми је Бркић објаснио зашто је изабрао тај неузбудљив мотив: „Видите овај појас мрке боје у предњем плану? То је тениско игралиште близо Опатије. Није неки занимљив мотив. Међутим, имао сам лични разлог. Наиме, када сам после робијања прве туре од пет година пуштен са Голог отока, дошао сам на ово место на слици да га ’уметнички’ представим. Јер знате, ја сам га градио, са својим сапатницима са Голог. Довели су нас ту да га изградимо за разоноду ’другова’.” (Ова реч има збиља разне нијансе значења.)

Причао ми је затим да је током краткотрајне слободе дипломирао англистику у Београду (иначе је те студије започео још пре рата!). Замислите човека који након ужасних година на Голом отоку има менталну снагу да заврши још један факултет. Но, Бакарић га није пуштао из канџи. Под неким изговором поново је осуђен на додатних пет година на Голом отоку. Није био довољно

„преваспитан”. Био је, у голооточком жаргону, „двумоторац”, како су звали оне који су пуштени па онда опет послати на Голи оток да се преваспитају. И ту робију је одрадио до последњег дана и онда се склонио од Бакарића у Београд. Али, тада се спетљао са оном групом која је одржала оснивачки конгрес Нове комунистичке партије у Бару. Похапшени су и осуђени, он на четири године, које је одслужио у Пожаревцу и у нишком затвору. Ова робија му је у поређењу са Голим отоком била као бања. Причао ми је да је постао привилеговани затвореник, захваљујући сликању. Наиме, овај неуништиви човек је крајем шездесетих и почетком седамдесетих завршио и ликовни одсек на Вишој педагошкој школи у Београду. Са хумором ми је рекао да је од својих школа највећу корист видео од сликарске дипломе. Постао је и „слободњак” зато што се некако у затвору сазнало да је и сликар, па су му одредили једну собу као атеље, у коме је сликао искључиво портрете – затворских службеника, наравно. Насликао је повелику галерију – портретисао је управника, његовог заменика, командире страже, њихове заменике, стражаре, и кога све не. Питао сам га да ли може да ми покаже неки од тих портрета. Насмејао се и рекао да нема ни један. „Знате, свако је после позирања понео свој портрет кући.” Природно.

Испричао ми је да по доласку у Београд није никако могао да уђе у траг малом Јеванђељу које је послао Митри Митровић. Очигледно га је она, или већ неко, „смотао”, присвојио као неки ратни плен. О томе је објавио чланак у неком стручном часопису Народне библиотеке, *Археографским њрилозима*, ако се добро сећам.

Његово причање је било толико занимљиво, а и историјски значајно, да сам му предложио да забележи своја сећања или да их сними на касетофон. Одговорио ми је нешто неодређено, увијено. Био сам упоран и рекао му да то што он зна представља значајно сведочанство и да ће са њим отићи неповратно. Нисам успео да га приволим и нисам даље наваљивао.

Разгледао сам његове слике, углавном аквареле фрушкогорских манастира. Рекао ми је да често обилази те манастире и да је у њима веома радо виђен гост јер калуђери су знали да је он вагоне опљачканог блага из ризница фрушкогорских манастира вратио из Загреба. Уосталом, он је био и предратни ђак Карловачке гимназије неколико година и био је и сентиментално везан за Карловце и Фрушку гору. Приликом тих посета је често сликао, врло лепо. Поклонио ми је један свој акварел, на коме је представљен Дубровник, мада бих више волео да ми је поклонио неки акварел фрушкогорског манастира. Али, не би било у реду да сам

„извољевао”. Од једног пријатеља сам чуо да је пре десетак година имао у Патријаршијском двору у Сремским Карловцима изложбу својих акварела фрушкогорских манастира и да је све експонате поклатио Епархији сремској. Сада су ти акварели у манастиру Раковац. Један акварел Крушедола је и данас у Патријаршијском двору.

Утом је дошао Света, извињавао се због закашњења, а ја сам му управо због тога био веома захвалан, јер да је дошао на време сумњам да би Душко могао да ми исприча своје житије. Иначе, и Света је страдао због брата „информбировца”, што је био готово редован случај са члановима породица затвореника. Био је тада асистент на београдском Филолошком факултету, на Катедри за енглески језик и књижевност. Причало се, а верујем да је то тачно, да је изгубио службу због брата. На његову срећу, основан је Филозофски факултет у Новом Саду, а пошто није било много компетентних англиста добио је место на њему и био први шеф Катедре за енглески језик и књижевност. Шездесетих година није прошао реизбор, наводно јер није имао докторат. Међутим, било је на нашем факултету и других професора без доктората, и у вишим звањима од њега, а имао је богатију библиографију од многих са докторатом, тако да је сумњиво то образложење.

Видео сам Душка после на Светој сахрани, 1993, и на годишњем парастосу годину дана касније у малој цркви код храма Светог Саве. Седели смо дуго на клупи испред храма и причали. Догодило се до тада већ много лошег на просторима наше бивше земље. Разговор је био мучан и суморан. Био је то наш последњи сусрет. Душко, старији неколико година од брата, проживео је до 2000. и умро у осамдесет осмој години. Доживео је и сигурно пропатио страдање и изгон Срба из Хрватске 1995. године. Сумњам да је био изненађен. Прочитао сам у *Полици* опширан некролог, који ме је подстакао да са приличним закашњењем забележим овај сусрет са овом изузетно занимљивом личношћу, великим страдалником, који је и поред 14 година протраћених на робији остао нормалан, пријатан, чак и ведар саговорник. Из некролога сам сазнао и да је 1946. године био наш представник у оснивачкој Комисији за људска права Уједињених нација, чији председник је била гђа Елинор Рузвелт, супруга покојног председника Рузвелта. Судбина овог члана Комисије, парадоксално, није била нека сјајна илустрација људских права. Овај некролог ме је подстакао да по сећању реконструишем наш давни разговор и одам му закаснелу пошту.

ЖАРКО РУЖИЋ

ПО КАМЕНУ ХЕРЦЕГОВСКОМ

Јужна Херцеговина је појам који је убичајен у Другом светском рату за област столачког краја као центра, мостарског, љубињског и требињског краја. Другим речима, то је источна долина Неретве, која је прикључена Федерацији БиХ, иако је Мате Бобан разложно предлагао да Богом дата граница између ентитета буде Неретва, „али не даде врх“.

Тако је тај појам обухватио област у којој је 1941. извршен монструозни геноцид над српским народом у Пребиловцима, Клепцима, Тасовчићима, Житомислићима, Стоцу, Љубињу, Храсну, Мостару. И то уз ангажовање екстремног клера.

Штавише, у Пребиловцима су лагумирањем поново убили убијене кад су мошти извађене и освештане. И Тасовчићи код Чапљине су уништени лагумирањем.

Село Поплат (Доњи и Горњи) са десетак заселака, претежно српских, простире се југозападно од Стоца на платоу удаљеном око три километра. Традиционално је било у добрим односима са градом. Разноврсне су биле везе – од економских, родбинских до пријатељских и културно-просветних, како са већинским муслиманским, тако и са српским и хрватским житељима.

Поплаћани су знали за столачке знаменитости и историјске прилике, посебно за Алипашу Ризванбеговића Сточевића, трагичног султановог везира и Његошевог побратима у невољама са зулумћарским великашима. Знали су и за Мухамеда Мехмедбашића, једног од шест учесника у Принциповом атентату 1914. године, као и за Мустафу Голубића, коминтерниног агента и Стајиновог генерала. Разуме се, и за писце браћу Диздар, који су

били сарадници у српској штампи. Познате су им биле и угледне породице, од којих неке нису криле своје српско порекло, чак и поплатско или из Храсна.

Сточани су ценили предузимљивост Поплаћана у вези са економским и културно-просветним развојем. На Поплату је изграђен завидан комплексни центар у селу: црква, школа, библиотека са светском и југословенском литературом. У њој су била издања СКЗ и лист *Полиџика* уоквирена у дрвени сталак, што сам као основношколац упамтио.

Поплат је ангажовао врсне учитеље, нпр. брачни пар Митриновић крајем 19. века, који су стари често помињали. Тако и Спасоја Ђурића из Стоца који је дошао почетком 20. века. Од свештеника у сећању ми је најбоље остао Антоније Цвитановић: 30-их прошлог века. Тада се јавио и сељак писац Мирко Михаић (1906–1943), који је био и редитељ аматер, и рецитатор, певач и диригент. На његове приредбе излазили су и Сточани.

Мирков рођак и комшија био је Марко Михаић (1917–1941), студент права у Београду, који је засновао левицу на Поплату, а помагао и у Стоцу.

Осим Мирка, и млађи сељаци су покушавали да пишу. Тако се у селу цитирају стихови Лазара Ружића Дугалића о невољама ратара на каменитом херцеговачком терену: „А увече / Враћамо се с дола / Нас два вола.”

Муслимански живаљ на селу изговарао је све гласове као и српски (нпр. ч-ћ, ђ-џ...).

Поплат је једном речју, био најцивилизоване село у Херцеговини. И знатно шире...

А онда је априла 1941. грунуо рат и инсталација Хитлерове НДХ са усташким злочинима и геноцидом. Стратиште се изненада појавило и подно Стоца у Видову пољу 28. јуна на Црквини код Брегаве. Ту је затрпано око 200 столачких Срба. Казивано је да је мој дед Ристо Ст. Ружић пружио отпор, па су му пребили руке и убили га.

Тих дана је на превару ухваћен и Марко Михаић и убијен са два млађа брата. Његовог оца Николу, најугледнијег, највреднијег и веома разборитог човека и два млађа брата усташе су затвориле захтевајући да се преда Марко па ће њих пустити. Мајка је преклињала сина да спасава браћу и оца. Након мањег колебања и консултовања са друговима из Стоца, који су га одвраћали од предаје, у њему је победила лична и породична етика. Предао се. Пустили су само оца. Кад је међу убицама угледао млађег Циганина, обратио му се:

– Зар и ти, друже Меко?!

– Нисам ти ја друг! – одбруси Меко не знајући да је шекспировски-српским ритмом завршио шестоиктусни (шестостопни) стих.

Усташе су планирале да побију Поплаћане 2. августа на Илијин дан. То су јавили муслимански и хрватски пријатељи. Око 600 житеља кренуло у збегове. Колону је пратио чувени травар Ахмет Карајица из Горњег Поплата све до преласка на територију изван села.

Након тог повлачења, крајем августа, усташе из суседног села Њивице похватале су и повеле на стратиште петнаесторо жена, дечице и старих, да би им приредили стравичан злочин под небом које се проламало од грмљавине и кише. У тој оргији једна је жена силована, а четворо деце бачено у јаму. Троје је пало у приступачни део јаме, па су их ујутру спасиоци извукли. Међутим, петогодишња девојчица Јока у неприступачном делу јаме умрла је плачући. Све је то испричао осмогодишњи Слободан Михаћ.

За геноцидну намеру су усташке власти настојале да масовно ангажују столачке Цигане, али само се група одазвала због запослења и плате. Међутим, остала је упамћена изјава угледног ковача Османа Мекића упућена усташком властодршцу: „Ако моја четири сина не могу живјети од чекића, неће ни од пушке.”

Након талијанске интервенције вратили су се Поплаћани и у септембру основали илегалну чету, која је обавила заклетву у цркви. Међу 70 бораца, као петнаестогодишњак био сам најмлађи. *Тада није било идеолошких подела.* Камо среће да је тако и остало. Али није.

У борби за власт партизани су били организованији и убедљивији, те су је преузели. Тада сам борао у Тасовчићима код Чапљине, где ме је ангажовао Бранко Ијачић, члан Среског комитета КПЈ, као курирску везу на линији Мостар–Чапљина–Столац. Пренео сам илегалну пошту талијанским камионом и предао је у Стоцу Али Ризванбеговићу Кули, који је био веома изненађен, тим пре што је у Мостару и примљен у организацију КПЈ.

Због проблема у међунационалним односима настала је криза у илегалним центрима јер је неко провалио мостарску илегалу па је дошло до трагичних догађаја. У вези с тим команде херцеговачких јединица вратиле су у Столац борце Хусу Салчића и Меху Мехмедбашића Бопка на проверу путем опасних задатака. Случај је хтео да сам се тада нашао у празном Поплату са задатком да се повежем са муслиманским везама у Стоцу и јужно од Поплата. Зато сам отишао у Столац, где су ме затвориле талијанске власти, и након тродневне истраге и серије шамара пустили, јер сам их

уверио да сам остао због жеље да наставим гимназијско школовање у Сарајеву.

Пошто сам „легализовао” своју посету Стоцу, посетио сам кројача Исму Мехмедбашића, који ми је рекао да треба спасавати Хусу Салчића и упутио ме на кројача Мују Обрадовића, а овај на Салку Дурановића Гангарина.

Хусо и Бобак су ноћу упали у усташку заседу изнад Стоца. Усташе су Бопка ухватиле и предале Талијанима, а Хусо је са повређеном ногом побегао и склонио се у виноградарску кућицу Смаје Опијача, у правцу Поплата.

Знао сам да је Хусо у предратном времену био левичар, кад су биле и поделе међу њима, и то на правоверне, салон-комунисте и лумпен-пролетере.

Не знам како се Гангарин опет нашао у Стоцу, нити сам хтео да питам. Састали смо се као „слободњаци” да спасавамо Хусу, кога је познавао пре рата. Рекао ми је да ће ми сутра уручити пушку за Салчића, а на питање кад и како да је изнесем из Стоца, одговорио је: „Лако, као што си Али Кули донио илегалну пошту у талијанском камиону”, рекао ми је Кула. „Дођи у подне на почетак моје улице код ’Инат’ ћуприје.”

Сутрадан тачно у подне био сам на договореном месту. Појавио се као да је пао с неба, у тренутку ми приљубио пушку о десно раме кад је све било празно и тихо процедио: „Право преко ћуприје хватај постранце брдом у правцу Мостара до Крајшине, а даље знаш. Не окрећи се, ништа се не дешава.”

И тако, у сред окупираног Стоца и у сред поднева, кад је мујезин певао похвалу Алаху, прешао сам за инат „Инат” ћуприји. Код Крајшине, недалеко од Радимље, где је фигура на једном стећку са „подигнутом руком немо показала пут” Васку Попи, застао сам и осмотрио друм Столац–Мостар, брзо га прешао, затим преко Видова поља и Брегаве дошао до друге стране и попео се на Хумац, први заселак на Поплату идући из Стоца. Са пушком сам ушао у кућу браће Милана и Спасоја Паше-Митрановића, не знајући тада значај тог уласка. Спасоје је био одсутан са четом, а Милан је остао. Али нисам знао да је у тој кући рођен чувени Димитрије Митриновић (1887–1953) у браку његовог оца учитеља Михајла и мајке Видосаве Добрин из новосадске учитељске и свештеничке породице. Она је као девојче у патриотском заносу отишла да помаже херцеговачкој српској средини и удала се за мање амбициозног супруга. Располагали су завидном библиотеком.

Са Хумца је изванредан поглед кроз простор изнад поља преко чувене Радимље са стећцима и преко пространих дубрава

према Мостару. Десно је Невесиње, лево тече Брегава у Неретву, па са Неретвом у море. Хумац доминира над Стоцем и Поплатом. Нисам знао ни да је Спасоје један од четири члана ћелије КПЈ на Поплату, па накнадно закључујем да га Марко није случајно укључио у илегалу, јер је морао чути за Димитријину космополитску утопију. Вероватно је то прилагодио комунистичкој утопији.

О брачном пару Митриновић, сећам се, стари су најпохвалније причали. Зна се да је Видосава поделила своја знања и умећа из новосадске девојачке школе са женама и девојкама на Поплату. Та породица је уградила у темеље поплатске културе основу за развој напредног Поплата. Кад су крајем века отишли са Поплата у Благај, а затим због школовања Димитријиног у Невесиње, остварили су намеру да Димитрије заврши гимназију у Мостару. Нажалост Видосава, нежног здравља, разболела се и умрла у Невесињу.

Уосталом, све најважније је познато на основу сабраних дела, књиге академика Предрага Палавестре о Митриновићу, те Митриновићеве библиотеке поклоњене Универзитетској библиотеци у Београду.

Мање су позната Митриновићева писма у којима је изразио синовљеву љубав према мајци и похвалу јужнохерцеговачком поднебљу.

Кад је пао мрак кренуо сам по кишици преко винограда до скривеног Салчића и помогао му да се стоврља са таванчета. Одахнуо је од олакшања. Ослонио се на моје лево раме, док је о десном висила скраћена „талијанка”. Гацали смо најпре преко винограда, затим испод брега поплатског и преко камењара до Горњег Поплата. Хусо је знао за ту базу и да је ту помоћна кућа Марковог оца и мајке из Доњег Поплата. Предложио је да ја одспавам у кући, а он је дежурао са пушком у смрековини изнад куће. Пре подне смо чекали Гангарина ради договора са Хусом о задацима које треба извршити. Мене је Хусо замолио да опет свратим код Исме Мехмедбашића да му изнесем из Стоца југословенско војничко одело са ципелама и црвеном чојом. Оставио сам их и отишао кући у Доњи Поплат, а сутра код Исме у Столац. Завио ми је у пакет одећу и ципеле и сугерисао ако се нешто деси да се држимо исте изјаве: све је то за мене, а цена је 450 куна. Талијанска стража код бункера на излазу из Стоца пустила ме да прођем, али након двадесетак метара чуо сам дечји глас: „Сербо комунисто!”. Вратили су ме, одмотали пакет и спровели у усташку команду поред талијанске. За сваки случај из опанка сам извадио чоју и одбацио је, а затим су, срећом, дошли по мене

и спровели ме по други пут у затвор. Десетак дана сам чекао на саслушање.

За то време у затвор су допирали догађаји. Најпре је неко бацио две бомбе у двориште поменутих команди. Закључио сам то као Хусину и Гангаринову освету за Бопка и мене, а у исти мах задатак за потврђивање оданости.

Затим сам сазнао да је Гангарин повезао Хусу са партизанима и да је ступио у партизанску чету „Мустафа Голубић”.

У затвору је Бобак, као плућни болесник и син угледног Сточанина, измолио управу затвора да га посетим у самици болесног, што сам једва дочекао. Два-три дана смо провели у тихим разговорима. Он је повремено дискретно марамом брисао испљувке крви и делио хотелску храну са мном. Никад нећу заборавити утопијску оданост комунистичким идеалима.

Затим се десио партизански напад на град са поплатске стране. Трештало је до зоре. Талијани су у страху одговорили из столачких постаја и касарне.

За то време у затвору је уведено гладовање по пет дана. Чувени Рамо Хаирлић Чоло – седам дана. Лице му је било ишарано од удараца бичевима, али није ни реч проговорио са истражним органима. Његова породица од 20 чланова у непроходном камењару засеока Загњежђе била је главна база за јужнохерцеговачке врхунске комунистичке илегалце.

Мени су одредили петодневно гладовање. Затим сам одведен пред капетана. Иза леђа су стајала два карабињера са бичевима, али ме нису тукли. Ипак сам успео да убедим капетана у невиност. Нису ме ни шамарали.

Ускоро су затворили већу групу Сточана. Исмо и ја смо се држали договора и то нас је спасло.

Много касније је објављено ко је „све признао”.

Нажалост, епilog је тужан. Хусо Салчић је у одбрани партизанске болнице заробљен, убијен и бачен и Видушку јаму. Други су побегли, а трећи су издали.

Може се то и овако описати: расуло партизанских јединица било је (не)очекивано, али и шокантно, нарочито у тренутку четничког заробљавања болнице у селу Звијерина са неколико политичких функционера, које четници нису ни познавали. У тој ситуацији сналазио се како је ко умео. Неки су се чак искрали и Штабу јавили шта се дешава.

Тада су четници престојавали борце на четнике и партизане. Кад се стрелачки строј спремао да након те преваре стрелја партизане, настало је бежање и пуцњава. Док су четници шенлучили

хитно је формирана елитна јединица и изненада напала и преузела болницу.

Писане и усмене верзије се разликују. Једино је сигурно да јама у Видуши чува стрељане и у њу фрљане партизане и две партизанке – болничарке из Мостара.

Затим је убрзо дошло до завршног четничког пуча и освета. Малобројне партизанске јединице напустиле су и североисточну Херцеговину. До прве прилике. Па опет освете...

Све достојно Шекспировог пера.

Поменути писац Мирко Михаић, враћајући се са супругом из пете офанзиве, исцрпљен, убијен је из потаје такође од српске руке. Њихова имена су уписана на спомен-плочи Удружења великих књижевника Србије (УКС). Хусина биста је поред Маркове бисте у Стоцу. Смрт је избрисала предратне левичарске несугласице.

Бобак се извукао из затвора, отишао у партизане и погинуо. Да би потврдио своју оданост.

Гангарин је од робијања преминуо од плућних болести.

Сви поменути у тексту су се упокојили, изузев једног. Пензионисани пуковник Бранко Ијачић, који са Споменицом 1941. и супругом Сеном, такође споменичарком, живи уз три породичне генерације у десетој деценији у двособном стану.

Поплат је 1992. опет избегао. Темељно је опљачкан па спален. Сада умире.

Столац је, кажу, „мртав град”.

Осман Пирија као омладинац и руководилац на једном састанку истакнутих партијских илегалца у јужној Херцеговини одржао је лекцију из етике. Затим је постао угледни економиста и подигао споменик магарцу на пијаци у Мостару. Искрено и виспрено.

До средине јуна 1942. потписник, сведок и саучесник у описаним збивањима био је у затвору, не знајући да је Провиђење предвидело још неколико његових хапшења од свих зараћених страна, уз учешће у војним јединицама. Опет драматично.

СЛАВИЦА ГАРОЊА РАДОВАНАЦ

IN MEMORIAM

Живомир Младеновић (1910–2011)

Отишао је можда последњи представник чувене Београдске филолошке школе и најстарији члан Матице српске. Докторанд код Павла Поповића, аутор прве тезе о Јовану Скерлићу, проф. др Живомир Младеновић је живео тачно колико и епоха којој је припадао – читав век. Рођен у години када је умро Лаза Костић (1910), симболично, своје последње дело, посветио је управо овом великом српском песнику и предао га у штампу у својој 101-ој години живота. Живомир Младеновић је био феномен, не само обичног људског живота, већ вероватно и доскора најстарији живи научник на овим просторима. Можда су му тако дуг и до последњег дана плодан животни и радни век подариле (неодживљене) године његовог оца Светозара и стрица Милоша, који су као српски војници отишли у рат, погинули и нестали већ у првим биткама 1914. године у Србији.

Рођен у Доњем Љубешу код Алексинца, 5. новембра 1910, Живомир Младеновић школовао се у гимназијама у Алексинцу и Крушевцу, студије књижевности на Филозофском факултету у Београду уписао је давне 1930, а дипломирао 1934. године. Усавршавао се у Прагу (1932) и на Сорбони у Паризу (1936/37), а споменуто тезу о Јовану Скерлићу, у комисији којом је председавао Александар Белић, одбранио је и објавио 1940. године. Након Другог светског рата радио је у Институту за књижевност САНУ (касније укинут), а потом прешао у Одбор за народне умотворине при САНУ, где је провео свој радни век, до пензионисања, као научни саветник. Био је професор по позиву на универзитетима у Кембриџу 1970/71 (Енглеска) и у Америци (Флорида, Беркли, Индијана, Харвард и Колумбија, 1976).

Оно, међутим, чиме је међу бројним делима Живомир Младеновић трајно задужио српску науку, јесу дела: *Српски реалистички*, чије му ауторство, стицајем чудовишних околности, није признато читавих пола века, а које је у својој десетој деценији живота ипак интегрално објавио (2007). Оно друго, можда још и важније, јесте рад на објављивању целокупне заоставштине Вука Стефановића Караџића, коју је Српска академија наука и уметности објавила у пет књига 1973–4, са његовом обимном уводном студијом. Само овај подухват, достојан титуле академика, и поред врло афирмативног реферата најугледнијих академика Милоша Ђурића, Петра Колендића и Милана Будимира још 1967. године, ипак је, такође, на један волшебан начин склоњен са дневног реда у Одељењу књижевности и језика САНУ и више никада није узет у разматрање. Своју плодну научну делатност Живомир Младеновић посебно је развио са Матицом српском и њеним председником Младеном Лесковцем, из чега проистиче његова књига *Вук Караџић и Матица српска* (1965), као и откриће до тада потпуно непознате комедије Лазе Костића, *Окућација*, коју је, такође, уз обимну пропратну студију, објавио 1977. године. Уз приређивање у оквиру Сабраних дела Лазе Костића, његових трагедија и комедија, такође у издању Матице српске (1989), Живомир Младеновић је последње своје дане провео ужурбано довршавајући своју заветну студију о овом српском песнику, која ускоро треба да изађе из штампе.

Експерт за српски реализам, са докторатом који је у послератној Југославији мало ко имао из ове области, врстан фолклориста, који нас је задужио капиталним пројектом објављивања Вукове заоставштине, обдарио нас је из народне књижевности и незаоабиласним књигама *Рукописи народних песама Вукове збирке и њихово издавање* (1973), *Трагања за Вуком* (1987), *Необјављене песме Вука Караџића* (2004), *На изворима народне песме* (2005), али је као научник прошао, до пре неки месец, без иједне награде са Вуковим именом (плакета Вукове задужбине на 100-ти рођендан). Но, мало марећи пред крај живота за награде, животни и професионални пут Живомира Младеновића поставља нам једно много сложеније и парадигматско питање наше средине: како би изгледала историја књижевности и историја наших катедара, да су је водили даровити и квалификовани људи попут њега, уместо оних, који су не само заузимали њихова места, већ на основу његовог рада и дела градили врло импресивне каријере, спречавајући, истовремено, сваки њихов даљи рад и напредак? Цео један век његовог људског битисања, донео му је, међутим, по његовим сопственим речима, неслућену радост – оно што

је мислио да ће генерације давно после њега открити и признати, доживео је већ током свог дугог живота. То је, чини се, и виша правда и специфичан пут који је Живомир Младеновић имао и остварио у нашој науци. Два обимна разговора која је дао пред крај живота (потписници ових редова и Љубиши Рајковићу), као и низ младих његових књижевних следбеника, најбоље сведоче о томе. Уз дуговеко, складно и топло породично окружење, супругу др Оливеру Младеновић, познатог етнолога, и бројно потомство, професор Младеновић је одживео сву пуну меру једног људског века и свог послања на земљи и завршио свој животни пут 14. марта 2011. године.

Нека му је вечна слава и хвала!

У Београду, 18. марта 2011.

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ

ПРВА СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА: ДОГАЂАЈ ОД ЕПОХАЛНЕ ВАЖНОСТИ

Разговор са Славком Гавриловићем

Судбина новинарског позива често може да буде сурова у професионалном смислу. Наиме, није редак случај да многи новинарски текстови из разних разлога не угледају светлост дана у моменту када су прављени, иако је новинар у њихово писање уложио много труда. Поготово је велика штета ако је новинар за саговорника имао личност која својим знањем, ауторитетом и угледом далеко надилази обичну свакодневицу.

Мени се то дешавало, али сам из те судбински неизбежне ситуације извукао једну велику поуку. Тако, дешава се да из моје архиве извучем интервјуе које сам радио знатан број година раније, а нисам их објавио из разних разлога у моменту када сам их правео. Али, исто тако редовно ми се дешава да такви текстови ипак буду објављени годинама касније, а да баш ништа нису изгубили од своје актуелности, јер су непролазне вредности, с обзиром на значај теме, као и стручни и морални дигнитет мојих саговорника.

Типичан пример за то је мој разговор са академиком Славком Гавриловићем, вођеним почетком 2004. године на тему односа Војводине и Србије испод Саве и Дунава. Како је то било уочи прославе 200. годишњице Првог српског устанка, и то је била незаобилазна тема нашег разговора, а био сам убеђен да ћу тај текст објавити у погодном тренутку.

Утолико пре, јер је академик Гавриловић тада био председник сталног Одбора за историју Прве српске револуције, односно Првог српског устанка, при Одељењу за историју САНУ, па су

његове опсервације о том догађају и данас више него актуелне. Иначе, овај Одбор се сматра једним од значајнијих одбора САНУ, поред Хиландарског, Косовског и Сентандрејског. Међутим, тадашња српска власт је потпуно игнорисала овај Одбор, што је код академика Гавриловића изазвало дубоку резигнацију. Али, прича коју је академик Гавриловић испричао о Првој српској револуцији толико је добра и актуелна, да њено садашње објављивање има пуно оправдање. Следи транскрипт излагања академика Гавриловића, из којег су изостављена моја питања.

Дела наших предака била су херојска

Наука сматра да је Прва српска револуција, односно Први српски устанак, трајао у периоду 1804–1830. Када је, заправо, почео Први српски устанак, односно Прва српска револуција? О томе наши историчари имају различита мишљења, па тако један део њих сматра да је почетак Српске револуције, односно прва година Првог српског устанка Кочина крајина (1788), која је заправо била својеврсна увертира за Први српски устанак. Исто тако неки историчари померају и крајњу годину Првог српског устанка чак на 1835, што заступа, рецимо, Радош Љушић.

С обзиром на то да је Први српски устанак био један од преломних тренутака историје Србије српског народа, тај јубилеј се код нас редовно прославља.

Нема народа који не прославља значајне догађаје из своје историје. То није никакав национализам, претеривање или застрањивање, то је једноставно израз поштовања дела својих предака, а када смо ми Срби у питању, са поносом можемо да кажемо да су она била херојска, да су била у складу са демократским, ослободилачким начелима која су се рађала у Европи онога доба, да су почивала на дубоким темељима сопствене историје и културе.

Први српски устанак је показао да код Срба постоји континуитет, непрекидна свест о његовом политичком јединству, о његовом значају кроз историју, и то не само код наше елите, водећем слоју Српства, него и међу најширим слојевима народа. Међу Србима тако непрестано постоји сазнање о томе да тај народ треба и мора да се одржи на овој балканској ветрометини, користећи средства која су му доступна на ратном, културном и дипломатском пољу.

Српски научници и историчари стоје на становишту да су идеје које су еруптивно избиле на видело у Првом устанку вечито актуелне, и да живе у свима нама у већој или мањој мери, па чак и у данашњем сувише замраченом, компликованом времену.

Искуства, а можемо рећи и поуке и надахнућа из прошлости, никада не смеју бити одбачене у старо гвожђе, него треба да остану оне компоненте, они темељи на којима ће се изграђивати и садашње друштво у складу са принципима према којима српска политика никада није имала неки империјалистички акценат.

Зато Одбор Одељења за историју САНУ полази од тога да је Први српски устанак једно догађање од преломне, епохалне важности за историју српског народа у првом реду, а објективно говорећи по много чему и за остале балканске народе, јер је он имао одјека и код Бугара, његове рефлексије можемо видети и код Грка, а поготово код целокупног Српства које је остало изван Карађорђевог и Милошевог устаничког Србије.

Да је Први српски устанак био народна, демократска, социјална и национална револуција, у науци се сматра апсолутном чињеницом, чињеницом која се не доводи у питање. То је био преломни догађај који је означио почетак ослобађања једног малог народа од Турака првенствено сопственим снагама, и почетак стварања сопствене националне државе која је поштовала традицију феудалне, средњовековне српске државе, али која се обнављала на начелима која су већ била усвојена у Европи, значи на начелима грађанског друштва, ма како то било примитивно у својим зачецима.

То је друштво у којем ће превладавати тенденција да се иде ка изградњи грађанског друштва, а то значи друштва које се већ увелико афирмисало у Западној, па могло би се рећи и у Централној Европи.

Наше повезивање са Европом за време Првог српског устанка, остваривано је већ самом чињеницом да је Србија ушла у кололет дипломатских и војних односа великих сила, с обзиром на операције Руске и Аустријске војске, појаву Француза у Далмацији и њиховог додира и ратовања са Црном Гором, као једне од српских држава тога доба.

Треба рећи да је руска дипломатија много допринела афирмацији Србије преко Букурешког мира и у преговорима с Турском и Аустријом, полазећи првенствено од интереса своје империјалне политике, али који су у том тренутку били у вези и са интересима српског народа и њене новонастајуће државе.

Зато сматрамо да су основни принципи и контуре српске државности тада уобличени до краја, јер Срби носе у себи идеју државности још од доба средњовековне државе, коју су стално одржавали српски деспоти, Карловачка митрополија итд.

Та идеја се никада не прекида, али се она тада, у Првом српском устанку, потпуно и до краја обликује као идеја о самосталној,

независној, национално-народној држави демократског уређења, држави у којој полуписмени или сасвим неписмени људи још у устанку кажу да је закон ипак изнад свих, па и изнад вожда и војвода.

То су мисли митрополита Стратимировића, Боже Грујовића, проте Матије Ненадовића, а тако размишља и цео интелегентнији и културнији војводски слој. Ту мисао прихватају магистрати, односно градске управе које се формирају у току устанка и ту се ствара она подлога коју је касније добро уочио Светозар Марковић у својој књизи *Србија на истроку*.

То је концепт демократске, а не бирократске Србије, засноване на принципу локалне, сеоске или среске самоуправе, која може да буде привлачна као држава за сопствени народ, али исто тако и за онај део неослобођеног српства. Та идеја је интересантна и прихватљива и за друге народе, и може постати, како се говорило у другој половини 19. и почетком 20. века, прихватљива за окупљање свих јужних Словена.

Наши ђреци су ђрвенствено имали у виду стварање српске националне државе

Наравно, наши преци су првенствено имали у виду српску националну државу на простору јужно од Саве и Дунава, али никада не заборављајући Срем као друго средиште српске духовности, после Свете Горе и Хиландара.

Међутим, због државних односа са таквом силом каква је била Аустроугарска, то прекорачење Саве и Дунава од самог формирања српске државе настојало се прикривати у националном програму и тежиште се стављало на остваривање програма на балканском простору, што је типично за Илију Гарашанина који сматра да Србија треба да се прошири, да окупља око себе све Србе у једној етапи изградње државе, да би се касније – у повољним међународним односима – ишло и даље ка стварању јужнословенске државе.

Али, од стварања српске државе се одступило у току Првог светског рата усвајањем познате *Нишке декларације*, по свему судећи, добрим делом због утицаја српске науке са Јованом Цвијићем на челу, који су пренебрегли чињеницу да народи који треба да уђу у јединствену државу са Србијом, доносе са собом друге историјске, па и културне традиције, а да језик – колико год да је заједнички или често потпуно истоветан – није био довољна компонента за повезивање у троимени народ. Да је то тако, показало је све оно што се десило у току прве Југославије и касније.

Срби никада нису за тим тежили. Они су водили ослободилачке борбе, за окупљање свога народа у једну државну целину што је и нужно, и природно и оправдано, поготово што су из оног Карађорђевог и Милошевог времена схватили да држава не треба да буде затворена, да не треба да буде национално искључива, већ да треба да отвара врата свему ономе што је напредно, доказано као позитивно и што може утицати на оно што се назива опште добро.

Још у Карађорђево и Милошево време видимо како Србија прима и Влахе, и Румуне, и Грке, и Немце, и како свима омогућава њихов етнички, верски и културни развитак. Разумљиво је да је било и асимилације, али никада насилне. Никада држава није чинила ниједан гест у смислу нечије денационализације, асимилације и посрбљивања. На овим балканским просторима, да не именујемо наше суседе, ми смо једини народ и држава који су стајали на тим позицијама, а то су тековине и сазнања којима се треба и даље руководити, уколико желимо да будемо демократско, напредно, хумано друштво.

Наравно, треба да негујемо наш хуманизам, не одричући се од онога што је изворно, суштински производ наших државних, ратних, политичких, културних, просветних и других напора. Треба да се уклапамо у свет, али да притом не губимо свест о себи у оквиру тога света. То значи да никако не долази у обзир један безоквирни космополитизам, јер смо сви на крају крајева у космосу, али сви тражимо своје место у њему, а он је довољно широк да у њему сви нађемо своје место и да једни другима пружимо руку, али руку без бодежа, руку са цветом у руци.

Срби су били задовољени идејама модерне Европѐ

Поставља се сасвим логично и круцијално питање како је у једној заосталој Србији могао да се роди један тако модеран концепт револуције?

То је последица околности у којима се одиграва Први устанак: то је време великих промена у Европи у сенци Француске револуције. Нема доказа о неком директном повезивању Првог устанка са Француском револуцијом, али то је доба од 1879. па и раније, време енциклопедиста, чије идеје нама нису биле стране. Узмимо у обзир само један податак: наши епископи и наши интелектуалци имају још пре Француске револуције у својим библиотекама комплете Француске енциклопедије! Значи, дух Волтера, Дидроа, Даламбера и осталих, долазио је у ову средину, посебно у пречанску, а онда је дошла Француска револуција која је поред социјалног, снажно нагласила национални моменат. Истина,

ослобађање нација од феудализма и руског и аустријског самодржавља под француским заставама, али је под њима било места и за националне барјаке.

Наш свет је индиректно долазио до сазнања да се нешто дешава у Француској. У време Тицанове буне 1807. у Срему која је доста везана са Првим српским устанком, постоје извештаји који кажу како се граничари и други српски војници који су ратовали са Французима у Северној Италији и на Рајни, *враћају окужени идејама Француске револуције* о братству и једнакости, и како желе те принципе да пресаде у Србију. И то ће бити један од тешких аргумената против Тицана, који није био граничар, него сељак кога су мобилисали у војску у којој је 17 година провео у ратовима, а када се враћа, он доноси са собом идеје Француске револуције.

Још раније су Срби долазили у додир са Европом и европским идејама које су се по њој шириле, јер стално постоји некакав наш додир са Западном Европом. Рецимо, студенти са целог пречанског простора, од Земуна до Будима, похађали су немачке школе и универзитете, првенствено оне протестантске у Гетингену, Халеу, Лајпцигу итд. Наше књиге су се штампале више у Лајпцигу него у Бечу, због тога што је тамо била слабија цензура и постојала су мања ограничења у Немачкој, него у царској Аустрији.

Успех Српске револуције је могуће објаснити, прво, снажном традицијом идеје о сопственој државности и држави која је била велика, сјајна, тако да су се Срби њоме поносили, као и жељом да се она (наравно, под другачијим околностима) обнови. Али истовремено, успеху те револуције је допринела и снажна идејна, па и материјална подршка пречанског српства. Затим, једна просто невероватна војничка снага, вештина, довитљивост устаничког вођства које можда није било толико вешто у дипломатији, али је на ратном плану исказало неслућене способности, тако да је Србија постала далеко значајнији фактор него што је то одговарало њеној реалној снази.

Још нешто је било веома важно – чињеница да је то био општенародни устанак, што није фраза, него дубока снажна реалност.

Отвореност према Европи

Једна од битних карактеристика Срба која је допринела успеху устанка је била наша отвореност према свету. Рецимо, присетимо се да на Панонске просторе стално долазе Немци и то не из Аустрије, него баш из Немачке и доносе на ове просторе одређену културу, знања и сазнања које већ увелико примењује европски човек, а наш човек није одбојан према ономе што је ново.

Тако је Аустрија имала стручњаке за свиларство јер јој је било много стало до тога да на нашим просторима гаје свилене бубе и да се добија прворазредна свила, пошто овде успевају дудови. У том циљу инспектори за свиларство су довођени из северне Италије, где је било сјајних стручњака. За виноградарство су довођени у подручје Беле Цркве и Вршца стручњаци из Рајнске области (Алзаса и Лорена).

Према томе, српска заједница никада није била аутистична, а само је једном била доста затворена у верском погледу, јер је морала да се брани с обзиром да није била равноправна, него само толерисана. Али чак и у тој области било је настојања да се Срби верски повежу са немачким, чешким, словачким и мађарским протестантима, и то на највишем нивоу.

Када се погледа преписка митрополита Стратимировића, невероватно је са колико људи из тих средина, првенствено са протестантским интелектуалцима, он одржава односе. Чак је постојала идеја 1802. да се оснује један православно-протестантски универзитет у Будиму, заједничким капиталом Карловачке митрополије и немачких протестаната.

Треба подсетити да први професори Карловачке гимназије нису Срби, већ углавном Словаци, Чеси, Немци, али протестанти у које је митрополит Стратимировић имао поверења, јер су Срби, као православци, зазирали од католика. Ни протестанти у Хабзбуршкој монархији нису били признати, као и православци или муслимани, чак су имали мање привилегија него православци. Међутим, Хабзбуршка монархија је ипак толерисала њихово деловање.

Митрополит Стратимировић је као мали спахија имао посед у Кулпину, а како су његови преци у Кулпин довели Словаци, он је одрастао са њима и примао њихове идеје, па је касније успоставио везе са словачким препородитељима у Модри, Братислави, Пожуну и другим местима. Успоставио је везе и са Чесима, рецимо са браћом Шафарик. И први директори и професори Карловачке гимназије су листом били странци. Значи, није било међу Србима неке херметичке изолованости, јер су они дубоко схватили да се не може подстицати развитак привреде, а у исто време водити политику затворености.

Доктрина аустријске политике је била да се подржи онај који плаћа порез, јер тада нису важили принципи социјализма према којима је пролетерска класа била привилегована, већ је привилегован био онај који плаћа порез. Држава полази са становишта да мора да напуни своју касу да би могла издржавати двор, горње социјалне структуре и огромну војску. Зато се даје заштита трговцу,

а пошто је трговац углавном из редова Срба, Грка и Цинцара, он користи све оно што му даје повлашћен положај: смањивање или уклањање царина, узимање повољних зајмова итд. Мађар је везан кметством, он је просто на нивоу роба у односу на своје господаре, који често имају и по милион хектара земљишта. То су биле огромне латифундије, а на другој страни је био потпуно обесправљени сељак – кмет, који не може нигде ни да макне, јер ако побегне, жупаније одмах расписују потерницу за њим и враћају га свом господару. Он је оруђе које не муче, него говори.

Српско јединство као фактор усјединости усјанка

Људи на један начин размишљају када су сами, изоловани, а другачије када су окупљени на скупштини, поготово када се налазе у војном одреду. Тада се осећа некакво другачије струјање међу њима, а у овом случају то је било струјање ослободилачке идеје и одлучности које је захватило највећи део народа. Због тога у Првом српском устанку нису забележени случајеви некаквих значајнијих, масовнијих дезертирања и издајства. Али када би се то понегде десило, била су коришћена различита средства да се томе стане на пут. Рецимо, у почетку, устаници су некога ко се одупире, а могао је негативно да утиче на револуционарно расположење у свом окружењу, једноставно убијали или вешали на кућном прагу, и ту није било милости.

Сазнање о потреби оружане борбе као крајње нужде, као нечег на шта су Срби приморани због терора којем су били подвргнути, продирало је у широке народне слојеве разним путевима, па и терором сопствене средине, док све није дошло на своје место. Зато су се и Турци суочили са реалном снагом српских устаника ослоњених на Русију, и зато су настојали да међу српским трговцима врбују своје шпијуне, али то никада није имало озбиљније размере, па се може говорити и о српском јединству као фактору успешности устанка.

Било је тешких тренутака. Тако Карађорђу јављају да су 1806. Турци заузели Ваљево, а већ су били у Шапцу и тај део Мачве и Поцерине је једноставно прихватио капитулацију. Српски кнезови носе Турцима харач, доносе им стоку итд. Српска војска се распала. Прота Матеја и његов стриц Јаков као да не постоје. Завладало је потпуно расуло међу устаницима. Карађорђе је анализирао ситуацију и закључио да ће када се уједине турске снаге из Ваљева и Шапца, кренути на Београд, појачаће београдску посаду, устаници ће бити одбачени од Београда и ухваћени у клешта између војске која је била на Делиграду код Ниша и ове из Београда, и устанак би био осуђен на пропаст.

Карађорђе хитно долази на бојиште и одмах веша неколицину кнезова за које је чуо да су носили Турцима данак и поручује: *Овако ће проћи сви који покушају да сарађују са Турцима!* Одједном, на његов позив, почињу да се јављају из шума и шумарака одбегли српски војници. И Карађорђе врло брзо успева да растурену војску сакупи, а истовремено је рекао Проти Матеји и Јакову који су седели скупљени у једном ћошку и чекали да их Карађорђе побије: *Не, нећу да вас убијем, нећо идишће у народ и кажитће да је Црни Ђорђије дошао са 40.000 Шумадинаца и да ће свакоме ко му окрене леђа, скинувши главу!* Наравно, то није била истина, али је народ поверовао, маса је одагнала страх и анархију, Срби су се ујединили, концентрисали своје снаге за бој на Мишарском пољу, где смо однели велелепну победу.

Наравно, општем успеху Првог српског устанка немерљив допринос су дали прекосавски Срба, што се никако не сме губити из вида.

Велики међународни симпозијум – остиао само сан

Настављајући причу о прослави великог јубилеја, академик Гавриловић је наставио да прича о својим личним и визијама чланова Одбора САНУ за историју Прве српске револуције. Текст који следи је дословно цитиран онако као га је он изговорио у микрофон.

– САНУ са симпатијама може да гледа на све то што се већ предузима и што ће бити интензификовано у току ове, а нарочито следеће године, и заузет је став да се не оглушимо о тај јубилеј. Ми смо сматрали да је основни задатак САНУ да организује интернационални научни скуп на ту тему у априлу или мају 2004. године, јер смо ми научна институција. То је за нас основно и главно.

Биће упућен позив бројним научницима у првом реду из Републике Српске, Грчке, Бугарске, Турске (јер и они имају шта да кажу о том догађају), Русије (која у то време заступа Србе, учествује у преговорима), Украјине, Румуније, Мађарске (рецимо, нас интересује како је мађарска штампа писала о устанку).

За нас ће бити посебно интересантни реферати научника из Аустрије која се стално колебала да ли да подржи Србију и да прекрши добросуседске односе са Турском до којих јој је било много стало због Наполеона кога је имала на врату, или да све пусти низ воду као што је учинила 1813. када је Србија могла да буде спасена да се Аустрија за то одлучила, али је и она била у тешком положају, трпела је поразе од Француза и моћ њене акције

је била релативно ограничена. Ипак, и у таквим околностима, њена дипломатија и њена обавештајна служба су били на врло великој висини, о чему говори и податак да је одржала ту више верску и више националну полуфеудалну, полуграђанску државу све до 1918.

Позваћемо и француске историчаре који располажу архивама о Првом српском устанку, а које су нама још увек непознате. Не треба губити из вида да су Французи у време нашег устанка били у Далмацији, да су имали своје конзулате у Турској и да су и те како били обавештавани о устанку. О томе најбоље говори роман Иве Андрића *Травничка хроника*, књига коју би сада требало поново штампати и препоручити Србима да је читају.

Затим, биће позвани и научници из Немачке. Проучавајући нека документа, пронашао сам да је Пруска влада имала врло занимљив однос према нашем устанку, и сигурно је да се у Потсдамским архивама налазе занимљиви материјали, које ми до данас нисмо прегледали, а такође нас интересује и како је њихова штампа писала о устанку, шта је то што је ишло изван тајних дипломатских канала до ширег јавног мњења.

Позваћемо и енглеске историчаре, јер је њихова флота у то време била активна на овом простору, имали су своје конзуле у Цариграду и у другим местима из којих су добијали информације о нашем устанку.

Прикупљање грађе за један овакав јубилеј није само уско српско, балканско питање, већ је све то имало утицаја и на европска збивања. Зато је сигурно да се у многим државним архивама по Европи налази неслућен број докумената о том догађају.

У пруско-француским односима две велике империје у то време, један део тих односа се свакако односи и на српско питање, а тако је и са Аустријом, Русијом, Турском итд.

Жеља нам је да добијемо што више и што садржајнијих реферата. То смо хтели и са прославом 1848, али је она падала у несретно време блокаде када страни научници из појединих земаља или нису смели, или нису хтели да нам дођу.

Наше је мишљење да држава Србија мора да помогне овај подухват тако што ће предвидети релевантна средства за његово одржавање. Ми морамо да лепо примимо и угостимо наше госте из иностранства, а да искористимо прилику да им нешто и покажемо и кажемо. Треба их одвести на места где су била жаришта устанка, места главних битака, како би понели са собом и визуелну импресију одавде.

Први српски устанак није маргинална појава регионалног карактера, значајна само за нас Србе. По много чему он је био

својеврстан раритет у Европи, далеко значајнији него што претпостављамо. Колико и ми сами знамо шта је за нас значио Први српски устанак?

Такође треба имати у виду још једно наше опредељење. Наиме, није нам циљ да наши гости само дођу и саопште нам резултате својих истраживања, него и да пренесу своје утиске о нама у своје средине, поготово због тога што се налазимо у смутним временима.

Затим, намеравамо да приредимо велику изложбу ликовних портрета устаничких војвода и оних актера из европске историје који су били у то време на неки начин везани за догађаје у Србији. Ми не можемо да поставимо изложбу Првог устанка, а да на њој не буде портрет кнеза Метерниха, водећег аустријског политичара, цара Франца, надвојвода Карла и Лудвига, затим Наполеона, Мармона, Мористона итд. јер ако то не бисмо учинили, како онда схватити мисију Рада Вучинића итд.

Ту треба да буду портрети и турских султана, Селима III и других паша.

Пошто имамо ликовних материјала насталих касније, онда смо се договорили да оформимо заједнички Одбор са Историјским музејом Србије, Војним музејом и другим сличним институцијама како би отворили једну грандиозну изложбу. И други музеји имају вредне експонате, као и архиви.

То су велики послови који дуго трају и од Владе Србије очекујемо да благовремено обезбеди средства, без којих би било немогуће све то организовати.

Све је то од великог значаја, јер наши грађани све то треба да виде не само путем телевизије, него и посетама музејима и галеријама.

Очекује нас и велики посао снимања за телевизију прича наших познатих историчара о овим догађајима. Још пре годину дана договорили смо се да направимо серију од 4 наставка коју би реализовао г. Кадијевић. Један део материјала је већ снимљен.

Такође очекујемо и снимање игране серије о Првом српском устанку.

Ми желимо да све то буде пропраћено и издавачком делатношћу. Већ годинама је у току акција објављивања архивске грађе бечких архива о Првом српском устанку. Алекса Ивић је још у време прве Југославије, захваљујући материјалној помоћи тадашње Владе и краља Александра, почео да прикупља грађу у бечким архивима, а цео посао је после његове смрти наставио његов син, и он (сад већ покојни) академик Павле Ивић је припремио за објављивање 11 свезака које су изашле из штампе.

То што су отац и син Ивић учинили, био је херојски подухват, јер је све то рађено у време кад није било ксерокса и микрофилмовања, већ се све руком преписивало.

Те свеске обухватају грађу из периода 1804–1813. године, до слома устанка.

И ја сам прикупио у Бечу грађу за 5-6 томова, од којих су 4 тома изашла, а пети је у штампи, која обухвата 1814. годину, а биће обрађена и 1815. година, до смрти Карађорђа.

Нажалост, изгледа да ништа нећемо успети да урадимо са грађом која се налази у Русији, због несрећних околности, неодговорности која се била уврежила и међу српским научницима. Руси су заједно са нама објавили прве две књиге грађе коју су они одабрали према свом укусу, али хвала им што су то учинили.

Национална срамота

Такође, предали су нам све оне материјале који нису ушли у те две књиге, а то је грађа за бар још 5 књига, често чак и прекуцане француске и руске текстове, које ми нисмо до сада успели да обрадимо и објавимо из субјективних разлога (због интелектуалне крађе), и за сада се не зна када ће се то учинити.

Наиме, један сарадник коме је покојни професор Чубриловић предао материјал из периода 1804–1807. није обавио преузети посао, иако је за то добио хонорар, а сада је све то оставио свом сину који нити хоће да заврши тај посао, нити те материјале хоће да преда САНУ.

Сада смо у таквој ситуацији да ћемо морати да молимо Русе да нам доставе копије онога што су нам већ својевремено предали.

То треба назвати правим именом – то је наша национална срамота.

О турској грађи не можемо ни да сањамо, јер је пропуштена прилика пре 20 година када је то могло да се уради.

Остаје отворено питање да ли ће научници који су то обећали, припремити за штампу једну до сада необјављену биографију Карађорђа, која би била веома значајна.

Наша њосла

Постоје планови о репринтовању издања појединих значајних дела о првом српском устанку још од Хаџића до данас, укључујући и дела нас историчара који смо још живи, али се по том питању суочавамо са мишљењем дела колега који сматрају да је испод достојанства САНУ да прештампава своја издања, па се око тога још воде расправе.

Значи, предстоји нам да се око нечега договоримо ако уопште можемо, а после да нађемо ко ће то да финансира.

Прештампавање тих врло значајних књига које су данас раритет, омогућило би савременицима да се упознају са њима. Рецимо, моја књига *Војводина и Србија* која има 500 страна, не може више да се нађе ни у једном једином примерку. Треба направити и репринт издање књиге Мирослава Ђорђевића, Владимира Стојанчевића, Радоша Љушића, Драгог Јанковића и много тога другог.

Како је заобиђена (игнорисана) Српска академија наука и уметности

Као што се из свега реченог може закључити, у припрему прославе овог значајног јубилеја, први се био укључио Одбор САНУ за историју Српске револуције, чији је председник био академик Славко Гавриловић. Он је био уверен да нико од државних органа неће искључити ово тело из прославе на нивоу Републике Србије.

Али, тадашњи републички државни врх је сматрао да му знање чланова овог Одбора САНУ није потребно. Када сам га упитао да ли на нивоу наше Републике постоји некакав заједнички концепт прославе овог великог јубилеја, академик Гавриловић ми је, дубоко резигниран оваквим игнорантским ставом државних органа задужених за организовање ове прославе, у једном даху изрекао:

– Нажалост, нисам довољно обавештен о ономе што се на нивоу Републике Србије припрема за обележавање двестагодишњице устанка, што је опет један од доказа нашег често некоординисаног деловања. Ипак сам ја на челу Одбора САНУ за историју Српске револуције, а само сам начуо да је формиран некакав Републички одбор у који ме нико није позвао, што би иначе било логично с обзиром на функцију коју обављам.

Јубилеј се приближава, а наш Одбор нема никакав контакт са државним опганима, јер ти опгани очигледно нису заинтересовани за мишљење САНУ, нити их интересује шта ми на том плану радимо.

Претпостављам да ће тај датум бити обележен у појединим општинама посебно у Шумадији, у местима везаним за устанак, али би тај јубилеј требало обележити на подручју целе Србије, првенствено оне из времена Карађорђа. У ствари, тај празник треба обележити свуда где се налази наш народ, јер је Први српски устанак био општесрпски ослободилачки покрет, и не треба га ограничавати чак ни на саму Србију, јер су у њему учествова-

ли и Срби из Трста, Карловца, Осијека, Темишвара, Новог Сада итд.

Затим, веома је важно да се има у виду да се не ради о једном датуму, него о годинама јубилеја, с обзиром да се много тога значајног догађало и 1805, и 1806, и трагичне 1809, 1813. итд. па треба организовати читав низ манифестација што ће бити одуживање дуга нашим прецима, али и акције која треба да нађе одјека у свести и души нашег народа, који је често био поколебан и дезоријентисан. Поуке Првог српског устанка могу да помогну нашем народу да не потоне у садашњим бурама.

У прославу овог јубилеја ће се укључити и бројни музеји и архиви, који већ покрећу иницијативу да са својим материјалима обележе тај датум организовањем пригодних изложби.

Нажалост, ови сјајни планови нису реализовани, научни скуп није одржан, и Србија је пропустила прилику да се пред светом афирмише као земља која је још пре 200 и више година била спремна да усвоји европске вредности, по цену великих жртава.

Зашто данас треба објавити овај необјављени разговор са академиком Славком Гавриловићем?

Зато што он упозорава да никада више не би смело да се догоди да државне институције игноришу памет акумулирану у институцијама Српске академије наука и уметности.

С друге стране, овај текст остаје као трајно сведочанство о нашим промашајима, који нам наносе непроцењиву штету.

ОД НАУКЕ ДО НАЦИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Василије Ђ. Крестић, *Историچار у времену њреломних и судбоносних одлука*, „Прометеј”, Нови Сад 2010

Мислим да сам прочитао све књиге Василија Крестића. О неким сам говорио и писао. Користио сам њихове истраживачке резултате у чију сам поузданост веровао и са становишта фактографије и интерпретације. Ово није прилика да образлажем суд о Крестићевој историографији, богатој, плодној и жанровски разноврсној. Поновићу ипак, а Ви ми то надам се нећете замерити, сажето мишљење које сам о његовом опусу изрекао још пре 7-8 година, мишљење које имам и данас, иако је Крестић у међувремену објавио неколико нових резултата високе вредности. Оно гласи: „Да и данас, у време свеопштих релативизација, губљења моралних начела и, што је можда најгоре, масовног и свесног кривотворења историјских истина, има историчара који у њих верују и непоколебљиво им служе, показују дела и речи Василија Крестића. Као научника, ангажованог интелектуалца и надахнутог родољуба, њега осим ове вере, краше и неке друге врлине: доследност, начелна чврстина, истраживачка темељитост, интелектуална и лична храброст, те отвореност у саопштавању достигнутих сазнања и уверења. И још нешто без чега од свега овога не би било ништа – постојана вера у снагу и делотворност историјске истине.”

У овом излагању није реч о Крестићевом научном делу и јавном наступу у целини, већ само о једној књизи у којој су до изражаја дошле поменуте особине, али је дотакнуто и неколико других питања, утемељених на историјским искуствима и научним знањима. Књига *Историچار у времену њреломних и судбоносних одлука* састоји се од 90 Крестићевих новинских интервјуа и обраћања широј, а не само стручној јавности. У њој се аутор исказује у двојаком својству. Пред изазовима ширих друштвених интересовања, која су формулисали новинари и публицисти својим питањима и анкетама, Крестић је и врхунски приказивач и популаризатор својих научних резултата, али и коментатор актуелних политичких прилика и збивања. У оба случаја настојао је да доследно

примењује методолошка правила своје науке. У првом му је то без остатка полазило за руком. Ни један једини пут није посумњао у сигурност својих судова и закључака. У другом, ту и тамо (додуше врло ретко), налазио се у недоумицама приликом процене прилика, односа и очекиваних историјских исхода. Понегде их је ток историјских догађаја доводио у питање. Неке његове наде показале су се изневереним. То није било ни често, ни драстично. Никад није пољуљало ниједно његово научно, политичко или морално начело, али је показало да ни стваралац најчвршће интелектуалне и етичке грађе, нити најдоследнијих патриотских уверења, није поштеђен грешака у размишљањима и закључцима о свом времену.

* * *

У жижи интересовања широке српске јавности већ више од четвртине века били су хрватско-српски односи којима је баш Крестић посветио највећу пажњу у свом обимном научном опусу. Њиховом проучавању он је поклатио не само половину животног и професионалног, већ и историјског века. Темама српско-хрватских односа доминира неколико кључних питања и наше и хрватске и југословенске историје. Ништа није природније од тога што су представници јавности баш о темама о положају Срба у Хрватској, о великохрватским и геноцидним идејама и практичним подухватима у хрватској политици, о судбини југословенске идеје у Хрватској, о правој политичкој физиономији бискупа Штросмајера најчешће постављали питања. Ко није читао мноштво књига, студија и расправа Василија Крестића, на већину суштинских закључака и одговора на ова сложена, политички и културно осетљива, још увек (и ко зна још колико дуго) ужарена питања наћи ће лапидарне одговоре, иза којих стоје десетине хиљада поузданих историјских извора и хиљаде страница приказивања, образложења и тумачења.

Из Крестићевих одговора на новинарска питања читалац ће сазнати да је најдубљи извор и трајна константа хрватске националне политике била и остала теорија и пракса хрватског државног и историјског права која је подразумевала стварање велике државе Хрвата од Алпа до Дрине, па и даље од тога – до Боке Которске и Земуна. У тој држави живео би само један (хрватски) народ, доминирала би, или постојала, само једна (католичка) религија и елиминисана би била из јавног живота српска нација. Тако је ова теорија била и основица хрватске политике према Србима. Она се кретала од ниподаштавања и презира, преко нетрпељивости и мржње (Анте Старчевић, Франо Супило, Стјепан Радић, Алојзије Степинац), до планова истребљења Срба у Хрватској. Ови геноцидни планови нису чекали ни Павелића, ни Туђмана да би били смишљени. У Хрватској се срећу већ крајем XIX и почетком XX

века. Еуген Кватерник је писао да српски „накот вјере” треба истребити, Јосип Мишкатовић је говорио да „треба почистити сав тај кукољ”, а Исо Кршњави је оставио сведочанство да су Старчевићеви следбеници (Јосип Франк), тзв. франкофуртимаши, озбиљно сматрали „да све Србе ваља сјекиром утући” (стр. 166). Хрватска геноцидна политика разрадила је читаву методологију решавања „српског питања” опробану у Павелићевој НДХ, а довршену у Туђмановим налетима „Бљесак” и „Олуја”: део побити, део прогнати, а преостали део денационализовати разарањем свести о националној и верској припадности. У Хрватској је водећа национална и државна идеологија од других одавно прихватила закључак да је „најбољи начин да се уништи свест о културном јединству једног народа” потискивање знања о његовој прошлости и језику. Ту замисао прихватили су радо и српски аутошовинисти, окренуту против самих себе (65).

У историји српско-хрватских односа у самој Хрватској има једно кратко светло раздобље: године постојања и снажног политичког утицаја Хрватско-српске коалиције после 1905. кад су мржње и нетрпељивости биле потискиване и примирене. То је и време успона југословенске идеје у хрватском политичком животу.

Велика тема коју је у интервјуима са Крестићем јавност наметала било је питање улоге можда највећег политичког предводника Хрватске у XIX веку Јосипа Јурја Штросмајера. Насупрот мишљењима старије историографије о Штросмајеру као најистакнутијем носиоцу идеологије југословенског јединства, Крестић је још 1969. први пут довео у питање такво тумачење, изазивајући тиме доста критика и осуда. Неуморним, више од три деценије дугим истраживањем, дошао је најзад у књизи *Бискуп Штросмајер, Хрваїт, великохрваїт или Јуџословен* („Прометеј”, Нови Сад 2006), до неоспорног закључка да је овај високи католички прелат тактизирао и флертовао са југословенском идејом и хрватско-српском слогом, у циљу стварања Велике Хрватске. Свој циљ није, међутим, темељио на политици геноцида, већ на мисионарској улози Хрвата у ширењу католичке религије у целом јужнословенском свету. У већем броју интервјуа Крестић је ове своје закључке подробно и популарно саопштавао заинтересованим читаоцима.

Пратећи српско-хрватске односе од средине XIX века готово до данашњих дана, Крестић је сагледао све корене и облике њихове неслоге и нетрпељивости. Оне не само да стварањем заједничке државе 1918. и њене обнове 1945. нису престајале него су стално тињале, а некад, као у ратовима 1914–1918, 1941–1945. и 1991–1995, буктале највећом жестином и крвавим обрачунима (123–129). Иницијативе су увек долазиле са стране хрватске политике формулисане вечном тежњом за стварање велике Хрватске без „реметилачког” српског народа у њеним границама. У тој тежњи почивао је и зли дух политике геноцида. Таква политика

водила је готово непрекидном хрватско-српском рату – политичком, вербалном, психолошком, верском, оружаном – који је обустављан само непосредно након светских ратова кад је Хрватска (као и Словенија) морала да се спасава из положаја ратног губитника. Зато Крестића нису изненадили догађаји од 1991. до 1995. Већ крајем 1991. он је објашњавао: „Фрањо Туђман је директни продукт деценијске политике која се води у Хрватској. Није био потребан Слободан Милошевић, нити било који други српски политичар, да би се створио Фрањо Туђман” (134). Да би доказао ову тезу и одбранио истину о положају Срба у Хрватској он је и написао своје капитално дело *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848*, поткрепљено касније (1995) два гола велика књигама изворне грађе о тој теми.

При свему томе, Крестић никад није показивао анимозитет према хрватском народу и његовим вредностима, већ само непомирљиви критички суд према трајним шовинистичким садржајима недемократских и нехуманих традиција вођстава хрватске политике. Чак и 1995, после трагичног страдања Срба у Хрватској и његовог егзодуса он је изјавио: „Да је после промене политичког система у Хрватској било истинске демократије, све се могло решити широком културном аутономијом за Србе у Хрватској” (155). После „крвавог и прљавог рата и после изразите безобзирности „међународне заједнице” према целом српском народу, сумњао је у српско-хрватско трајно помирење и разграничење. „Ја не бих рекао да је у бићу сваког Хрвата да чини зло. Али у бићу хрватске политике и њеног политичког руководства, не само у овом тренутку, него и од ранијих времена ... постоји усађена мржња, која није ирационална већ је веома смишљена” (239).

* * *

Не мање од хрватске политике према Србима и према Југославији медијску сферу јавности занимали су српски национални програми и идеологије. У оквиру ове проблематике доминантно место заузимали су *Начертаније* Илије Гарашанина из 1844, *Меморандум САНУ* из 1986. и заинтересованост Срба за очување Југославије за све време њеног трајања. У подтексту ових питања некад прикривено, а некад и јасно, лежала је сумња у хегемонистичке, великодржавне циљеве српске политике у XIX и XX веку. Стрпљиво и служећи се научним принципима, Крестић је на ова питања одговарао аргументовано и консеквентно, понекад полемички. Све те одговоре, шире или концизније образлагане, могуће је сажети у дефиниције које су почивале на увек истој, провереној фактографији и научно доказаним тумачењима. „*Начертаније* је” каже Крестић, „програм српске спољне политике који је настао 1844...” и савршено, преко пољске националне емиграције, компатибилан са

сличним програмима других европских народа. „Њиме је предвиђено стварање велике самосталне државе тако што би се Кнежевини Србији 'приљубили' сви Срби у њеном суседству” (48). Притом се мислило на Србе под османском влашћу и то на територијама на којима су били у то време апсолутна већина: у Босни и Херцеговини, Црној Гори и тзв. Старој Србији. О Србима изван тих територија Кнежевина би бринула као о сународницима који настоје да очувају свој национални идентитет и верска права. Гарашанин није искључивао образовање заједничке државе Јужних Словена (пре свега Срба и Хрвата), али је српска држава свакако била његова приоритетна мисао. А управо то ће будућим српско-хрватским сукобљавањима бити додатни мотив. И Срби и Хрвати су у својим националним плановима рачунали на Босну и Херцеговину, с тим што су Срби своју претензију градили на националном начелу, а Хрвати на историјском. Из тих принципа, као и из става о равноправности и слободном верском животу свих становника у тој будућој српској држави, закључак је јасан: *Начерџаније* није било никакав великосрпски освајачки, већ српски национални програм, у духу тадашњег европског либерализма.

Од Гарашанина до данас кроз политичку пропаганду, али и помоћу кривотворене историографије разне провенијенције, којима су Србија и српство били трн у оку, ширено је уверење да ни један српски државник није био, нити је могао бити, за истинско југословенско јединство, већ само за „Велику Србију”. Тиме је, заправо, прикривано властито антијугословенство, које су сви противници Југославије непрестано подстицали, сејањем националне, верске и политичке мржње и нетрпељивости између Срба и Хрвата.

Кад је о *Меморандуму САНУ* реч, о којем је Крестић, као један од најпознатијих његових тумача често пропитиван у јавности, његова безброј пута поновљена и документована објашњења садржи једна једина прецизно формулисана реченица: „Текст *Меморандума* настао је као критика једног стања, а не као дугорочни национални или државни програм, што му критичари приписују” (202). Он је заправо једна поразна дијагноза стања које је водило Југославију у распад и катастрофу. Разуме се да је та одбрана Југославије изазвала и изазива најбешњи анимозитет свих њених противника и непријатеља Срба. Они, притом, полазе од злонамерног стереотипа да се Срби залажу за Југославију као „Велику Србију”. А Срби су знали да је Југославија једини државни оквир у којем могу остати уједињени и равноправни с њеним другим народима и зато им је било стало до њеног очувања. После свега што се догодило после 1991, Крестић је остао чврсто уверен да је сулудо и по трећи пут се залагати за југословенство, које није издржало историјску пробу.

У оба случаја – приликом уједињења 1918. и обнове 1945 – Југославија је из већ поменутих разлога била једини избор за Хрвате (али

и за Словенце). Идеја југословенства, међутим, није дубоко продрла у масе њихових народа, нарочито хрватског. Католичанство, пре свега, одвајало их је и удаљавало од шизматичких Срба. „Југославију су, углавном, стварали и створили Срби зато што су желели да живе у једној држави и што су се уљуљкивали илузијом да је и другима стало до Југославије колико и њима” (97). Тој илузији међу Србима, на првом месту међу њиховим интелектуалцима, Крестић је посветио целу једну студиозну књигу.

Кад се после деценија спорова, неслога и сукоба, Југославија 1991. и по други пут у крви распала, Срби су, најзад, изгубили сваки разлог да се залажу за њену одбрану. Словенци и Хрвати имају јасне циљеве и знају шта хоће, а шта неће. Знају да хоће властите државе са пуном националном хегемонијом у њима, а неће „никакву заједницу са Србијом и Србима”. На тој основи спровели су своју националну хомогенизацију, још у време док је Југославија као већ виртуелна заједница (после 1974) постојала (103).

Шта Срби у таквој ситуацији да чине, питали су Крестића. „Прво, да се сами хомогенизујемо да без стида кажемо да ни ми нећемо Југославију „с таквим партнерима какви су Хрвати и Словенци”, већ да хоћемо Србију, у којој ће владати пуна национална и верска равноправност и, наравно, права демократија” (109). У њој Срби морају водити бригу само о „сопственим државним, политичким и националним интересима” (111–113). Не смеју притом занемарити ни интересе својих сународника који су остали изван граница Србије и изложени масовном егзодусу. Зато је све до 1995. заступао право Срба у Хрватској на аутономију „Српске Крајине”.

* * *

У много наврата Василије Крестић, сјајни познавалац историје Срба у Хабзбуршкој монархији (нарочито у Угарској), посвећивао се теми њихове националне аутономије, а после стварања југословенске државе, па све до данас, питањима аутономије Војводине. То су уосталом од њега тражили и трудбеници медија, како штампаних тако и електронских. Ослоњен на резултате научних истраживања и знања, он је у вези с тим питањима енергично осуђивао фалсификовање историјских чињеница о проблему аутономије, а на првом месту обарао се на исполитизовану неистину о континуитету између програма српске националне аутономије у Угарској из XVIII и XIX века и територијално-политичке Аутономне Покрајине Војводине, с јаким примесима сепаратизма у односу на Србију, која је била резултат политике КПЈ, да би после распада Југославије добила једва скривени сепаратистички садржај. Док је, наиме, српски покрет за аутономију имао за крајњи циљ

интеграцију српског народа, аутономашки захтеви имају „деструктивни и дезинтеграциони карактер” (75). У снажној повременој офанзиви у последњим деценијама, аутономашки сепаратизам је, с једне стране тежио интернационализацији „војвођанског питања” а, с друге, ширењу политичких надлежности покрајинских органа власти и стварању институција које би у Војводини јачале атрибуте државног суверенитета. Таквом институцијом, далеко више политичког него научног карактера, сматрао је и Војвођанску академију наука и уметности. Војвођанско аутономаштво је најзад карактерисао најснажнијом полугом регионализације у којој је видео пут ка даљем дробљењу и разарању државног организма Републике Србије.

Упркос осудама војвођанског аутономаштва у неколико деценија, као и црногорског сепаратизма који је експлодирао у последњој деценији, Крестић никако није поредио ова два феномена са косовском трагедијом коју је изазвао албански шовинизам и тероризам, снажно подржан и на крају „легаллизован” безобзирним насиљем моћних међународних фактора из евроатлантских интеграција. Док је војвођански сепаратизам једна, додуше опасна, али тешко остварљива идеолошко-политичка конструкција без стварне историјске основе, црногорски има историјско образложење у краткој историји државе Црне Горе. Његов национални карактер је дубиозан, јер је „црногорска нација створена октројем”, а политичке и финансијске основе су му несигурне и пролазне (315).

* * *

Доследан, поуздан и супериоран у тумачењу историјских корена српске историјске драме у последњој четвртини века, Крестић је снажан, виспрен и разложан и кад се хвата у коштац са актуелним политичким, осетљивим и препуним драматичних обрта и тешко предвидљивих политичких појава. Ипак, у његовим интервјуима о политичким, актуелним или стратешким питањима, бивало је и недоумица, неостварених нада и очекивања. И у тој половини ове вредне књиге Крестић је остао доследан и непоколебљиво одан родољубљу, патриотизму и демократским начелима, а против насиља сваке врсте (долазило оно споља или из наших сопствених редова), против сатанизације нашег народа и разарања наше државе. У коментарисању конкретних политичких ситуација и односа било је ипак колебања и недовољне сигурности.

У време разбијања Југославије Крестић је августа 1991. ценио да Србија ове догађаје није дочекала потпуно неспремна. Признавао је тадашњем политичком вођству Србије да је у време приближавања кризе извршило неке значајне позитивне промене: „Имајући у виду односе у којима су се Србија и српски народ налазили до пре неколико година

мислим да је учињено доста, али не и довољно. Успостављен је територијални интегритет Србије, што је од посебног значаја за сваки даљи развој републике. Зауостављено је расрбљивање. Народ се вратио својој вери, историји и традицији. Стечене су грађанске и политичке слободе и демократска права која су раније била незамислива. Иако има пуно почетничких мана, на снази је вишепартијски систем. Штампана и остала средства информисања су разноврсна, провладина и опозициона. То су неке од тековина које се не би смеле пренебрегнути при оцењивању српске националне и државне политике” (119).

Дуготрајност, све теже последице крвавих сукоба у суседству Србије у које (којима) ни она сама није могла остати неангажована, несносни економски, политички и војни притисци који су се сручили на Србију и цео српски народ утицали су на постепену еволуцију суда Василија Крестића како о унутрашњој тако и о спољној политици српског државног вођства. Та је еволуција стигла до његове жестоке и свеобухватне осуде изречене јануара 1997. у једном значајном говору одржаном у Удружењу књижевника Србије, који је наишао на широк одјек у јавности, па зато укључен и у садржај књиге о којој говоримо (298–300). Разорност те критике може се, с обзиром на каснији развој прилика и судбине Србије, сматрати преоштрим и претераним. У њој се унеколико занемаривао главни стратешки правац и циљ тадашње политике српске државе. Упркос многим погрешкама, које је власт чинила, њен највећи напор је био усмерен на одбрану јединства и целовитости државе који је био нападнут споља, али и изнутра. На овој линији били су и закључци да Срби у почетку југословенске кризе нису добро проценили ко им је пријатељ а ко непријатељ, а нарочито да „смо сами себи највећи непријатељи” (306–308), јер одржавају режим који их води из пораза у пораз.

Ове процене учиниле су да Крестић с великим и оптимистичким очекивањима дочека петооктобарску „револуцију” 2000. године. Режим Слободана Милошевића сматрао је „истрошеним и у много чему дотрајалим”, очекујући после његовог рушења остварење свих видова демократије. „Сад видим”, каже већ 2001, „да су та моја очекивања била без покрића” (397). Проницљив и научно добро обавештен посматрач, врло брзо је схватио да је оптимизам био преурађен. Зато га је убрзо кориговао, да би протоком времена постајао све оштрији критичар новог друштвеног и политичког стања, као и његових творца, носилаца и помагача. Тако је у једном интервјуу из септембра 2002. изразио дубоко разочарање изневеравањем демократских начела после „демократских промена”: „Могу да кажем ... да Србија под досовским руководством може само да прича о демократији и о неким слободама медија, а да од тога нема ни трага у стварности. Ова гарнитура ... спремна је да се повинује свим импутацијама које долазе са стране и

које желе да читаву Србију и читав српски народ учине одговорном за све што се (на Балкану – Ч. П.) десило.” Многим људима у политици је „мање стало до интереса нације и државе, а више до личне и страначке промоције”. Прихватајући чињеницу да је то резултат српских пораза у ратовима у којима „шут с рогатима” није могао да изађе на крај, Крестић је самокритички признавао да је Србима недостајала „добра процена” односа снага у свету. И поред тога осуђивао је „подлу политичку игру” излагања у сусрет свим захтевима агресора у вези с Хашким судом, чије су Срби највеће жртве (369–371). У Хагу се „прекраја наша историја на дрзак, безочан и с методолошког становишта апсолутно неприхватљив начин” (395). Зато је и прихватио позив да пред Хашким трибуналом буде експерт одбране Слободана Милошевића. У питању је била не само одбрана Милошевићеве личности и политике, већ пре свега историје и достојанства српског народа. Тим пре што је знао да би, у ондашњим унутрашњим и спољним условима „с националнополитичког становишта”, било који други српски државник боље прошао.

Крестићу је добро познато да „сила бога не моли”, али је уверен да се упркос свему морају чувати и мудрост и национално достојанство. Мора се брижљиво мерити шта се мора, а шта не мора. Јер, „свака је сила за времена” (378). Уместо тога, непатриотске снаге и у нашој власти и у добром делу јавности, немилице ударају на „све што је национално, патриотско, конструктивно, српско и православно”. Циљ је да се Србија доведе „до хаоса и безнађа”. Том циљу служи и „превредновање” наше историје које, противно научним методама, прихватају и неки стручни историчари. Резултат тога било је поред осталог и недостојно обележавање двестоте годишњице Српске револуције 1804. године, зато што не би било „у складу са глобалистичким и мондијалистичким плановима” (400).

Пратећи пажљиво „пут Србије у суноврат”, Крестић све до данас остаје најжешћи критичар 5. октобарске власти. Неотпорна је и неприципијелна у односима с моћним силама и организацијама империјалистичког Запада. Однос према Косову и Метохији, Војводини, Рашкој области (Санцаку) је снисходљив, противан интересима државног јединства. Таква је и политика у области привреде, образовања, науке, културе и безбедности земље. Ослоњена на потпуно контролисане медије, на из иностранства финансиране и корумпиране невладине организације, наша „транзициона власт” агресивно потискује националне вредности и слаби државу. „У њеној политици од демократије није остало ни слово Д” (452).

Што оваква политика државе може несметано да се спроводи Крестић, поред страних притисака и претњи, као и њихових овдашњих агентура (НВО), жестоке критике упућује и оном великом делу

српске интелигенције која се потпуно оглушује о српске националне интересе и, жељна „светске” афирмације, неприципијелно трчи за политичким захтевима мондијализма иза којих се више готово и не скривају хегемонистичке тежње моћника. Још у време распада Југославије 1991. Крестић је изјавио: „Има у Београду интелектуалаца који се цинично односе према свему што је српско, који хоће да изигравају космополите и интернационалисте, па игноришу све националне вредности” (96). Он се у једном другом разговору с новинарима присетио негативног суда Слободана Јовановића који је престрого, али не без основа, писао „да је српска интелигенција недорасла да се подреди државним и националним интересима, јер је била себична и увек је радила више за себе него за нас” (175). И у последње две критичне деценије српске историје појавили су се у редовима српских интелектуалаца безбројни примерци оваквих особина. Многи српски интелектуалци и у земљи и у иностранству наносили су видну штету свом народу доприносећи његовој дезинтеграцији уместо неопходној хомогенизацији. Било је међу њима и таквих који су до избијања ратова 1991–92. распаљивали жестока национална осећања међу Србима, да би кратко време иза тога, кад су наишле тешке опасности, умиривали и чак осуђивали националне страсти идући до самопонижавања. На светлост дана изашли су и они „који су спремни да се одрекну и нације и државе да би се додворили моћницима у иностранству”. Неки су, за што веће оцрњивање Србије и награђивани преведеном књигом, награђеним филмом, изведеном драмом, учешћем на међународним скуповима, краћим или дужим стипендијама, или јавним декорацијама. За узврат, таква наша интелектуална „елита” се „обрушавала на свој народ одричући му и право на самоодбрану и самоопредељење”. Патриоти су називани „стоком неразумном”, а народ недостојним стварне слободе.

Упорни борац за српско национално јединство, непоколебљиви патриота, а никако екстремни националист или шовинист, Крестић је изгубио многе илузије о демократији, о брзој обнови српског националног духа и саборности, о хуманизму и вредностима западне цивилизације, о научном поштењу многих припадника историјске научне и стручне мисли. Није, међутим, изгубио одлучност у борби за одбрану српског народа и његове државе, нити веру у историјску науку и њену могућност да дође до истине. Захваљујући томе био је 2008. спреман да погубној политици моћног фронта „друге Србије” супротстави свој програм изласка Србије из катастрофе коју је доживела. Он се не разликује много од декларативних програма владајуће „елите”, али тражи њихово доследно и одлучно спровођење од других компетентнијих људи и друштвених снага. Види их у православној цркви, младим нараштајима формираним на најбољим традицијама наших школа и универзитета,

међу високом интелигенцијом (и у САНУ) спремном да се жртвује за опште интересе. Крстић, дакле, није изгубио сваку наду у заустављање суноврата Србије.

Нови Сад, 24. март 2011

Чедомир ПОПОВ

ОД БУРНОГ ПОЧЕТКА ДО СРПСКЕ ЗАСТАВЕ НА БЕЛОЈ КУЋИ

Драгољуб Р. Живојиновић, *У појрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године*, „Албатрос плус”, Београд 2010

Наша историографија добила је књигом Драгољуба Р. Живојиновића *У појрази за заштитником* веома драгоцен прилог. Састављена од брижљивих студија о српско-америчким везама у периоду 1878–1920, објављиваних у домаћим и страним публикацијама у дужем временском периоду, књига научно одговорно, објективно и непристрасно покрива период од успостављања дипломатских односа између тадашње Краљевине Србије и САД до 1920. Иако географски веома удаљене и са друкчијом листом приоритета у то време, две земље су се кроз бурни почетак прошлог века – Балкански и Први светски рат „пронашле”, боље упознале и на крају тог периода, имале и свој „медени месец”. Аутор духовито и тачно закључује да су САД својим дугим одлагањем да подрже уједињење Јужних Словена у нову државу „браниле Србију од саме Србије”.

Кључно у књизи је постављање председника Вудроа Вилсона према сложеној и неизвесној ситуацији у Европи уочи и током првих година Првог светског рата, његов наглашени идеализам и морализам, као и доношење одлуке тек крајем 1917. о уласку САД у рат на страни Антанте. Колико год изгледало да је таква одлука логичан резултат сазревања спољне политике САД у односу на ратни пожар у Европи и да је на њу утицао војни пораз Аустрије од Аустроугарске и испадање Русије из редова Антанте, чини се да би се САД нашле пред вратима Европе и да није било ратног разлога, јер су је на то упућивали нараста моћ велике силе и све већи интереси трговине.

Подсетимо се да су се САД од стицања независности до краја 19. века непрекидно територијално шириле уз помоћ војне силе, трговине, уговора или пројектованих сумњивих ситуација. Од почетних 13 федералних држава брзо су бројчано нарастале на рачун јужних канадских

провинција и Мексика којег су умањиле за половину, куповином Луизијане од Француске и Аљаске од Русије, одузимањем Порторика, Хаваја, Гуама и Филипина од Шпаније и кршењем на стотине уговора са индијанским племенима што је било романтично представљано као освајање Дивљег запада. Преко тзв. Монроове доктрине, прогласиле су целу Јужну Америку својим двориштем у које европске силе више нису могле да привире, а уз помоћ слогана слободне трговине и ратне морнарице, натерале су Јапан и Кину да отворе тржиште за америчку робу. Међутим, пуну зрелост велике силе САД су постигле тек после општег економског, технолошког, образовног и инфраструктурног развоја од окончања крвавог грађанског рата 1866. до краја 19. века. Током тог периода, амерички динамични капитализам се заокружио свим потребним елементима и изнутра консолидовао; индустријски развој је добио невиђени полет и мега размере, проналазаштво је цветало и одмах примењивано у индустрији и пракси, банкарски систем је довршен, осигуравајућа друштва су се умножила, поморство је кренуло пуном снагом, урбанизација се нагло појачавала, двопартијски систем се учврстио, организовани синдикати стављени су под ефикасну контролу; радничка класа је, после немирних година, била пацификована. САД су добиле самопоуздање које пре тога нису толико имале. Године 1895. производња челика повећана је од једног на 25 милиона тона, производња угља од 5 на 100 милиона тона угља, а изграђено је 193.000 км железница.

Динамика територијалног ширења, енергична заштита америчких интереса у односима са суседима, државама Латинске Америке и Пацифичког региона, и афирмисање земље као велике силе могли су да се осигурају само честим показивањем мишића и директним војним интервенцијама. Израчунато је да су САД од стицања независности 1776. до краја 19. века извршиле 105 таквих војних интервенција у другим државама. То је рекорд који је мало која велика држава у историји постигла у тако кратком периоду. Ако се томе дода да је од 1945. године до данас број војних интервенција САД повећан за најмање 50, није тешко закључити да је прибегивање сили у међународним односима била стална одлика америчке спољне политике и да је она то, нажалост, остала и данас.

Такве САД, испуњене снагом и самопоуздањем, са захукталом економиком која је далеко превазилазила домаће потребе и све више зависила од страних тржишта нису даље могле да се изолују од Европе. Оне би нашле начина да јој приђу и да са њом успоставе ближе односе и да није било изазова Првог светског рата. Животно заинтересоване за слободу пловидбе и трговине, оне су основано стрепиле од милитаризма Немачке и њених поморских планова. Али, упркос пожуривања од стране Антанте, оне су се, слично понашању у Другом светском рату када су заједно са Великом Британијом отвориле тзв. западни фронт тек када

су СССР и нацистичка Немачка пустиле једна другој много крви, укључиле у ратна дешавања тек пошто су се све европске силе и могуће супарнице међусобно темељно истрошиле и ослабиле. Упркос раширеном схватању срачунато охрабриваном од стране самих САД, посебно током председниковања Вудроа Вилсона, да су оне утемељене на вредностима слободе и морала, као и на позитивној мисији у свету, целокупна историја САД показује да им ослањање на војну силу није било страном и да је, као што је горе речено, често вршено.

Занимљиво је направити паралелу између средстава која су САД користиле у својој спољној политици од стицања независности до окончања Првог светског рата и оних којима су прибегавале од тог времена до данас. Простор не дозвољава да се сачини дужа листа, али је и неколико примера довољно да се запази континуитет. САД су пројектовале 1898. експлозију једног свог ратног брода у луци Хаване да би, помоћу те подвале, наметнуле Куби прихватање тешких услова. Један од њих, уступање базе Гвантанамо, још је актуелан и по злу свима познат. Образац подметања кривице другој страни, коришћен је и током рата у Вијетнаму 1967. када је Северни Вијетнам невини оптужен за напад на један амерички ратни брод, после чега је уследило масовно бомбардовање те земље. Да би добиле изговор за улазак у рат са Јапаном, за шта су биле спремне, САД су „навукле” Јапан да уништи део ратне флоте у Перл Харбору. Да би створиле повод за војну интервенцију НАТО-а против Републике Српске, САД су експлозију на Меркалама у Сарајеву средином 1995. недоказано уписале у кривицу војске Републике Српске. Скоро идентичан образац САД су користиле и за „оправдавање” своје агресије на СРЈ 1999. године, када су борце терористичке ОВК изгинуле у оружаном сукобу са полицијским снагама Србије лажно приказале као цивилне жртве. Од тог обрасца нису далеко ни преговори у Рамбујеу, марта 1999, који су вођени под претњом бомбардовања СРЈ уколико она не прескочи лествицу ултиматума која је „намерно подигнута толико високо да је ниједна држава која држи до себе не би могла прескочити”, како је то касније признао и сам Хенри Кисинџер.

Позивајући се на „хуманитарне разлоге и љубав према слободи”, САД су 1898. војно интервенисале на Куби. Служећи се истим обрасцем оне су, под изговором спречавања наводне хуманитарне катастрофе на Косову, организовале ваздушну агресију НАТО против СРЈ 1999. године. Под истим изговором, недавно је отпочела тзв. хуманитарна војна интервенција САД и групе западних земаља против Либије, а врши се психолошка и политичка припрема светске јавности и за евентуалну сличну операцију против Сирије. Као што се види, данас увелико промовисана хуманитарна војна интервенција, која нема ослоња на међународном праву, добила је своју крштеницу у спољној политици САД још пре сто година.

Образац разбијања територијалне целовитости других држава ради остваривања својих циљева, актуелан је и данас у спољној политици САД. Да би се прошириле на југ, САД су још у првој половини 19. века комбинованим војним, дипломатским и другим средствима разбиле Мексико и припојиле себи целу његову северну половину. А да би заштитиле интересе своје пловидбе и трговине, извеле су разбијање Колумбије, од чијег северног дела су створиле нову државу Панаму, чији пристанак су лако добиле за прокопавање чувеног Панамског канала, који и данас представља једину водену повезницу између Атлантског и Пацифичког океана. Образац разбијања друге државе САД су поновиле и у случају Србије, кумујући једностраном проглашавању државе Косово и активно лобирајући за њено признање од стране других држава.

Књига Драгољуба Р. Живојиновића даје доста повода и материјала за повлачење и других паралела између спољне политике САД коју покрива књига и њихове новије спољне политике. Пажњу посебно привлаче две сличности. Прва се односи на изричито противљење САД да 1915. дозволи Црној Гори и Србији активности на прикупљању и отпремању у земљу имиграната – добровољаца, позивајући се на неутралност САД у европском рату. Аргумент је имао тежину, јер је влада САД у то време одржавала дипломатске односе са Аустроугарском, чији поданици српске националности су претежно емигрирали у САД. Међутим, током оружаног сукоба на Косову и Метохији 1998. године, влада САД није имала исти став. Не само да није ометала косовске Албанце да регрутују добровољце међу албанским имигрантима, него је њиховој акцији и испраћају на аеродромима био дат више него благонаклон публицитет. Толерисање прикупљања албанских добровољаца чињено је упркос томе што су САД имале дипломатске односе са СРЈ и што је ОВК била означена као терористичка организација од стране саме владе САД. То је само један пример многих двоструких стандарда које су САД (и друге западне земље) увелико практиковале у односу на СРЈ током целе југословенске кризе. Друга сличност се односи на феномен лобирања у америчкој администрацији и медијима. Суочена са отвореним претњама од стране Аустроугарске, а касније и са агресијом с њене стране, Краљевина Србија је на време схватила значај утицања на америчку владу и јавност. У ту сврху ангажовала је дијаспору Јужних Словена за лобирање, али је далеко највећи допринос дао научник Михајло Пупин, за кога се буквално може рећи да је приближио Србију и њене тешкоће и потребе Америци и Америку Србији. Међутим, сви ти напори дали су релативно скромне резултате услед контраактивности дипломатских представништава Аустроугарске и Италије и њихове много бројније и утицајније дијаспоре. Ипак, тадашње лобирање не може се мерити са лобирањем у садашње време.

Данас је то разгранати бизнис који врше специјализоване Public relation агенције, без чијег сталног и скупог ангажовања није могуће ефикасно приближити проблем неке земље влади, конгресу и медијима.

Аверзија председника Вудроа Вилсона према тајним уговорима тако својственим европским силама и његово руководно начело народности односно самоопредељења народа, били су у жижи америчке спољне политике током целог светског рата. Давали су САД-у морални ауторитет, али су им стварали и тешкоће у односима са европским силама. Начело народности је на крају рата било прихваћено и реализовано растурањем Аустроугарске и Отоманске империје. Између два светска рата било је злоупотребљавано од стране Хитлера, а пуну афирмацију доживело је после Другог светског рата са Повељом ОУН, у процесима деколонизације и Хелсиншким завршним актом 1975. године. Међутим, распадом СССР-а и ЧССР-а, те растурањем СФРЈ, начело самоопредељења је добило изразиту политичку боју и указало на могућности његове злоупотребе, за шта је насилно одвајање и проглашавање покрајине Косова за независну државу најсвежији пример. Од права на самоопредељење неприметно се прешло на самопроглашено право на мешање, на оспоравање принципа суверенитета и територијалне целовитости држава, уз манипулисање и инструментализацију неких међународних организација у сврху очувања и јачања хегемоније САД као једине преостале суперсиле после окончања хладног рата. Из садашње перспективе може се наслутити да је Вилсонова замисао о праведно уређеним односима у Европи, чему је служило и оснивање Друштва народа, наговештавало амбицију САД, ојачане током Првог светског рата (као што су биле ојачане и током Другог светског рата) да постигну привилеговану позицију арбитра у европским пословима, што би их још више промовисало као најпризнатију светску силу. Због догађаја који су у Европи кренули другим током и због велике економске кризе 1929. године, САД су се, показало се само привремено, склониле у изолацију. Други светски рат и развој у Европи и свету од тада до данас дао је за право креаторима америчке политике из двадесетих година прошлог века. Већ 20 година САД су на врхунцу моћи, имају неспоран утицај на већину светских институција, на линији својих интереса и циљева функционизовале су улогу цивилног друштва, људска права, владину права, демократске вредности и намећу стабилност у свету како је оне виде. Од Вилсоновог описа Првог светског рата као „крсташког рата за демократију” пређен је заиста дугачак и успешан пут. САД су признате и респектоване као прва политичка, економска и војна снага света. Стекле су јединствену моћ да стварају кризе кад им то одговара, да ограничавају или спречавају друге да их подстичу и да преко контролисаних међународних институција и својих западних савезника управљају кризама по свом избору и на начин који им највише одговара. Најновији развој показује

да неке друге велике земље, највише Кина, „дувају САД у врат”, али то још не мења политичку мапу света и хијерархију моћи у њему.

Као што то наслов књиге наглашава, Краљевина Србија је током скоро целе друге деценије прошлог века имала потребу за заштитником. Нашавши се у ратном вртлогу у друштву великих савезника чији се интереси нису сасвим подударали са њеним декларисаним циљем ослобођења свих Јужних Словена испод аустријског јарма ради стварања нове заједничке државе, Србија је пред крај рата добила за тај свој циљ пуну подршку САД, које су је и војнички, а не само дипломатски и политички, заштитиле од територијалних апетита Италије, ослободене на тајни Лондонски уговор, и биле прва велика сила која је признала Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. У својој благонаклоности према Србији и њеном доприносу заједничкој победи, председник Вилсон је превазишао и очекивања саме Србије, прогласивши 28. јул 1918. као Дан Србије, у свечаној Декларацији позвао је народ Америке да Србији ода почаст, а на Белој кући је истакнута застава Србије. Био је то најблиставији тренутак у историји наших билатералних односа са САД.

Драгољуб Живојиновић оправдано истиче огромну улогу и историјски допринос који је Михајло Пупин имао за стицање Србије до таквог хималајског врха у односима са САД. Поред светски признате научне каријере, М. Пупин је као почасни конзул у Њујорку, а и на друге имагинативне и истрајне начине учинио више него што је то била у стању цела држава Србија за афирмацију и, на крају, победу наше националне и државне ствари. Када се зна да је он то чинио са несмањеном ревношћу и активношћу током више деценија, стиче се утисак да му српски народ и његова држава нису одали довољно признања. У читавој дијаспори не може се наћи ниједан Србин који је у свом веку више урадио за Србију од великог патриоте М. Пупина. Та чињеница би морала да се одрази и у даљем односу Србије према том свом дичном сину.

Инспиративна књига Драгољуба Живојиновића детаљно и документовано покрива првих 40 година билатералних односа Србије и САД. Она попуњава досадашњу празнину у историјском обрађивању тог периода. Као таква, она је драгоцен подсетник и незаобилазни приручник свима који су ангажовани у садашњем или ће бити ангажовани у будућем грађењу односа и развијању свеколике сарадње са том кључном државом савременог света. Да би се успешно градила садашњост и пројектовала безбедна будућност, мора се познавати прошлост. Нажалост, односи Србије и САД пролазе последњих деценија, без жеље Србије, кроз тежак период. Али као што нема вечитих пријатеља, нема ни вечитих непријатеља. Интереси Србије су да односи са САД оздраве и бар донекле поврате снагу из своје младости. Пожељно је да и политика

САД, која је дуже времена неправедна према српском народу, нађе инспирацију у „меденом месецу” наших односа с краја Првог светског рата, када су се надахнуто руководиле идејама правде и начелима народности и немешања. Живојиновићева књига је ит таме историје извукла генерацију државника и политичара САД која је имала позитиван и конструктиван прилаз Србији и њеном народу, који је у својој лојалности према западним савезницима ишао скоро до самоуништења. Својим истинама и добрим намерама ова књига може помоћи и данашњој генерацији политичара САД да коригују своју оптику према Србији, па да се у односима према Србији и њеном народу угледају на своје узорне претходнике из Првог светског рата.

Владислав ЈОВАНОВИЋ

ТУРСКА И БАЛКАН – НЕКАД И САД

Дарко Танасковић, *Неоосманизам – Повраћајак Турске на Балкан*, Службени гласник, Београд 2010

„Савременици никада не могу бити у пуној мери свесни историјског значаја времена у коме живе”, каже професор Дарко Танасковић на почетку уводног слова своје најновије књиге, *Неоосманизам – Повраћајак Турске на Балкан*, да би нешто касније додао: „Па ипак, савременицима је могуће, штавише њихова је људска дужност да покушају на време, па и унапред, разумети природу догађаја и смисао процеса, да проникне у смерове токова који их носе...”

Предметна књига невеликог обима, али зато неупоредиво веће сазнајне вредности, на стотинак страница језгровитог и концентрованог текста осликава след догађања и тенденција у савременој турској држави и њеној спољној политици чији развој за наше поднебље и националне интересе може бити од непроцењиве важности. О томе јасно говори већ прво поглавље *Појмовно одређење и главне карактеристичке неоосманизма* у коме др Танасковић наводи да појам *неоосманизам* понајвише привлачи пажњу као спољнополитичка доктрина коју садашња турска влада систематски и доследно спроводи. Дакле, ради се о званичној државној политици, утемељеној на најчвршћим основама, а то су, како стоји: стање духа, сидриште особеног менталитета, самосвојан систем вредности и с њим усклађен поглед на себе и свет. Указујући на неодвојиву повезаност неоосманизма са исламизмом, аутор наводи да се процес реисламизације у Турској може пратити од времена непосредно после Другог светског рата, а да престанком „хладног рата” добија на замаху.

Даље излагање, како у поменутом поглављу, тако и у поглављима која следе, аутор темељи на наводима бројне литературе и најсвежијим подацима из релевантних извора у које, с обзиром на проблематику и тему, спадају и изјаве турских политичара из дневне штампе. Наравно, то огромно мноштво сазнајних елемената, доступних само ономе ко за њима предано и продубљено трага, без огромног годинама акумулираног и таложеног знања, не би могло уродити једном овако драгоценом синтезом која јасно осликава актуелни политички тренутак у самој Турској, посебно у светлу њене спољне политике и места турске државе на међународној сцени.

Један од упечатљивијих разлога да се српској стручној и најширој јавности баш у садашњем тренутку подари ова књига између осталог садржан је у чињеници да је мимо фокуса наше пажње остао избор турског политичара Мевлута Чавушоглуа на место председника Парламентарне скупштине Савета Европе у Стразбуру 2010. године, дакле у време када Република Турска очигледно одступа од начела грађанског друштва, утемељеног реформама Мустафе Кемала Ататурка двадесетих година прошлог века.

Елем, поменути турски државник, члан Партије правде и развоја – „партије средовечних исламиста и неоосманиста модерног кова“, како је карактерише проф. Танасковић, а на чијем се челу налази председник турске државе Р. Т. Ердоган – у једној својој званичној изјави указао је на потребу доношења новог грађанског устава своје земље. Штавише, у интервјуу који је дао сарајевском листу *Дневни аваз* (28. 1. 2010), заложиио се и за измену устава БиХ. „То би практично значило доминацију Бошњака-муслимана над немуслиманима, дугорочно дакле опет поен за ислам“ (стр. 14), недвосмислено оцењује аутор, да би на крају првог поглавља закључио: „Неоосманизам је могуће најсажетије одредити као идеолошки амалгам исламизма, туркизма и османског империјализма.“

У другом поглављу *Развојне фазе неоосманистичког концепција* дат је историјски преглед трајања кемализма као још увек званичне турске државне идеологије чија је ерозија практично почела само десетак година након смрти Кемала Ататурка, да би поготово нагло почела да се повлачи пред реисламизацијом турског друштва и државе ступањем Турске у НАТО 1952. године. Ову чињеницу Танасковић је с правом назвао само привидно парадоксалном износећи оцену да „Демократизација диктирана западним стандардима у муслиманским државама пре или касније на власт законито доводи (про)исламистичке партије јер ни у једној од њих ислам у народу није изгубио статус главног упоришта личног и колективног идентитета.“

Посебно занимљиво јесте разоткривање присуства, улоге и утицаја исламског мистицизма у данашњој Турској, оличеног кроз поновно оживљавање дервишких редова чије је деловање законом забрањено

Ататурковим ступањем на чело државе, успостављањем секуларизма и доношењем првог модерног турског устава. Како указује аутор, касније током премијерског и председничког мандата Тургута Озала (1983–1989; 1989–1993) основни турски закон ће у том делу претрпети измене. Укидањем члана 163. који забрањује злоупотребу религије створиће се простор за несметано деловање дервишких редова, који су још пре тог времена већ били реактивирани у увијеној форми исламских хуманитарних задужбина вакуфа.

Међу обиљем занимљивости ове књиге о којима наша јавност углавном веома мало или скоро баш ништа не зна, налази се и информација везана за активности турског исламског тзв. хуманисте Абдулаха Гулена, предводника фетхулхацијског покрета – неке врсте исламског *Opus Dei* и једног од најутицајнијих муслиманских духовних лидера нашег времена који, како стоји: „Контролише више од три стотине особених школа у Турској и две стотине на просторима од Балкана до Кине, као и осам универзитета” (22).

Но, вратимо се осврту на горе поменутог премијера и потом председника Тургута Озала коме је с разлогом посвећена посебна пажња због чињенице да је био први модерни турски државник који је отишао на хаџилук у Меку (1983) и да је „симболички речита коинциденција” (Д. Танасковић) то што је Озал положио заклетву као председник Турске 9. новембра 1989. године, истога дана када је пао берлински зид.

Темељан и зналачки направљен осврт на догађања каквим је проткано комплетно излагање у књизи *Неоосманизам* указује на то да описани догађаји из прошлости највероватније нису били спонтани и случајни, већ да су се у приличној мери одвијали по утврђеном и планираном реду и редоследу. Но наравно, за нас је много важније да препознамо план и сценарио, ред и редослед активности у нашем времену за које носимо одговорност пред будућношћу нашег народа, па и шире.

У поглављу посвећеном развојним фазама неоосманистичког концепта, посебно место наравно, заузима осврт на политику турске државе према Балкану, њеном ангажману у међународним регионалним институцијама и нарочито односу према новонасталим државама након распада Југославије. Турска је фебруара 1992. званично признала све државе настале на простору бивше Југославије, укључујући и Србију и Црну Гору „чувајући привид принципијелности” (Д. Танасковић). да би затим дала снажну подршку сепаратистичким тежњама Шиптара на подручју Косова и Метохије, чиме је зарад виших и далекосежних планова жртвовала интересе сопствене турске мањине која се одлучно противила албанизацији покрајине.

Како се из књиге може видети, персоналне промене на челу државе до којих је повремено долазило, нису битно нарушавале континуитет турске државне политике и дугорочне циљеве и усмерења, што с друге

стране не умањује значај деловање појединих утицајних турских политичара. Међу њима у актуалном тренутку издваја се Ахмет Давутоглу, школовани политиколог, универзитетски професор, а од маја 2009. министар спољних послова Турске. Из наведених биографских података сазнајемо да је након завршених студија у Истанбулу и тамошњег универзитетског ангажмана, пет година провео на Међународном исламском универзитету у Куала Лумпуру, светском стецишту муслиманских студената и професора. Како сам Давутоглу истиче, одатле потиче његово познанство са реис-ул-улемом БиХ Мустафом Церићем и посебна наклоност према Бошњацима.

Поглавље *Геополитика „Стратегије дубине“* у себи садржи наслов истоимене књиге Ахмета Давутоглуа коју је Танасковић посебно издвојио из његовог научног опуса и у основним цртама представио читаоцима, упућујући њиховој пажњи појам „стратегичке дубине“ (*stratejik derinlik*) као кључни појам Давутоглуове неоосманистичке теоријске схеме, која подразумева „историјске и географске дубине“, иза чега стоји његов јасно изречен став да Турска, о којој се у последње време радо говори као о „срцу Евроазије“, треба да постане централна земља новог евроазијског поретка.

Издавајемо неколико реченица из цитата говора Ахмета Давутоглуа, одржаног у Сарајеву 16. октобра 2009. на међународној конференцији „Османско наслеђе и муслиманске заједнице Балкана данас“, саопштеног у књизи коју представљамо: „Ми ћемо реинтегрисати балкански регион, ми ћемо реинтегрисати Кавказ на овим принципима регионалног и светског мира, не само за све нас, него за цело човечанство ... Због ових историјских веза, спољна политика Турске настоји да успостави ред у свим овим околним регионима, на Балкану, Кавказу и Блиском истоку ... за дипломате из другог дела света босанско питање је техничко питање. За нас је то питање живота смрти“ (45).

Током последњих десетак година у бројним јавним наступима водећих турских политичара могле су се чути готово истоветне поруке. Обрађујући се члановима Политичког комитета Савета Европе, на састанку одржаном у Истанбулу 21. маја 2001. године тадашњи турски министар спољних послова Исмаил Цем изјавио је да он није само министар спољних послова савремене турске државе, већ и „министар седам векова њене историје“, а у вези са пријемом Турске у Европску унију нагласио како је Турска седам векова била европска држава и да данас са чак 27 држава чини „један ентитет“.

Последња два поглавља, *Глобалне координате неоосманизма* (48–69) и *Регионални аспекти неоосманизма* (70–104) заузимају највећи простор садржине књиге тако да се претходни одељци на неки начин могу сматрати уводним делом без чијег познавања не би било могуће у пуној мери схватити положај Турске на међународној политичкој сцени,

дат кроз пресек мултилатералних и поготово билатералних односа са највећим и најмоћнијим државама савременог света – САД, Русијом и Кином као и Европском унијом, нити разумети њене интересе на Кавказу, Блиском истоку и Балкану.

С пуно аналитичког смисла, коме је посебно допринело лично дипломатско искуство на функцији амбасадора СРЈ управо у Турској (1995–1990), Дарко Танасковић успео је да догађаје и чињенице разматране у његовој књизи прикаже у свим њиховим понекад вишезначним нијансама и варијететима, расветљавајући један изузетно важан историјски процес који се одвија пред нашим очима, а мимо наше довољне и потребне пажње.

Имајући у виду убрзану динамику времена у коме живимо, књига *Неоосманизам – Повраћајак Турске на Балкан* настала је са јасном жељом да се за евентуалне наступајуће догађаје пажљиво али довољно хитро припремамо.

Надајмо се да ћемо бити у потребној мери кадри и мудри да се са изазовима очигледно блиске будућности на прави начин суочимо поштујући првенствено сопствене националне интересе. За почетак, најважније је знати и разумети.

Како стоји у последњој реченици: „Најопасније је незнање, на које нико више данас нема право. Јер, већ сутра може бити касно.”

Љиљана ЧОЛИЋ

НОГОВА МЕМОАРСКА КЊИЖЕВНА ОБЛИЧЈА

Рајко Петров Ного, *Зайици то, Рајко*, Српска књижевна задруга – Београдска књига, Београд 2011

Преживевши још један крај века (и крај миленијума), ушавши у другу деценију 21. века, још увек у животу, ама у рђаву, с разлогом се – бар ми, који смо иза себе оставили пет и шест деценија живота – питамо како и по чему ће нараштаји који нам следују реконструисати године у којима смо живели, животарили, таворили. По нашим књигама, по лажљивој штампи или по мноштву (оваквих и онаквих) књига мемоарске прозе, жанра коме су многи врли духови, међу њима и неки француски песници и прозаисти, предсказивали изгледну будућност? Да ли ће се, у општој најезди цивилизације слике, електронике и дигитализације, неко од будућних историчара (књижевности) смиловати да завири у књиге које су савременици исписивали о своме времену, о својим савременицима, о нашим људима и крајевима?

Век који је за нама оставио је готово непрегледну библиотеку било документарних било документарно-белетризованих, књижевних сведочанстава: *Биљешке једног њисца*, *Од немила до недраћа*, *Ембахаде*, *Аутобиографија о дружима*, *Сјећања*, *Ефемерис*, *Године које су њојели скакавци*, *Живој на леду*, *Пишчеви зајиси*, *Издајека свејлосј*, *Моје усјомене*, *Исјовесји...* Томе, делимичном, непотпуном, али и довољно илустративном низу, придружује се, ево, с много разлога, песник, антологичар, критичар-есејиста и приповедач Рајко Петров Ного (са) књигом *Зајиши њо*, *Рајко!*

У претходном параграфу споменуте су само неке (истина, врло значајне) мемоарско-приповедне и есејистичке књиге, од којих је за Дединчеву (*Од немила до недраћа*) поодавно речено да је „особени поетско-документарни, аутобиографски роман”, а Ногове текстове ћемо боље и тачније приближити читаоцу кажемо ли да се најбољи међу њима – а сви су, ако ћемо право, најбољи – одликују *ѓусјином* и *лејојом казивања* при портретисању махом мртвих савременика (са изузетком живог и здравог Кустурице и утамниченога Караџића!). Зашто? Стога јер нигде ту нема празног хода, будући да онај стваралачки, напети лук, ни за тренутак, није опуштен: интонативно, сликовно, већ остаје затегнут јер се овде не циља само мета (означена насловом текста), већ много даље, дубље и више.

Ногови наративно-(ауто)биографски записи не само да подсећају него и јесу *врх кријичко-мемоарске ѓрозе*, какву су нам – у својим најбољим, најлепшим, макар и изретка писаним текстовима, неки од њих и изретка писаним текстовима, неки од њих и књигама – у *нацљедсјво* оставили Матавуљ, Исидора, Андрић, Дучић, Црњански, Кашанин, Ћосић, Селимовић, Михиз и Капор.

Ногова, на жанровске конвенције и претинце отпорна књига *Зајиши њо*, *Рајко*, садржи следеће текстове: Вишеградска стаза (Иво Андрић), Не припадам вам (Меша Селимовић), По јату ластва (Хамза Хумо), О Микеланђелу је реч (Милош Црњански), Она је знала ко је (Десанка Максимовић), Шегрте нисам слушао, Пустићемо ти мало крви, соколе мој (Сукоб са Маком Диздаром), Јеси ли жив (Мирослав Крлежа), О путовојама до Крлеже, успут, Влашчадима и пашчадима никад ништа (Хусеин Тахмишчић), Буди мене миран (Бранко Ћопић), Бег је бег (Скендер Куленовић), Истина или варка (Оскар Давичо), Зрно на општем гумњу (Никола Кољевић), Злаћана пчела (Новица Петковић), Најтијебоље пушити (Ћамил Сијарић), На родитељском састанку (Душан Радовић), Од бисера грана (Васко Попа), Домовино, ти си као здравље (Миодраг Булатовић), Трска која мисли (Борислав Пекић), Бајрон у Синтри (Данило Киш), Домац је обуо опанке (Слободан Селенић), У Момчила перо са очима (Момо Капор), Радованов гамбит (Радован Караџић), Непроверена гласина (Емир Кустурица), Оријентир (Стеван Раичковић).

Посебну вредност књиге представља и туце Ногових песама објављених уз поједине наслове са именом писца (у загради). Међу њима су и песме „Андријева купина”; „Епитаф за М. С.” (уз Мешу Селимовића); „Лаку ноћ муницијо” (уз текст о Десанки); „Буди мене миран” (Топић); „Лазарева субота” (Новица Петковић); „Каже ми ономад моја жена” (по почетним стиховима Попине „Велеградске песме” – уз Васка Попу); „Тајна вечера” (уз текст о Радовану Караџићу); „Исто је сунце сјало” и „Будница и успаванка” (уз Раичковића).

У сонету „Андријева купина”, нпр. Ного у сноп веже и дрвену и недавну прошлост са нашим временом. Епитаф за Мешу Селимовића је лирска расправа и полемичка одбрана писца романа *Дервиш и смрт*, а онај за Бранка Топића („Буди мене миран”) обележен је згранутошћу не само писца епитафа него и читаве природе (испраних шафрана и јечма у класу) над смрћу песника, који је самоубиством решио конфликт између лирског принципа живљења и стварања (чији су помало противречни симболи и зобница ведрине и црни завој смијеха и Јутро плавог сљеза), на једној, са суровошћу и поданичком школом збиље (о бетон се сасу), на другој страни. У сонету „Лаку ноћ муницијо” песник је полемички апсолвирао тему Ного и његово („листопадно и анемично”) доба („Мрави шпијунци црви чекају да амин / Отпевам своје добу”). О антологијском сонету „Лазарева субота” исцрпно сам писао у студији *Ногова жеравица речи*, а овде, будући да је сонет дат уз кроки-портрет Новице Петковића, подсећам само на један став из те књиге: „У Поговору *Лазаревој суботи* (1989), Новица Петковић је у тексту ’Два Лазара’ показао на који начин песник Рајко Петров Ного, почевши од композиције до размештаја песама у књизи, служећи се удвајањем перспектива, ново-заветне и косовске (давнашње и данашње), од хотимичног проткивања песама паганским супстратом, стиже до укрштених слика које понекад знају да збуне невичнијег читаоца и критичара”). Написана као помен Васку Попи, Ногова „Вождовачка песма” је песма-реплика на Попину „Велеградску песму” („Каже ми ономад моја жена / За коју бих све учинио / Волела бих да имам / Једно мало зелено дрво / Да улицом трчи за мном”); Васко (Хроми Вук) у Ноговој песми је бор засађен на Божић 1991, када је Попа сахрањен у Алеји великана („између Црњанског и Скендера”), па га песник, нежно и тачно, зове „Полазник / Бор међу храстовима”. Пет строфа (катрена) Ногове алузивно-алегијске песме „Тајна вечера”,¹ први пут објављене у *Недреманом оку*, представља лирску и мисаону поупдбину другу, пријатељу и песнику *Црне бајке*, с тим

¹ Како је и ово једна од Ногових песама ослоњена на библијску подлогу, Новица Петковић је, поводом ње, написао да нам „није тешко препознати ко је у ствари лажна звезда која у ’Тајној вечери’ проказује јагње божије”, али да то препознавање и није толико важно колико је важна она „напетост између два пола, у овом случају између библијског и стварносног”.

што је та попудбина овде виђена и доживљена као „духовна храна и пиће за путовање”, са жељом да Карацићу то не буде последња попудбина на овоме свету (исповед, причест и опрост грехова). Две песме посвећене Стевану Раичковићу („Исто је сунце сјало” и „Будница и успаванка”) имају јаку евокативну моћ и мајсторски затворену симболотворну мрежу, иако је ова друга (сонет) настала као одјек Раичковићевог ненадмашеног сонета „Камена успаванка”.² Речју, све ове песме – од којих смо овде споменули само неке – делују као да су написане баш за ову књигу, за ову прилику, али (као да) је њихов нескривен и прави смисао да на уметнички убедљив и изразит, стилски обележен начин, трансцендирају оне ефемерне догађаје из живота песника и његових савременика, преводећи их на трајнија, поезијом (уметничким обликом) успостављена значења.

Реч-две о особинама Ногове (досадашње) критичке прозе.

Поводом Ногове књиге есеја *На Вуковој сџази* (1987), Новица Петковић пише: „Пред нама није хладно и неутрално анализирање књижевне материје, него живо, пристрасно, саучесничко размишљање, тако да у исти мах подједнако видимо и предмет о коме се пише и песника који пише. Кад, рецимо, прочитате есеј о Шантићу, нисте сигурни јесте ли више сазнали о Шантићу³ или пак о песнику Рајку Ногу.” Тај, одраније познат и препознатљив Ногов поступак, тек је у овој књизи докраја примењен.

Слично Петковићу, у осврту на *Сузе и соколаре* (објављеном у *НИН*-у од 20. септембра 2004), у тексту „Наше парадигме”, мисли и пише и Богдан А. Поповић: „Оно што има да каже (а то је све само не

² „Када сам, доцније, по идеји Саве Бабића, учествовао у писању сонетног венца коме су *магистрале* стихови ’Камене успаванке’ – добивши, повлаштено, последњи као први а први као последњи задати стих из Раичковићевог сонета, знао сам да ћу, као у кадровима из филма *Рубљов*, те секвенце унатраг одвртити: који су уморени, пробудиће се, који су умарали, заледиће се... Јер, успаванка је обрнута будница, а смрт навешћује васкрсење. Ваљда”, пише Ного у тексту „Оријентир” (Раичковић).

³ О том Ноговом знаменитом есеју Јован Делић је у тексту „Рајко Петров Ного према Алекси Шантићу” (*Зборник радова у часопису академика Славка Леовца, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999, 299–310*) написао: „У испитивању Ноговог односа према традицији овај есеј – ’Шантић. Једна домовна’ – доиста је незаобилазан. Већ у другој реченици Ного пријекорно пита себе, своје читаоце и своју пјесничку сабраћу да ли чују ’пјесника највеће патријархалне елигије у наше претпразничке вечери’ и да ли још у нама одјекује тај ’глас којим је бугарио на развалинама патријархалне културе, већ тада сапатнички окренут убогим колибама, оронулим домовима и напуштеним огњиштима’. У тим питањима је и суд (’највећи пјесник патријархалне елигије’) и указивање на Шантићеву пјесничку природу (елигичар), и откривање његових мотива (претпразничко вече, развалине патријархалне културе, убоге колибе, оронули домови, напуштена огњишта). При томе се Ного ослања превасходно на своја читања и доживљавања Шантића, и на записе двојице Херцеговаца: Јована Дучића и Пера Слијепчевића.”

мало), Ного казује језиком који минимализује разлике између критике и прозе. Језиком који је малтене парадигма (!) значењске сложености и изражајних могућности, богатства и лепоте матерњег нам језика.”

У самом наслову – *Зайици њо, Рајко!* – императивом (*зайици*) овде се не изриче никаква заповест, него, пре, жеља, подстицај/наговор саговорников. Те речи изговорио је Момо Капор када су се Капор, Црнчевић и Ного враћали из похода Радовану и Палама за време овог последњег рата (1992–1995). Онај ко потписује ову књигу, тада је – будући да никада ни о чему није водио белешке – рекао да, сад свеједно коју и чију мисао, а коју је, према Капоровом мишљењу ваљало забележити, препушта „праведном заборава”. Е, сад су му се сопствене речи, једном наглавачке избачене, вратиле у наслов књиге. (Да се, не буди примењено, Тукидид некада понашао као Ного тада, ко зна шта бисмо данас знали о Пелопонеском рату!) На Матвејевићев подстицај да ипак забележи оно што му је једном рекао Крлежа,⁴ Ного у једној андрићевској загради записује: („То прије никада није рекао, каже ми Матвејевић. Забиљежи то... Истог трена сам одлучио да ни реч не запишем... Ево тек сада пишем, не по избледелом, већ по несигурном сећању.”) Сама пак синтагма – по несигурном с(ј)ећању – интертекстуални је „миг” Меши Селимовићу, а писац *Дервица и смрти* забележио ју је у другом делу *Сјећања*, о коме под насловом Преминули пријатељи, у тексту „Исак Самоковлија”. У Ноговој књизи та се синтагма јавља као врста лајтмотива-рефрена. И колико год да је сећање несигурно, јер *сећање је*, како пише Марсел Пруст, заиста *лош сликар*, оно може постати и добар сликар – ако је рукопис (писан по том сећању) поуздан. А Ногов је управо такав. Поводом објављивања књиге, у једном разговору (ТВ Коперникус, мај 2011) Ного је, с природеном му лакоћом, беседио о томе да је за књиге овакве идејно-стилске оријентације важније да оно што је у њима отргнуто од заборава буде не толико верно забележено (будући да је то немогуће, поготово ако писац није водио дневник, а Ного га није водио, па се, већма, ослањао на сећање!), него да буде уверљиво. Ного, у ствари, парафразира Црњанскога – који каже да су мемоарски текстови најбољи, особито кад нису баш сасвим тачни. У мемоарским књигама које не теже само томе да буду верна реконструкција једног времена, нити пате од комплекса дословног цитата из давних разговора, сусрета, него покушавају да буду

⁴ „Покушавам неколико пута да припитам зашто се понекад не умеша у данашње, ако не у политичке, оно у књижевне спорове. Није ваљда да ће се све завршити на оном цинизму којим нам је, поводом липањских гигања, поручио да ћемо, ето, и ми дочекати остварење својих идеала... Ту Крлежа најједном плану: Што ви то мене питате. Који сам ја липов... да ме то питате... И бог и свијет зна да сам ја, након *ослобођења*, са фластерима на устима. Ја пишем некакве књижевне разгледнице. Мене су одредили да измишљам културу и књижевност народу који ту културу нема. Ја сам један обичан фалсификатор. Мене треба дати ухапсити...”

лака литература, дозвољено је – и пожељно, како је казивао Ного – да буду записане и туђе речи које је Ногов саговорник могао да изговори (с ослонцем на општи профил неког писца, на његову лични митологију, на покоји дословни или преиначен цитат из његовог дела...), да буду записане речи које је аутор књиге *Зайиши тио*, *Рајко* волео, очекивао да чује, или за које с разлогом мисли да их је чуо, или пак које је, однекуд, морао чути, макар оне и не биле изговорене. Речју, Ногова сећања су увелико белетризована, а године и датуми су махом оквирни, саопштени песничком, помало дучићевском формулом (из *Царских сонета* или из *Дубровачких поема*): *љодине, сад свеједно које*⁵; функције „политичких буздована” песник апсолвира синтагмом *ћредседник Нечећа Важноћ*, итд. И за Ногову, као и за остале мемоарске књиге, понекад је важно и оно што је у њима прећутано (а што се подразумева).

Ако, ради експеримента, начас занемаримо, апстрахујемо или забораимо имена на која се Ногови филигрански везени и цизелирани текстови односе, или ако их, по вољи, заменимо неким другим, имагинарним именима, нпр. онима каква прозаисти дају својим ликовима или актантима, добићемо *узорне* (егземпларне, примерне) биографске *зайи-се*, у којима тријумфује или пулсира сам живот, са свим својим меандрима, пропламсајима радости, туге, мономанских скица, саможивости, оданости, сете (меланхолије) и лепоте.

У том и таквом обасјању, многи нас Ногови ликови-портрети, про-тагонисти и антагонисти у овој књизи, подсећају час на Теофрастове *каракћере*, час на балзаковске јунаке из *Изћубљених илузија*, а час на *јунаке наших дана* из руске али и наше класике. При томе није неважно то што онај који саставља (клеше) ова „књижевна обличја” ни по чему није привилегован, него – ту и тамо – намерно (ауто)карикиран, али, свеједнако, истинољубив, иако брћански прек, песнички лепорек и ауто-критичан, тако да би за своје стваралачко (и морално) *вјерују* комотно могао да пригрли оне речи из ктиторског натписа, са обода куполе на Богородичиној цркви (у манастиру Студеници): „И мене, који је овде служио, помените Саву грешнаго.” Стога је овај Ногов аутопортрет са савременицима у књизи *Зайиши тио*, *Рајко* толико жив, да живљи не може бити, свеједно што давно Ногово питање из наслова његове књиге *Јеси ли жив*, као горко-весели, иронични напев-рефрен, с времена на време и данас постаје актуелно.

А је ли се само примакао оној готово невидљивој црти ових спомена свога и туђих живота која дели (ауто)биографско од житијско-хагиографског, Ного, готово аутоматски, муњевито мења интонативни регистар, прибегава детронизацији књижевних и људских величина

⁵ Видети нпр. почетак Дучићеве песме „Дубровачки поклисар”: „Зими, тисућ шест сто... (сад свеједно које), / Менчетић, поклисар, беше у Версаљу...”

(апостола лепоте) и каквим биографски истинитим и истиносним детаљем читаву причу враћа у животну, људску нормалу. Уосталом, и пици су живи људи.

У ред таквих сцена (која нипошто није усамљена!) иде и она у којој суптилни Раичковић, као још један песник *влајти џраве*, онај који је, својевремено, једним јединим стихом („Уместо застава вијоре нам косе“!) развејао поезију обнове и изградње, испровоциран, а да заштити неку несрећницу, *ладно* „патосира“ неког (биће увозног, иностраног) боксера – додуше, перолаке категорије, додаће Ного.

А кад смо већ код боксера, један такав фајтер, и циник истовремено, био је (ко би рекао?) и Хусеин Тахмишчић, о коме је песник *Зиморе* извезао један уверљив гоблен. Док је Ного полемисао са Маком Диздаром, Тахмишчић опомиње Рајка да се, у разговорима и у животу, окани понављања цитата из Андрићеве приповетке „Аникина времена“ („Осевалио би се ко би ме убио“). „Хусеин Тахмишчић ме позива кући и опомиње да им не дајем тако јефтин алиби... Могли би ти, вели, изаћи у сусрет...“

Присећајући се како је протекла његова посета Карацићу у београдском затвору пред његово изручење Хагу, Ного у тексту „Радованов гамбит“, не без покајања и жаљења, пише: „Пролазим кроз лаку тамничку процедуру... и мислим како је бедна моја биографија – ни једног јединог дана нисам провео у затвору.“ Упркос томе што је упамтио и забележио Тахмишчићев савет, Ного као да га је начас сметнуо с ума. Уосталом, никад није касно да му „мандатни феудалци с брцима на челу“ (из његове песме „Лагано с тугом“) изађу у сусрет, па би Ногова *белешка о писцу* била „шаржирана“ још једном јаком биографском референцом, додуше постхумном.

Колико год се причинавало да је књига *Зайици њо*, Рајко нешто посве ново на стваралачкој мапи овога аутора, истина је да се она – чак и ако је посматрамо као осамостаљену, развијену наративну фусноту његовој целокупној критичкој прози – непогрешиво одазива на Ногову есејистику јер је он о већини стваралаца који су предмет његових фелџтонизираних и есејизираних запамћења у овој књизи већ објавио запажене критике, есеје у књигама *Јеси ли жив* (1973), *На Вуковој сџази* (1987), *Сузе и соколари* (2003), или у *Делима Рајка Пећурова Ноџа* (2003), у књигама *Есеји*, *Кришџике*, док је о Скендеру и његовој поезији написао целу студију *Обиље и расај мајџерије* (1978) коју је, 2010, под насловом *Сонџи и џоеме Скендера Куленовића*, објавила Академије наука и умјетности Републике Српске.

Овде не бисмо, макар и дајџестирано, препричавали књигу и њене најзанимљивије детаље – а њих заиста има напретек јер ће се она читати и као литерарни фелџтон и као својеврсна читанка-антологија, односно као Ногов, истина лични и ексклузивни, кратки биографско-карактер-

лошки водич кроз социјалне, естетске и моралне ставове око двадесет и петоро, по много чему изузетних и занимљивих, српских, хрватских и/или – најнеутралније, описно речено – *писаца из Босне и Херцеговине*⁶ (од 70-их година XX, закључно са првом деценијом XXI века). У својим досадашњим књижевнокритичким и есејистичким књигама и студијама Ного је наступао као *скривени приповедач*, а у овој књизи песник и есејиста чинодејствује као *рођени, ошворени приповедач*; у њој се и о мртвима и о живима не говори све најбоље/најлепше (како препоручује она пословица), него истина. Речју, читава књига је писана тако да би Ногови живи савременици, који нису ушли у њене корице – занемаримо ли ону двојицу живих – могли позавидети мртвим писцима увршћеним у овај споменар. Парафразирајући, могли бисмо рећи да би, управо због тога, и живи позавидели мртвима.

Упркос томе што су поједини портрети савременика у књизи *Зайици тво, Рајко* насликани у необичним, каткад хумором или ситуационом напетости обележеним призорима, којима не недостају ни уверљиви драмски дијалози, ти портрети или скице за портрете су, и у таквим приликама, некако саобразни са општепознатим, етаблираним књижевним, стваралачким ликом (карактером и темпераментом) појединих писаца. Чак се и поједине необичне, донекле експресне или бизарне сцене и одломци из животописа тих писаца, о којима Ного занимљиво, добронамерно, каткад и полемички приповеда, непогрешиво склапају у живописан мозаик, ничим не нарушавајући књижевно дело и лик портретисаних савременика. *И када у брк крече, Ноџо* (до јуче живим савременицима) *бистје клече!* Ногове речи (из његовог можда и најполемичнијег портрета-текста *Пустошћемо ти мало крви, соколе мој: Сукоб с Маком Диздаром*): „Све ће проћи, поделе и омразе, заборавиће се дани када на земљи један другоме нисмо дали спавати, а остаће поезија – ако је буде имао ко читати” – склон сам да видим као једну од основних порука (и поука!) књиге *Зайици тво, Рајко!* („Што је записано остаје, а што се памти ишчезне”, записао је Мула Мустафа Башескија 1756. у *Љепопису* а парафразирао Меша Селимовић на првој страници *Терфаве*: „Рећи ћу само да сам се вратио. Да се нисам вратио, не бих ово записао, нити би се знало да је све ово било. Оно што није записано, и не постоји; било па умрло.”)

⁶ У тексту „Влашчадима и пашчадима никад ништа” (о Хусеину Тахмишчићу) Ного пише: „Ако средњовековну и дубровачку књижевност оставимо по страни, новија српска књижевност моћна је и зато што је магнетски привлачила ’изванце’: двојицу Срба Цинцара – Јована Стерију Поповића и Бранислава Нушића; двојицу католика – Ива Андрића и Ива Војновића; вршачког Румуна – Васка Попу; неколико наших муслимана – Мешу Селимовића, Скендера Куленовића, Ђамила Сијарића, Хусеина Тахмишчића и Изета Сарајлића, рецимо. Муслимани српског језика, они најбољи – кажимо то одрешито – били су са нама.”

Ного је у књигу уврстио и низ згода, анегдота и занимљивости којима није био непосредни сведок, већ их је испричао из друге руке, ре-конструисао из (своје и туђе) лектире, или их је, приповедно и есејистички живо, препричао на свој непоновљив начин, покаткад и слободније хватајући из богатог репертоара усмених књижевника и беседника, којима књижевни живот Београда никада није оскудевао. У многим од ових записа са маргине проговара дух београдске бојмије и паралелна историја савремене српске књижевности. Међутим, и то је оно по чему ће ова књига бити упамћена, сви вредносни судови о књижевним делима писаца о којима пише, о значају њихових појава у књижевности – Ногови су, и они су речени на онај, већ лако препознатљив, ноговски начин, добро познат из његове есејистике. Најтачнију оцену о Ноговом *књижевнокриптичком постојању* (не, дакле, и о његовој есејистици!) изрекао је сарајевски песник Велимир Милошевић (1937–2004), рекавши да Ного „јурне⁷ на књигу”, па ако она издржи, добра је, остаће. То није била оцена, било је то пророчанство.

А колико је Ного привржен и људски одан савременицима о којима испишује своја запамћена најбоље се можда види по томе да он не записује само оно што му се догађало већ и оно што је сањао, односно како су му у сан долазили Андрић и Киш. Та два мајсторски исприповедана сна, са више веристички микроскопираних, па потом телескопираних детаља, као да чезну да их – у јунговском кључу – протумачи Иван Настовић. По много чему архетипска, оба сна садрже бизарне сновне слике, које евидентно сведоче и о сневачевој интелигенцији и о вансеријском профилу (формату) оних које је сањао. Не упуштајући се у тумачење ових снова, асоцирам да је сан о Кишу нека врста реплике на лектуру, на Дантеову *Божанственоу комедију*, тј. на Дантеове сусрете с Вергилијем (Дантеовим водичем и избавитељем), односно на сусрет Вергилија и римског песника Стација (*Чистилице*, XXI певање). Па и то што Андрића у сну види као човеколиког диносауруса на плажи Охридског језера, како, кроз трску, шаш и шевар, плива леђно док му слузаве алге и масна травуљина обрастају главу, и како Андрић, у том сну, постаје „корњача с Галапагоса”, „оријаш у кога ми је зазорно гледати” – који одлази уском вишеградском стазом у небо, да из Влашића светли, да би се по земљи видело путовати – није без неких дубљих, примордијалних, једнако балканских колико и географски ширих, у сваком случају древних, симболотворних и аксиолошких пројекција и мистичних, стваралачких врела-надахнућа. Ова два сна иду у ред врхунских прозних медаљона, који сведоче о Ноговом књижевном таленту.

⁷ Од глагола *јурнути* (свршено према јурити), са значењем: *бацити се, навалити, устремити се* (на кога или на нешто).

Значај ове књиге за реконструкцију културне климе и духа времена у којем су живели и стварали књижевници, јунаци овог Ноговог врхунског књижевног фелтона, а то је време од краја шездесетих и почетка седамдесетих година до краја прошлог века, већ сада, у време њеног објављивања, више је него евидентан. С протоком времена, књига *Зайици њо*, *Рајко* само ће добијати на значају јер из ње, као из поузданог извора, истовремено гргоље и бистре воде стваралаштва, моралне усправности и чистоте неких Ногових савременика и извиру млазеви – каткад су то и патолошке поплаве друштвеног живота – моралног поспрућа неких Ногових колега по перу. Речју, књига је важан документ за будуће генерације, за неку будућу, ненаписану социологију књижевног живота, али и незаобилазно сведочанство о психологији (каткад и о патологији) књижевног стварања и самих стваралаца. (Асоцијација: *Трагедија генија* Душана Станојевића.)

Упркос (по много чему драгоценим, и незаобилазним) књигама Војислава Лубарде – *Свилен гажтан* (1990), *Српска бескућа* (1993) – и дан-данас су остала недовољно позната и нерасветљена многа идеолошка непочинства дојучерашње комунистичке власти у Босни и Херцеговини, а понајвише у Сарајеву, у чему су најжалост учествовали и сами Срби, који су на оданости и несебичној привржености тој и таквој власти изградили каријеру, коју данас прекривају селективним заборавом. Али, ако су они постали заборавни (однеговани Алцхајмер!), а к томе још склони фалсификовању и, у складу с новим идеологијама, конвертовању својих биографија и ентузијастичком ширењу лажи о онима који су се – док је грмело – смели опирати Једноме и Јединоме, а који су сведоци њиховог срамног успињања на лествици дојучерашње, изразито антисрпске идеологије и писаније, још су, срећом, живи писци који их на та непочинства, самим својим присуством, истинољубивим текстовима или књигама, и те како подсећају. Е баш стога су драгоцене Ногова сведочанства из његовог сарајевског периода, понајпре она о комунистичким миљеницима и послушницима, о погубном босанском духу, о тамновилајетским зврчкама и намештаљкама, о босанском лонцу, у којем се – као неопходан зачин, ако већ не и као главно јело – нашла свака слободоумнија мисао (фигуративно, глава), била она српска, хрватска или муслиманска, а најбоље је увек *џасовала* – српска. Мада, истини за вољу, видљиво је то из Ногове књиге, ни загребачко-београдски допринос политичкој и књижевној кухињи никада није био за потцењивање, али је ту отпор „злих волшебника” *вуненим временима* био жешћи, многобројнији, дуготрајнији и успешнији. Било је ту и занимљиве размене идеја и „кадрова”, када предузетни трговачки дух београдске политике на партијски задатак у Босну упути час Младена Ољачу, час Оскара Давича. Ного о томе пише: „Са двадесет трећег спрата ’Београђанке’, из ондашњег Студија Б, наругушен и љут сав, Душко Радовић је закључио

овај случај: *О. Д. је наци човек на привременом раду у Сарајеву. Тамо је послије да овамо пројтера све што је даровијо...*”

Реч-две о нечему, наизглед узредном, а важном: објављивањем књига живих и уз то још истинољубивих учесника у неким важним догађајима из блиске прошлости, из културне историје, сужава се простор за другоразредне, петпарачке књиге новинарског пабирчења и, што би рекао Иво Андрић, „чепркања по биографијама и животима писаца”. Књиге попут Ногове, али и књиге правих разговора са писцима, попут оних које је објавио песник Зоран Радисављевић, новинар *Полићике*, најбоља су брана амбициозним пискаралима, чије се, збрда-здола приређене, из непозданих, најчешће: из рекла-казала извора, скрпљене купусаре, укоричене, крчме по уличним сајмовима и рекламирају као тобожњи фељтони и „студије”, а препоручују као незаобилазно штиво, које је, у ствари, најбоље *заобићи* и из разлога духовне хигијене.

И, на крају, и ова Ногова књига, која ће, највероватније, постати бестселер и због свога предмета и због самог аутора, остаће упамћена не само по наративној свежини и интригантном садржају већ и по ауторској проницљивости и великом посматрачком дару, по многим пишчевим епифонемама,⁸ по језичкој прецизности и стилској перфекцији. И по моралној доследности пишчевој, по свему ономе због чега га – од прве објављене књиге до данас – овенчавају час ловоровим, час трновим венцем.

Бранко СТОЈАНОВИЋ

РАЦИОЦЕНТРИЗАМ, ЈУНГ И ХРИШЋАНСТВО

Жељко Симић, *Јунг и хришћанство*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд 2011

После објављивања неколико књига које су се, на филозофски и психолошки начин темељно позабавиле проблемима свести и њеног

⁸ А тих максима, које нису занимљиве само стога јер су орнаментарне већ документарно важне и тачне, мноштво је у Ноговој књизи. Ево само три, среда узета примера: (1) „Цео новчани износ Нобелове награде – такав је то био шкртац – Иво Андрић је поконио Босни којој је, однекуд, све дужан. А она ће му узвратити онаквим уздарјем.” (2) „Да се од полемика умире, Крлежа би између два рата био оглашен за масовног убицу.” (3) „Високи, мршави, увек елегантно обучени Пекић, господског понашања и наглашене уљудности, уљубивао је и неуљубљене, а прича о његовој робији и часном држању у затвору, ишла је испред њега и ширила му пут.” Уосталом, читалац ће сам лако препознавати и пронаћи многе Ногове сентенце.

преображаја (у књизи *Преображаји шпиритијарне свесћи*, 2006) затим, филозофије и психологије модерне психе (у књизи *Филозофија модерне психе*, 2007) и у књизи *Антиројолошка епистемологија епихе*, 2009), Жељко Симић је у новој књизи с насловом *Јунг и хришћанство* наставио са даљим продубљивањем трајно актуелне теме критике рационализма западноевропске мисли. С правом се не задовољавајући модернизмом и постмодернизмом (већ успешно раније критикованих од неких савремених филозофа), Жељко Симић у овој новој књизи тражи „друго средиште” (у ствари Другог) и то најпре у обимном, донекле противречном делу Карла Густава Јунга.

Очевидно импресиониран Вировим филмом *The Truman show*, Симић поставља, на самом почетку књиге неколико битних питања: докле је стигло данас *ошћуђење* (појам и израз који је први употребио апостол Павле пре скоро две хиљаде година, у посланици Ефесцима и Колошанима) и колико смо још слободна бића која могу да одлучују, не потпадајући под иго нарастајуће роботске цивилизације – са којим ће се питањима, варирајући их на разне домишљате начине, богато их проширујући позивањем, све од античких филозофа до оних савремених, нарочито савремених француских филозофа.

Како да човек не подлегне „фактицитету сведочења неког другог”, када је човек биће слабо, као сламка је на ветру, „бачен под облачну сферу... на бурну брежину” (Његош пре Хајдегера!), а онда је и неизмерљиво сугестибилно и ауто­сугестибилно биће – све док не почне процес индивидуације, а далеко је од истине да сви људи индивидуирају.

Пажљиво пратећи, и теоријски и практично, и у прошлости и данас стање психе, како свога народа тако и народа западноевропске цивилизације, наш аутор се с правом обраћа Д(д)ругом. Али који је Д(д)руги? Несхватљива трансценденција и/или обичан човек, још боље, наш ближњи? Како стићи, или бар се приближити Д(д)ругом? Када је у питању други човек (мој ближњи) онда је дијалог најбољи, а зашто је најтежи и најређи сусрет човека са човеком? То би требало да буде сусрет Ја–Ти, о коме је непревазиђено добро писао велики немачко-израелски филозоф Мартин Бубер, коме и Жељко Симић у својој књизи поклања исцрпну пажњу.

До Карла Густава Јунга, коме је највећи део Симићеве књиге посвећен, стиже се преко психоанализе и њеног оснивача Сигмунда Фројда. Ако покатакд аутор и претерује са критиком психоанализе и њених настављача (нарочито Лакана који и поред оригиналности не успева да нађе „употпуњујућег Другог”), тачна је Симићева примедба да Его некорисно подлеже сопственој сугестији о преувеличаном значају Несвесног који треба (према психоанализи) да одлучује у свим областима живота: од полног живота до највиших достигнућа културе (религије и уметности). Аутор такав однос Ега према Несвесном (и

обратно) назива „монолошким”, а такав однос – а то је битно – спречава да „сада-тренутак” дође до изражаја. „Када нема садашњег тренутка, нема ни стварне деобе субјективитета, то јест нема признавања Другог.”

Критикујући с правом савремени рациоцентризам, позивајући се на позног Јунга, аутор се залаже за „а-рационалне устројне силе унутар модерног човека”. Да ли се то савремени умни човек као појединац поново враћа ирационалном унутар човека, али (уз помоћ Јунга) ирационалном као стваралачком и религиозном унутар опет неког Несвесног (више колективног, него индивидуалног несвесног)? Где онда треба сместити, оставити или померити (у коме правцу?) каузално-финалистичко објашњење човековог целокупног живота?

Вредан је био ауторов осврт на трагедију и трагично (код старих Грка) и с њима у вези на Јасперсово схватање „трагичног знања”, а онда и сукобљавања са „граничном ситуацијом”. Још једном тако, освешћени субјект издиже се коначно од кружног кретања живљења и умирања, да би слободно прихватио „кретњу унапред”, на коме путу повратка нема. На ово нас је упозорио још Вергилије у IV Еклоги „Буколике”, када, према тачном коментару Бродског, херој се више не враћа! Хришћански мислиоци закључују да је после Христа веровање у реинкарнације анахроно.

Сматрам да сваки почетак одлучног дијалога са Јунгом треба да отпочне онако како га је Жељко Симић отпочео, наиме: како свој сопствени, али истовремено и свеопшти „камен спотицања” претворити у „главни ослонац” своје индивидуације која ће онда, временом (обично доживотно) довести човека до „необјашњиво доброг”.

Бавећи се, негде од половине своје књиге све опширније и дубље Јунговом аналитичком психологијом, при чему његова позната књига „Психологија и алхемија” привлачи посебну пажњу Жељка Симића, он јасније него раније изјављује „да нас превасходно занима могућност драгоценог и заправо веродостојног моделовања хуманог постојања”. У томе подухвату аутор налази снажну подршку у Јунговом делу, без обзира на то што повремено, с правом, критикује неке Јунгове неубедљиве априорне поставке.

Пошто је време, очевидно „ишчашило свој зглоб” (још од времена Декарта) – рациоцентризам је чудовишно порастао на рачун једног другог претпостављеног средишта – Жељко Симић уз помоћ Јунга, али и савремене науке (Јунг и Паоли, физичар, заједнички су писали о синхроничитету), у потрази је за „другим средиштем” који би морао бити ближе изворном човековом *доживљају* Средишта, заоштравајући на прави начин дилему: детерминизам-индетерминизам, или (на други начин), Декарт–Јунг. Остаје, наравно, мучно питање: како доћи до доживљаја Сопства употребљавајући при томе „преумну свест, не више рациоцентричну”!

Већ поменута Јунгова књига *Алхемија и религија*, којом се Жељко Симић инспирисао, носи у себи скривену опасност да је тај алхемичар у ствари гностичар који тражи ослобођење не само човека, већ и читаве материје у којој је сам Бог заробљен! Аутор књиге *Јунг и хришћанство* изгледа да је ипак свестан замке гностичара чији се циљ „не постиже и никада се није постигао”.

Ако пажљиво пратимо Јунгову мисао у току његовог плодног живота и рада, неминовно долазимо и до противречности у Јунговом казивању неких важних појмова и то Жељко Симић уочава. Реч је о тешко решивом сукобу између Его-свести савременог човека и оног његовог, код свих људи присутног трансцедентног несвесног, његовог Јаства (Сопства). Како прихватити, и то свесно, нуминозно, а при томе не одбацити Ја-свест која се мора, хтели или не, *иприлагођавати*? Швајцарски антрополог јунговске оријентације Willy Obrist делимично одговара на постављено питање овако: „У односу Ја и Сопства прилична је разлика како га тумачи теистичка хришћанска традиција и New age покрет. У првом тумачењу иде се од Сопства који је, према Јунгу Христос, према Ја, док у другом инспирисаном гностичком спиритуалном традицијом, тежиште је на труду Ја упереном према целини Сопства.”

Што даље одмичемо у читању Симићеве књиге, буде све јасније шта приближава Симићево упориште филозофског дискурса са Јунговом основном идејом. То је озбиљна криза западног ума који, према Јунговим тачним речима „поседује науку о природи, али зато зачуђујуће мало зна о својој сопственој природи, о природи у себи”. Где су корени, узроци оваквог схизофреног расцепа европске душе и ума? Остављамо ово пресудно питање и даље неодговореним. Оно што приближава нашег аутора Јунгу и његовом продорном увиду у кризу „модерног човека”, а који увид је код Јунга почео још почетком 20. века, јесте истоветна Симићева убеђеност, у другој половини 20. века, у поменуту дубљу кризу европског човека. Обојицу спаја тачан увид у суштинску кризу Европљана. Као и многе друге проучаваоце Јунговог дела, и Жељка Симића је привукла Јунгова „преломна” књига, његова студија *Одговор на Јова*.

Ако останемо (а треба да останемо) на недокучивости Божје промисли, односно на човеку као „дрву и мољцу” – мада он није само то, већ је и Божји син, али тек преко Божјег Сина – онда је тачна примедба аутора да „Јов тражи дијалог са апсолутом... не због осветљујућег дозревања тог апсолута, односно индивидуалну матурацију Јаства... већ ради веродостојне инвестиције човекове самосвести”.

Јов-Човек – да ли први пут на овај начин у познатој историји човека? – води дијалог са Богом и то оплемењен патњом, дозрелог ума, Јов тражи „друго средиште”, и у себи и ван себе („да буде уверен изнутра”). Где налази Јов ово друго средиште? У доживљајној речи: „Али

знам да је жив мој искупитељ, и на пошљедак да ће стати над прахом.” Хришћанско тумачење ове Јовове речи, само је једно: наслућивање доласка Исуса Христа на свет!

Није ни ово довољно сазнање – заправо кога? Јова, Јахвеа, Жељка Симића или и мене као рецензента – јер Јунг прича нешто „скандалозније”, заправо суштинско гностичко учење: „Јахве мора да постане човек, јер је овоме нанео неправду.”

Очевидно све незадовољнији Јунгом и његовим Одговором свима нама, преко Јова-човека, у даљем току књиге, Жељко Симић све ће се више окретати и тражити одговоре на егзистенцијална питања живота и смрти и то хришћанској патристичкој литератури. Поред свег нашег дивљења за покушаје неких филозофа, од пресократичара и Платона, преко Канта, Хегела и Шелинга до наших дана, Жељко Симић с правом наводи речи светог Јована Дамаскина (8. век) који нам поручује, оно што као да сви знамо: за радикално поимање Божјих својстава, оне су – непојмљиве!

Без овакве могућности умне слутње, позивајући се на црквеног оца из трећег века, Тертулијана (не и светитеља), одлучујућа је слутња: „Нешто омогућава човеку познање Бога” (јер је, душа људска „боголика”), са коментаром нашег аутора да то нешто „по патристици нипошто није начин употребе свести”. Да ли то треба да значи да човекова свест, или нема никаквог битног значаја у човековом поимању Бога, или је та улога занемарљива? Наш аутор се залаже да је „божанствена сила”, о којој говори патристичка литература „заправо аутономан психички ентитет”; на овај начин казано, опет смо на прагу Јунгових архетипова и појма Јаства (Сопства). На месту је и ауторов навод светог Јована Дамаскина који казује оно што готово сви свети казују: за рационално поимање Божјих својстава, она су – непојмљива. Ову истину знали смо и раније, и много раније, али утолико смо се више дивили када су неки филозофи слутили Божја својства и исказивали их – рационално (неки пресократичари, Платон, Кант, Шелинг и други). Без овакве могућности умне слутње, шта остаје просечном, јадном човеку који ипак и сам слути да Бога има него оно што каже Карл Јасперс на крају својих узвишених умних напора: *Gott ist und das genügt*. На месту је од нашег аутора и навод светог Иринеја Лионског (из другог века): „Нико не може знати Бога ако га Бог не научи” – али вапијуће човеково питање остаје: *како и зашто* Бог неког човека научи а другог не?

Када сам малочас хвалио умне напоре великих филозофа, имао сам на уму и велике гностичаре и то кроз векове, без обзира што су гностичари били и остали највећа јерес хришћанства. Зар Карл Густав Јунг није био и гностичар? Како мирити веру и знање (сазнање)?

Наш аутор, с муком тражи, као и многи значајни мислиоци пре њега, да пронађе „златну средину” између строге и песимистичке детермини-

саности фројдизма (по коме се трауматизовано детињство неминовно утискује у карактер и оставља неизбежан негативан траг у психи човека) и финалистичког, телеолошког гледања на догађаје Карла Густава Јунга, делимично и неких хришћанских мислилаца. Зато ће Жељко Симић још једном да се позове на изузетног филозофа Мартина Бубера и његово гледање на међуљудске односе у којима не може да преовлада нити судбоносни детерминизам, нити неко телеолошко виђење живота човека, народа и човечанства; гледиште које је критиковао још Николај Берђајев. Пошто се добрим делом сложио са филозофским поставкама Мартина Бубера, неће зачудити када Симић „друго средиште” (наспрот „првом”, рациоцентричном) овога пута јасно формулише тако да ово „средиште” – „није положај, него однос, да није заробљено у недодирљивој самовласти унутар психе” (као код Фројда, донекле и код Јунга). Тај „однос” у човеку је, наравно, Ја–Ти однос, који не лебди у празном простору човека и људи, јер је заснован на трансценденцији, што другим речима (Буберовим) значи – заснован је на љубави, јер „љубав је космичко зрачење” (Бубер).

И гностичаре и Јунга као гностичара могу превазићи само писци патристичке литературе, а у њој нарочито – наш аутор с правом издваја Светог Гргура из Нисе и светог Максима Исповедника, који су (за Симића) „запањујуће холистички-модерна поука патристичке зрелости савременом рациоцентризму и партикуларизму”. А поука патристике (између бројних других) гласила је: Религиозност је изнад етичности, а ова изнад естетичности, иако су сва три ентитета за целовито доживљавање Бога неопходна.

На крају ових својих опширних умних излагања (местимично заморних, непотребно их „крстећи” страним речима) Жељко Симић оправдано критикује К. Г. Јунга – и поред бројних, такође оправданих похвала за „Јунгово увиђање нужности преокретања тока цивилизацијског развитка, које ће, да би избегло суицидални исход морати да пронађе друго усредиштење самоактуализације” – јер Јунг није прихватио „трећи ентитет, поред Его-свести и Несвесног”, Духа Светог (којег Јунг није хришћански, већ гностички схватио).

У закључној, петој глави *Од Јунга до Трумана*, Жељко Симић успешно закључује оно што је до сада тражио да докаже, а то је да је западно-европски „рациоцентризам у већ минулом добу доведен до зеница испуњења својих потенцијала”, па се тај систем свеобухватног европског мишљења више не може назвати ни рационалним, нити ирационалним. Као да су збиља сви „изми” и филозофски системи (укључујући постмодернизам и његове настављаче) дефинитивно исцрпљени и немоћни да покрену западну цивилизацију на могући нови почетак. Ако ипак постоји нека мала могућност за стварну обнову и ума и срца Запада, то може бити само, тако верује Жељко Симић – хришћанска обнова.

Ако већ треба да будемо од некога „посматрани” (Труманова егзистенција) онда би то требало да буде „недремано Божје око”, које, и када нас посматра, оставља нам *ајсолућину слободну вољу* (парадоксално, то је и Сартрово и изворно хришћанско учење!).

Сматрам лично оправдан позив Жељка Симића (и себи и читаоцу) на трајан призив апостола Павла свима људима који су постали свесни сталне „кризе”, отуд и сталне потребе човека за преображајем, који (призив) гласи: „И не саображавајте се овоме вијеку, него се преображавајте обновљењем ума свога да искуством познате шта је добра и угодна и савршена воља Божија” (у посланици Римљанима 12,2).

Владетиа ЈЕРОТИЋ

НОВА САЗНАЊА О МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Милић Ф. Петровић, *Државни родослов Краљевине Југославије/СХС 1918–1941*, Просветни преглед, Београд 2008

Казивање о наведеној књизи почећу детаљима о мом познанству са њеним аутором – тада веома младим и вриједним управником Архивског центра у Бијелом Пољу. Одмах сам схватио да је велики заљубљеник у свој посао. Из његовог понашања као да наново читам Андрићеву мисао о Архивима, која је добила упадљиво мјесто у мојој радној соби: „Ја исувише лепих часова и скромних, али и радосних открића – дугујем архивима и архивским радницима, да не бих, кад год ми се за то укаже прилика, рекао о њима реч истине и без похвале, као о потребним и корисним, важним и неопходним друштвеним чиниоцима.”

У каснијим сусретима појачавао сам тај први утисак. Помислио сам да ли ће у локалној средини и скромним условима успјети да адекватно развија свој рад – за кога се определијелио свим бићем и свом младалачком снагом. Потом дуго нисам био у вези са њим. Пратио сам га преко медија у којима је објављивао своје прве радове. Убрзо сам сазнао да је прешао на рад у Државни архив Југославије. Поступно се развијао као архивист. Био сам сигуран да ће успјети. Јер управо тада су се и тамо стекли услови да стаса у озбиљног стручног радника. Тада нисам помишљао да ће се развијати и развити у вриједног научног радника, који је систематски градио свој реноме.

Почео је да објављује и посебна издања. Сваку књигу ми је слао са посветом. На овој коју промовишемо читам дио записа: „Дугујем Вам део мојих скромних стваралачких напора.” Јесте посвета за хвалу, али сам је прочитао да боље портретишем њега као човјека. Прво су то биле

књиге грађе. Уз сваку би ме упозорио на неки – мени важан детаљ. У књизи *Пљевља кроз архивску брџу* – упозорио ме на нека полицијска документа из којих се види како су праћени ондашњи просвјетни радници, мој отац је тада био учитељ у Пљевљима. И за књигу *Пљевља кроз историју* упозоравао ме на нека важна документа. Свој завичај је обрађивао и кроз периодику. Извјесно је да су Пљевља данас једно од архивски најзаступљенијих подручја. Нећу заборавити његову помоћ у проналажењу архивске грађе за моју књигу о Учитељској школи у Даниловграду 1919–1929. И многи угледни историчари пуни су похвале за помоћ коју им је пружао Милић Ф. Петровић, ма Богме и за његов досадашњи стваралачки рад.

Књига *Државни родослов Краљевине Југославије/СХС 1918–1941*. – није завичајна. Али јесте архивистичка. Осмотримо је. Њен хронолошки оквир је, како га ми историчари називамо – вријеме међуратне Југославије, или како је аутор слови – Краљевине Југославије/СХС. Њен садржај је богата прошлост, која је – до појаве ове књиге, ипак – једносмјерно, представљена. Зна се и зашто. Садржај књиге је разуђен и као такав пружао је шансу аутору да се исказе. Одмах ћемо рећи да је то зналачки искористио. Унио је у књигу нову свјетлост за неке битне детаље. У ствари то су дјелови књиге: Народно представништво, Управна власт, Судска власт, Војска, Државни симболи, одликовања и службено одело. Све је то илустровао одабраним прилозима, који употпуњују његову аналитичку причу.

Заслужује пажњу и његов уводни текст у коме је са пуно студијских новина објаснио стварање југословенске државе, фазе њеног развоја 1918–1941. године издвајајући пет посебних раздобља: 1918–1921. године када је донесен Видовдански устав; 1921–1929. године када је Краљевина СХС – преименована у Краљевину Југославију, 1929–1931. – то је период тзв. диктатуре и доношења Октроисаног устава, другог по реду у Краљевини; затим период 1931–1939. када је начињена позната српско-хрватска нагодба и промовисана Бановина Хрватске; и 1939–1941. – вријеме перманентне кризе и Априлског рата којим је стављена тачка на период Краљевине 1941. Можда ће ова периодизација изазвати највише оспоравања, али нико неће оспорити право аутору да је баш такву заступа.

Акцентираћу неке оцјене о међуратној Југославији: да је њена стабилност зависила од квалитета српско-хрватских односа. Они су увијек били ровити јер су обје стране тежиле различитим циљевима – Србија је хтјела уједињено Српство у проширеној државној заједници, а Хрватска је одувјек хтјела сепаратну државу. Спољни фактор није ишао на руку новој држави: Ватикан је био њен противник који је радио по познатом принципу *pro domo sua*. Модерни комунизам оличен у СССР – био је, такође, противник – није му одговарао нестанак православних држава

– Србије и Црне Горе, које су до тада били бастиони руске царске политике на Балкану.

У сваком случају аутор нам открива један свијет који нисмо довољно познавали. Слика о њему грађена је на бази дозираних информација или чак – стриктних директива. Умјесто тога, сада имамо релевантну архивску документацију, која даје сасвим нову слику. Осјећамо се због тога и помало превареним. Ранија лажна представа потиснута је аутентичном истином, коју примамо са неповјерењем, па нам се чини – да нас аутор обмањује. Тако су се дешавали и дешавају такозвани „случајеви” – те овог, те оног историчара. Да не наводим њихова имена. Сјетићете се сами.

Слично се данас дешава са уџбеничком литературом. Некадашња научна сазнања потискује – наводно „нова” истина, која учи ђаке да смо били једино мирни као анђели – у такозвано „турско доба”, па га ваљда зато – треба вратити са неспорним зулумима, да је познати јунак Бајо Пивљанин био најобичнији страни плаћеник – а не хајдучки харамбаша и народни заштитник, да смо се у НОР 1941–1945. борили за самосталну Црну Гору и тачка. Питам се да ли ће истине које доноси и ова књига – доспјети до наших школских уџбеника или макар до обавезне лектире.

Посебно ћу апострофирати приложена документа која заузимају 1/4 књиге. Добро су одабрана. Почињу писмом Црногорског Господара – Српском краљу, кога ословљава – Драги брате и зете мој. Затим се ређају документа као што су: Став Црне Горе поводом ултиматума Аустроугарске Србији 1914, Ратни циљеви Србије 1914 – према Ниској декларацији, Крфска декларација, Проглас Црногорског одбора за уједињење о прихватању Крфске декларације из 1917, Извод из програма светског мира у 14. тачака, Вилсонове препоруке Конгресу САД 1918. године, Одлука Велике народне скупштине у Новом Саду, Одлука Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори у Подгорици, Закључци средишњег народног вијећа у Загребу итд. итд.

Све радње око уједињења 1918. године биле су транспарентне, како би се данас рекло. Врло јавне. Извирале су из дубине душе народа. Ништа није било тајно. А данас се свашта прича и пише. Указујем на чланак *Чујте Срби* чувеног Рудолфа Арчибалда Рајса, који је најтеже дане провео са српском војском на фронту. „Био сам са вама када сте били у невољи... Заволио сам вас... као прави пријатељ... који вам не ласка, већ онако који вам каже истину, целу истину... Народ вам је храбар... Народ вам је родољубив... Прави интелектуалци ваше земље... не успевају у Србији, па обесхрабрани – напуштају борбу... Њихова мјеста у администрацији заузимају медиокритети..., људи без икаквих вредности. Зато вам је и политички кадар – кукаван” (стр. 399). Ево и записа о религији: „Претворили сте своју религију у народну цркву, боље рећи у народну традицију... Ви нисте религиозни. Нисте могли да прихватите

Бога – какав је у Библији, претворили сте га у вечног свемоћног главара свога народа... ваш Бог носи оклоп у броду Краљевића Марка, шајкачу ратника са Цера, Јадра, Кајмакчалана... Попови вам нису црквени људи, већ ватрени родољуби... Та религија вас упркос свему – одржава.” И коначно: „Ви сте бистар народ, један од најбистријих које сам за живота видио... Морали бисте имати једну од главних улога у Европи... Ваше мане... спречавају вас да то постигнете” (398). Ипак: „Верујем у будућност вашег народа. Дух Косова, Куманова и Кајмакчалана – поново ће се пробудити... Без њега ћете можда поново доживјети време робовања... које су ваши стари победили жртвовањем и јунаштвом. Судбина вам је у властитим рукама: блистава будућност или поновно ропство”, закључује свој апел Арчибалд Рајс 1. 06. 1928. године.

Приводећи крају ову бесједу о књизи, запажам ауторову мисао да међуратна Југославија није била уређена на начин како су предлагали њени најбистрији умови. То, уосталом, сугерирају и одабрана документа. Из њих се види оно што сваки историчар лако види са дистанце: Држава је једно, а политички систем нешто сасвим друго. Борба противу експоната политичког система – не значи борбу противу државе. И замјена теза је видљива и у наше вријеме. Заједничка држава је нестала, након што је стара трансформисана у нову Југославију. Срушиле су је још бруталније оне политичке снаге, које су изазивале перманентну кризу старе државе. Тако су задовољавале интерес – спољњег фактора. Том истом спољњем фактору данас се удовољава.

Умјесто закључка испричаћу, на крају, још један детаљ. Недавно ме једна ТВ новинарака упитала да ли бих допунио неке своје раније изречене оцјене. Одговорио сам да се историја као наука – стално преиспитује и допуњава. Оно што је некада био плафон, данас већ није. Они који су писали о уједињењу 1918. године, ослањали су се на „став Партије”, јер других извора и није било. Сви су наводили те партијске ставове, што не значи да су их и прихватили. Тако су партијски ставови безмало постајали – научни закључци.

Архивски извори, попут ове књиге Милића Ф. Петровића, данас нуде сасвим другу истину. Само је слијепци не виде. Зато ће ову књигу пригрлити сви којима је стало до научне истине о историјским процесима, догађајима и личностима – којима је обиловало вријеме међуратне Југославије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1941.

Што нам је архивска грађа Државног архива Југославије данас ближа него икада раније, заслуге припадају и аутору ове књиге. Зато му дугујемо захвалност и искрене честитке.

Зоран ЛАКИЋ

АУСТРОУГАРСКА И ПРОГОН СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ђорђе Микић, *Аустроугарска рајна полиција у Босни и Херцеговини 1914–1918*, Независни универзитет, Бањалука 2011

Литература о Првом светском рату, како у свету тако и у нашој науци, веома је обимна: на први поглед, чини се као да је о том великом крвопролићу већ све речено. Да у ствари није баш тако показује Ђорђе Микић својом новом монографијом посвећеној аустроугарској ратној политици у Босни и Херцеговини 1914–1918, која представља круну његових досадашњих истраживања ове проблематике. Књига је настала на основу релевантне литературе и прворазредног изворног материјала, похрањеног у Архиву Босне и Херцеговине, Ратном архиву у Бечу, Архиву Хрватске у Загребу, Архиву Србије у Београду и Архиву Републике Српске у Бањалуци. Захваљујући предано прикупљаној и пажљиво проученој архивској грађи, монографија поуздано осветљава прилике у Босни и Херцеговини од тренутка извршења атентата на Франца Фердинанда све до краја Великог рата, распада Хабзбуршке монархије и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Срби у Босни и Херцеговини нашли су се на удару одмах по извршењу атентата. Већ истог дана започеле су антисрпске демонстрације, да би се наставиле наредних дана, у Сарајеву и другим градовима. У демонстрацијама је учествовало више хиљада људи, католика и муслимана, нападајући српске културне установе, трговине и станове, пљачкајући их и уништавајући. Таква судбина задесила је, између осталих, редакцију *Српске ријечи*, просторије Српске банке, Српску школу, друштво „Просвјета”. Ђорђе Микић је мишљења да су демонстрације организоване на подстицај и подршку власти, наговештавајући предстојећи рат против Србије. Уследили су, затим, прогони, хапшења, депортовања, убијања и уништавања имовине. Предузете су мере пре свега против српских интелектуалаца, као носилаца српског националног покрета. Српска друштва су распуштена, распуштен је и Босански сабор и заведен војни режим. Ради пацификавања српског становништва у случају избијања устанка под утицајем рата у Србији, основане су посебне јединице, тзв. шуцкори, који су највеће злочине починили у источним деловима земље. Микић је пажљиво истражио и питање узимања талаца – у које су претворене стотине похапшених житеља Босне и Херцеговине, како би били ликвидирани у случају да се догоди нешто што би угрозило војне интересе Монархије – утврђујући њихов број и, где је било могуће, идентитет.

Према извештајима надлежних органа које је пронашао аутор, мобилизација је извршена без проблема. С друге стране, брзо се показало

да расположење домаћег српског становништва не иде у прилог Монархији. Иако је власт пре свега настојала да заштити Босну и Херцеговину од упада српских трупа и спречи дизање устанка – ради чега је изабрала напад на Србију преко Дрине, уместо преко Саве – одреди српске и црногорске војске ипак су продрли на босанско-херцеговачку територију. Упркос свим превентивним мерама, српски живаљ је помагао, у складу с могућностима, војске својих сународника из суседних држава, које су аустроугарске снаге успеле да протерају тек крајем 1914, све до краја рата заустављајући њихов нови продор на подручје Босне и Херцеговине. Због одушевљења које су показали по уласку српске војске и услуга које су јој чинили на добровољној основи, Срби су, после њеног повлачења, сносили озбиљне последице: села су им спаљивана, многи су побијени, извођени пред преке судове. Њихово понашање учврстило је власт у уверењу да су Срби велеиздајници које треба на одговарајући начин кажњавати. У условима ратне привреде, када су прикупљана средства за помоћ војсци, у добротворним акцијама учествовало је и српско становништво, али је примећено да поједини богатији Срби дају веома скромне прилоге, док су за време Балканских ратова пружали обимну помоћ Србији.

На почетку рата, у Босни и Херцеговини дошло је до поларизације међу народима и распламсавања непомирљивости. Срби су били незадовољни и преплашени због прогона, Хрвати незадовољни зато што нису испуњене њихове наде о присаједињењу с Хрватском, Славонијом и Далмацијом, а муслимани забринуте због могућности укидања кметских односа, односно губљења утицаја велепоседника. У тако тешкој унутрашњој ситуацији, генерал Саркотић, који је почетком 1915. заменио генерала Поћорекa на месту шефа Земаљске владе, био је мишљења да треба владати чврстом руком. Највећу опасност он је видео у политичком организовању Срба и зато је инсистирао на његовом онемогућавању свим расположивим средствима, на целој територији Монархије. Осим политичког рада, као опасност доживљаване су и српске националне институције, па је настављено с мерама које су против њих започете 1914. Укинута је главно културно друштво у Босни и Херцеговини „Просвјета”, затим Добротворна задруга Српкиња, Савез српских земљорадничких задруга; прогоњени су српска црква и свештенство, израз српско-православна замењен је изразом источно-православна, ћирилица је искључена из службене употребе, затворене су српске школе, речју, укинута је црквеношколска аутономија, а сметао је чак и српски народни инструмент гусле, па су се на удару нашли и гуслари. С посебном пажњом Ђорђе Микић је обрадио велеиздајничке процесе против Срба, на којима су били оптужени ђаци средњих школа због стварања тајних друштава, руководиоци и чланови организације Народна одбрана, чланови породице Кашиковић, вође аутономног покрета и носиоци националног покрета, осврћући се и на активности које су имале за циљ помиловање осуђеника.

Један од облика страдања српског становништва Босне и Херцеговине за време Великог рата, о чему такође пише Микић, била је и конфискација имовине и експатријација, односно одузимање држављанства, лица која су се ставила у службу непријатељских снага или напустила земљу. Поред тога, Босну и Херцеговину погодиле су сушне и неродне године, узрокујући глад, што је постепено, од краја 1916, водило буђењу политичког живота незадовољног становништва, подстакнутом и смрћу цара Фрање Јосифа и ступањем на престо цара Карла, у кога су полагане велике наде у вези с решавањем југословенског питања. Оживљавању политичког живота нарочито је допринела резолуција Југословенског клуба у бечком парламенту о уједињењу југословенских земаља Монархије под круном Хабзбурга, изјавом која се заснивала на народном начелу и хрватском државном праву, а политичко активирање требало је да побуди и мисија Антона Корошеца у Босни и Херцеговини. Ипак, и поред свих покушаја, у земљи није дошло до обнављања парламентарног живота због нерегулисаног положаја Босне и Херцеговине према Аустрији и Угарској. Завршне делове монографије аутор је посветио питању опстанка Босне и Херцеговине у преуређеној Монархији и напорима народа Босне и Херцеговине да изађу из државно-правног оквира Аустроугарске и своје национално питање реше у складу с прихваћеним идеалом који је наглашавао подударност етничких скупина или народности с политичком организацијом.

Издавајући само нека битна питања о којима је реч у овој монографији и укратко их представљајући, можемо закључити да смо добили дело које ће бити незаобилазно у свим будућим разматрањима историје Босне и Херцеговине и балканске политике Аустроугарске. Ове теме у Ђорђу Микићу нашле су темељног и савесног истраживача, а српска историографија вредног и поузданог прегоаца.

Софија БОЖИЋ

ИСТОРИОГРАФИЈА СА ФРАНЦУСКИМ НАГЛАСКОМ

Питер Берк, *Француска историјска револуција. Школа „Анала” 1929–1989*, превео с енглеског Бранко Момчиловић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 2011

Питер Берк (Peter Burke, 1937) један је од најугледнијих савремених историчара који је својим истраживачким интересовањима усредсређен на теме европске историје током раног нововековног раздобља. У својој плодној научној каријери, као професор угледног Еманиел колеџа

универзитета у Кембрицу, Берк је објавио чак 23 књиге које су преведене на готово 30 језика. Упркос неподељеном светском признању које ужива, Берково научно дело је тек мањим делом познато српској историографији и култури уопште, будући да су на српски језик, и то у скорије време, преведене само три његове књиге: *Историја и друштвена теорија* (2002), *Друштвена историја медија* (у коауторству са Асом Бригсом, 2006), те *Основи културне историје* (2010). Поред ових наслова, српском читаоцу доступно је и Берково сада већ класично остварење посвећено народној култури преиндустријске Европе – *Јунаци, нићкови и луде* објављено у преводу на хрватски језик пре две деценије (1991). Књига посвећена француској историографској *школи Анала* четврто је по реду Берково дело које се појављује у преводу на српски језик.

Берков приступ *школи Анала*, несумњиво најутицајнијем правцу у светској историографији током 20. века, одређен је ставом истакнутим већ у наслову дела да је реч о школи мишљења која је дословно револуционисала историјску науку темељно преобразивши предмет и методологију истраживања људске прошлости. Одатле, историја француске историјске *школе Анала*, као једног облика *нове историје*, представља, у најкраћем, историју преображаја традиционалне наративне историје ка проблемски заснованој историографији. У основи позива на „борбу за нову историју”, који се у развијеним историографским културама јавио на прелому 19. и 20. века, налазио се захтев за ширењем хоризонта историјског истраживања. Ово првенствено будући да је предмет историјске науке од времена њеног конституисања почетком 19. века, био ограничен на изучавање историје држава и њихових међусобних односа, као и на живот и делатност истакнутих личности. „Немачка историјска школа”, утемељена на Ранкеовом императиву и одговарајућим методолошким постулатима, постала је образац за уобличавање „научне историографије” у европским земљама током 19. века. Упркос угледу који је уживала, идеје о једној другачије заснованој историјској науци јавиле су се још у доба највећег процвата традиционалне историографије. Стварајући у потпуности мимо главних токова историографије, швајцарски историчар Јакоб Буркхарт разумевао је историјску науку на начин супротан преовлађујућем идејном обрасцу. Свестан вишеслојности људске егзистенције која се не изражава искључиво у домену државне политике, Буркхарт је указивао на потребу да историјска наука прошири хоризонт својих интересовања и на преостале две *пошенице* људског духа – на религију и културу. Слабости тзв. класичног историзма, оличене у усредсређености на прикупљање појединачних чињеница, реконструкцију махом политичких и војних догађаја из прошлости те апсолутизацији државе као пресудног чиниоца у историјском развоју, временом су постале предметом критике заступника шире заснованог појма историографије који су настојали да у видокруг историјске науке

уведу запостављена подручја живота људи у прошлости попут културе, привреде и друштва. Отпочета чувеном *Лампрехтовом контроверзом* 90-тих година 19. века у Немачкој, „битка за нову историју” обележила је развитак историографије током прве половине 20. столећа. Представљајући алтернативу традиционалној догађајној историографији, она је у лику више, у теоријском погледу различитих школа мишљења, негирала основне поставке историзма да би потпуну превагу однела тек у годинама које су уследиле по окончању Другог светског рата.

Кључну улогу у процесу превазилажења ограничења традиционалне историографије имала је управо француска историјска *школа Анала*. Одатле је Берк, разматрајући околности које су условиле појаву *нове историје* у Француској, посветио значајну пажњу глобалним токовима историографије на прелому столећа тј. *стањем историографском режиму и његовим критичарима*. Након неуспеха Карла Лампрехта и његових следбеника да тематски прошире видокруг историјске науке, „нова историја” нашла је прибежиште у домовини позитивизма, у Француској. Упркос снажном утицају позитивистичке историографије чији је најмаркантнији представник на прелому векова био Шарл Сењобос, духовна клима у француским интелектуалним круговима била је далеко отворенија за нова стремљења у друштвеним наукама па тако и у историографији. Трагајући за начином посредством којег би се премостио вештачки јаз између све више специјализованих и самодовољних друштвених наука, филозоф Анри Бер је 1900. покренуо *Ревују историјске синџезе* (*Revue de synthèse historique*). Окупивши веома широку лепезу научника како из друштвених тако и из природних наука, Бер је традиционалну „догађајну” историју подвргао жестокој критици, посебно њену усмереност на утврђивање и описивање појединачних догађаја. Наступајући са становишта јединствене науке о човеку, он се залагао за „научну синтезу” која би се првенствено остварила спајањем историје, социологије, психологије и филозофије историје. Корак даље отишао је Диркемов следбеник, Франсоа Симјан поистоветивши научни метод природних и друштвених наука. Иако његово схватање о јединству метода није наишло на опште одобравање од стране историчара, Симјанова радикална критика основних поставки традиционалне историје прокрчила је пут младом нараштају француских историчара који су предметом историјске науке сматрали људско друштво у свим његовим многострукостима. На тај начин постављене су основе историографској школи која је свој врхунац доживела током друге половине 20. века, а која се понекад назива и француском структуралном историографијом.

Историју *школе Анала* Берк је изложио на хронолошко-проблемски начин служећи се генерацијском припадношћу њених чланова као темељним методолошким полазиштем. На основу овог критерија Берк је извршио периодизацију историје читаве школе у распону од шест

деценија (1929–1989) поделивши је у *четири поколења*: генерација „очева утемељивача” представљена у делу Лисјена Февра и Марка Блока поставила је основе за потоњу институционализацију читавог покрета. Њу је након окончања Другог светског рата сменило ново поколење које Берк, имајући у виду далекосежан утицај његовог најзначајнијег представника Фернана Бродела, умесно назива *Броделовим добом*. Трећом генерацијом *аналистџа* Берк, пак, означава припаднике школе који су стекли научну афирмацију након 1968. године.

Унутар прве генерације *аналистџа*, кључна улога припада Блоку и Февру који су пригрлили нове идеје у француској историографији повезавши их са теоријским приступом белгијског медиевисте Анрија Пирена. Као млади историчари и професори универзитета у Стразбуру, настојећи да дефинишу и утемеље историјску науку која би била у потпуности другачија од оне традиционалне, они су 1929. основали часопис под називом *Анали за економску и социјалну историју* (*Annales d'histoire économique et sociale*) који је, потом, подарио име читавој историографској школи. Под непосредним утицајем Бера и Симјана, Блоку и Февру је пошло за руком да на страницама *Анала* окупе економисте, социологе, психологе географе, демографе, лингвисте, етнологе и посланике свих других дисциплина који су могли да допринесу спознаји људске историје у њеном тоталитету. Настојање за сазнавањем „тоталне историје” је у огромној мери проширило делокруг историјских истраживања на бројна, раније неоправдано занемарена подручја људског живота и, у исто време, учинило крај превласти политичке и дипломатске историје. Победа *нове историје* уследила је у потпуности тек након Другог светског рата сменом генерација и потпуном институционализацијом школе на новоснованом Шестом одељењу Практичне школе високих наука и његовом Центру за историјска истраживања. Друга генерација аналита, на челу са интелектуалним горостасом Броделом, поставила је аналитичку парадигму у средиште светске историографије. Ово првенствено захваљујући Броделовим монументалним радовима о *Средоземљу и Материјалној цивилизацији и капитализму* који су били утемељени на теоријским моделима о три различита историјска времена (географском, друштвеном и индивидуалном) и настанку и развоју капитализма. Поред Бродела, најутицајнији представници друге генерација *Анала* били су Ернест Лабрус, Пјер Шони и Пјер Губер. Негујући квантитативни приступ историји они су својим радовима омогућили динамичан развој нових историографских усмерења попут серијалне, економске, демографске и регионалне историје

Након 1968. трећа генерација *аналистџа* преусмерила је тежиште својих интересовања са привредних и демографских питања ка различитим културним феноменима, историји менталитета и историји свакодневице. Промена предмета истраживања била је нужно праћена и

методолошким иновацијама: економска квантификација и статистичке анализе уступиле су место антрополошком приступу, оживљавању историјске нарације и поново откривеној политичкој историји заснованој на употреби друштвене теорије и социолошких категорија. У домену културне историје неизбрисиви траг оставио је Филип Аријес који је, као аутсајдер, пружио анализистима снажан подстрек у разумевању колективних представа и менталитета, правац који су у својим радовима следили Робер Мандру, Жан Делимо и Еманиел ле Роа Ладири. Историјска интерпретација менталитета и друштвене имагинације врхунила је у радовима медиевиста Жоржа Дибија и Жака ле Гофа те нововековаца Мишела Вовела, Моне Озуф и Франсоа Фиреа. Поглед на развој *школе Анала* Берк завршава разматрањем о рецепцији њених идеја у иностранству тј. *Аналима у глобалној ѡерсијекѡиви*. Закључујући да се значај француске историографске школе *Анала* састоји преваходно у чињеници да је она током шест деценија свога деловања проширила предмет историјског истраживања, обогатила га новим врстама историјских извора и развила методологију примерену новим истраживачким питањима, Берк истиче да је успела да оствари плодносно, и раније незабележену, сарадњу са читавим корпусом друштвених наука. На тај начин анализисти су извршили револуцију саме историјске науке која, како Берк са пуним правом напомиње, „неће више никада бити иста”.

Не доводећи у сумњу изречену оцену, сматрамо да је од значаја подсетити на чињеницу да *школа Анала*, иако најутицајнији, представља ипак само један од неколико постојећих правца у француској историографији у 20. веку те да, с тим на уму, треба читати ову књигу. У првом реду, анализистичка историографија остварила је неприкосновену сувереност у домену средњовековне и ране модерне историје док су новија раздобља, са ретким изузецима, и даље представљала баштину тзв. традиционалне историје обогатене, у међувремену, теоријским поставкама појединих друштвених наука. Тако је током 20. столећа у Француској, упоредо са *новом*, наставила да се развија и *сѡара* историографија која је дала вредна остварења у домену политичке историје и историје међународних односа. Историчари ове школе – Пјер Ренувен, Жан-Батист Дирозел, Жак Годшо, Рене Ремон, Жак Дроз и Жан-Пол Блед, у мноштву осталих, уживају светско признање као водећи ауторитети у својим областима. Исто тако, неоправдано би било занемаривати чињеницу да је, барем током прве две трећине 20. века, марксистичка историографија представљала утицајан правац у француској историографији која је подарила дела од трајне вредности у тумачењу новијих раздобља француске историје, нарочито Француске револуције. У том смислу радови Албера Матјеза, Жоржа Лефевра и Албера Собула одавно су постала класична остварења и баштина не само француске већ и светске историографије.

Читање инспиративне Беркове књиге нужно намеће и питање о рецепцији *школе Анала* у српској историографији. Без намере да изричемо коначне судове, сматрамо да је она наступила са знатним закашњењем, готово у истом тренутку када је њен утицај почео да опада у светским оквирима. У прилог овој тврдњи говори чињеница да су најважнија дела аналитичке историографије објављена у преводу на српски језик тек током претходне две деценије при чему и даље постоје значајне празнине у односу на поједине ауторе, нарочито припаднике прве генерације, у првом реду Блока и Февра. Када је, пак, реч о програмским списима у којима су аналити износили своје разумевање *нове историје*, поред непотпуног превода Блоковог програмског списка *Одбрана историје или знаањ историцара* (1970) на српском језику доступни су и Броделови *Сјиси о историји* (1992), Фиреова *Радионица историје* (1994) као и Феврова *Борба за историју* (2004). Истовремено, пада у очи да се и о самој *школи Анала*, обрнуто њеном значају, писало сразмерно мало. У неколико својих радова „француском структуралном историографијом”, међу првима се бавила хрватска историчарка Мирјана Грос која, међутим, представља пре изузетак но правило када је реч о историчарима са српског, односно, хрватског говорног подручја. Поред ње, ваља поменути Андреја Митровића, Симу Тирковића те Чедомира Попова који су, поред осталих, писали о идејама ове историографске школе. Међу српским социолозима најзнатнију пажњу посветио јој је Павле Миленковић у збирци „огледа о социолошкој историографији” под називом *Школа Анала* (2004). Упркос томе што би одговор на питање о радовима српских историчара непосредно инспирисаних француским узорима изискивао свеобухватно истраживање српске историографије током претходних неколико деценија, сматрамо да је утицај *школе Анала*, иако ограниченог домета, највидљивији у круговима српске медијевистике док је колективни подухват – *Историја приватног живота код Срба* (I–V, 2004–2007) у целини подстакнут француским предлошком који су уредили Филип Аријес и Жорж Диби.

Објављена први пут пре више од две деценије, *Француска историјска револуција* Питера Берка постала је, у међувремену, *locus classicus* у литератури посвећеној француској историографској *школи Анала*. Иако обимом невелико, Берково дело пружа целовит и релативно заокружен поглед на настанак и развој најутицајнијег правца у историографији 20. века. Значајки написано, оно представља успешан покушај систематизације постојећих знања о француској *новој историји*. При томе, нарочита врлина Берковог историјског резона огледа се у чињеници да се он, у изнијансираном тумачењу *аналитичке парадигме*, не расплињује у сувишним детаљима већ се задржава на њеним главним токовима. Одатле не чуди да *Француску историјску револуцију*, попут Беркових других дела, одликују јасноћа и прецизност у излагању што у

великој мери доприноси њеној изванредној комуникативности. Имајући у виду ауторову огромну ерудицију, његову отвореност ка теоријским и методолошким питањима историјске науке, околност да је он у своме раду и сам примењивао поставке аналитичке историографије те чињеницу да је сазнања о развоју *школе Анала* стицао, поред осталог, и непосредним познанствима са њеним појединим утицајним представницима попут Бродела, онда је разумљиво да дело које смо настојали критички приказати представља незаобилазан рад из историје савремене историографије као и поуздан водич кроз замршене токове глобалног развоја историјске науке у 20. веку.

Засвођујући поглед на Берково класично остварење сматрамо да оно нужно подстиче размишљања о даљој судбини аналитичке парадигме у 21. stoleћу. Другим речима, са становишта историје историографије на важности добија питање – да ли је могуће говорити о *четвртој генерацији анализита* или је, пак, некадашња *школа* изгубила своју препознатљиву физиономију и постала дифузна група са мноштвом усмерења чији једини заједнички именоватељ представља њено познато гласило? Остављајући ово питање без одговора, сматрамо да Беркова књига, осим што значајно доприноси унапређењу опште историјске културе она, истовремено, пружа подстицај изучавању недовољно познате прошлости српске и екс-југословенске историографије. На самом крају, неопходно је одати признање издавачу Зорану Стојановићу који је заслужан што се ово изванредно дело нашло и пред српским читаоцима. Коначно, *last but not least*, прилежни преводилац Бранко Момчиловић омогућио је својим сјајним преводом да се очувају одлике Берковог стила и на српском језику.

Михаел АНТОЛОВИЋ

РУСИЈА 1839

Маркиз Астолф де Кистин, Русија 1839, приредио и превео с француског Милан Комненић, Службени гласник, Београд 2009

За Маркиза де Кистина и његово четвортомно дело сазнала сам из *Дневника њисаноџ ноћу* Густава Херлинга-Груђињског, из записа од 3. априла 1972. године. Често се помињао и у пољским самиздатским часописима у време Солидарности. Међутим до самог текста дошла сам тек 1988. у издању пољских самиздат издавачких кућа „Анекс” у Лондону и „Круг” у Варшави, које су његово дело *Русија 1839* објавиле под насловом *Писма из Русије*. У Уводу издавачи су пружили и објашњење

због чега су дело од 1.600 страна свели на двеста педесет, избацивши у целини почетне делове који се односе на пишчеву породицу, затим веће фрагменте дигресивног типа у којима писац упоређује Русију са другим европским земљама, посебно са Француском, тобож због претеране блискости с епохом у којој је писао књигу. Изостављена су и цела поглавља која су сматрала одвише уопштеним, као и бројне и предугачке фусноте, у којима је аутор ближе објашњавао неке своје тезе. Посебно жале што су из финансијских разлога изостављене илустрације из француског издања из 1855. године које је аутор сам изабрао и унео.

Интересовала сам се и за руска издања, али се до њих није могло доћи. Прво издање књиге на француском је руског цара страховито разбеснело: наљутио се на маркиза коме је указао гостопримство у својој земљи коју је овај, по његовом мишљењу, страховито оцрнио. Слично се мислило и у време комунизма па ни тада није превеђено и објављивано, опет због „оцрњивања” Русије и руског народа. Тако да је први избор из *Русије 1839* објављен тек у време перестројке, 1996. и 2000. године, али у релативно малом тиражу те је до даљег и Русима остало недоступно.

Српско издање *Русије 1839* Маркиза де Кистина такође је изашло са огромним закашњењем и у скраћеном виду у односу на француско, мада је у поређењу с пољским комплетније. Садржи и ауторову биографију, и хронологију путовања по Русији, као и исцрпне напомене преводиоца Милана Комненића, поред бројних фуснота које се односе на сам текст.

И један и други приређивач веома жале што се њихови читаоци тако касно упознају с овим изузетним делом о Русији које се веома разликује од низа путописа посвећених тој земљи. Поред Токвиловог путописа *О демократији у Америци* објављеног 1835, Кистинов се сматра најзначајнијим остварењем тог у књижевности популарног жанра. Јер, пре свега је реч о изузетном књижевном таленту, дару опажања, интелигенцији аутора.

Астолф Луј Леонор де Кистин је рођен 1790. године у веома угледној, али конзервативној аристократској породици. Деда и отац су му због непорихватања револуције погубљени. Због тога је робијала и његова мајка Делфина, пријатељица мадам де Стал, мадам де Рекамије и Шатобријана. После њеног повратка с робије живели су у дворцу у Ферваку, где их је Шатобријан од 1802. до 1807. често посећивао, проводио време у писању својих дела и у занимљивим разговорима. Као и многи други аристократи, мајка и син од 1811. до 1814. путују по Европи (Швајцарска, Немачка, Италија), упознајући славне личности свога времена, између осталих Гетеа. Маркиз одлучује да се посвети политици, али му то не полази за руком, премда 1815, захваљујући Шатобријану, учествује у улози дипломате на Бечком конгресу. Убрзо се разболева и враћа у Француску.

Лечи се неко време у свом дворцу у Ферваку. Након излечења одлази у Париз, где постаје посетилац најпознатијих салона. Кокетира са низом познатих жена. Са неким се у стилу епохе дописује. Жени се Леонтином де Сен-Симон де Куртомер, а 1822. рађа им се син Енгеран. Већ 1823. жена му умире. Често је у „психичким” кризама. Испоставља се да је хомосексуалац. То сазнање изазвало је скандал и „губитак угледа” у круговима у којима се кретао. Године 1826. доживљује нову трагедију, умиру му син јединац и мајка. Лечи се од тога путовањима у Италију, Енглеску, Немачку. Плод тих путовања је његов први роман *Алојз или свешћеник са Сан Бернара*, а годину дана касније објављује путопис *Сећања и путописе*. Године 1831. путује у Шпанију. Продаје дворац и имање у Ферваку, Комеди-франсез прима његову драму *Беатриче Ченчи*, објављује *Књижевна пријатељства у 1831*. Годину 1834. проводи у Италији, а 1835. објављује књигу *Свети какав јесте*. Одлази у Беч где се среће с Балзаком. 1838. објављује путопис *Шпанија у време Фердинанда VII* и роман *Етел*. После Балзакових и Стендалових похвала одлучује 1839. да отпутује у Русију, о којој је након полугодишњег боравка написао путопис насловљен са *Русија 1839*. То четвортомно дело, с обзиром на обим и трагање за формом, објављује тек 1843. године. Први пут доживљује истински, велики успех. Дело је за кратко време штампано у неколико издања, у тиражу од 200.000 примерака који су се продавали и читали и ван Француске. Путује и даље, и пише романе у стилу дендизма, због којих га Бодлер хвали, мада нису доживели славу његових путописа. Изненада умире 1857. године.

У Русију Маркиз Астолф де Кистин путује из више разлога. Један је европска мода настала после Француске револуције. Мода или „трагање за хармонијом, редом и миром после искакања Европе из орбите”, до чега је довела револуција. Многи су у њеној егзотици видели разлог за путовања и упознавање с њеном „неевропском”, „азијском” природом. Захваљујући свом смислу за опажање детаља, несвакидашњем општем знању, познавању других европских земаља, књижевном таленту Маркиз де Кистин је био права личност за путовање у Русију које ће формално описати у 36 писама.

На путовање креће на класичан начин, у друштву, односно с блиским пријатељем Игнацијем Гуровским, пољским емигрантом, због размене утисака и да би код руског цара измолио помиловање за њега због учешћа у устанку 1830. и са слугом који ће обављати свакодневне послове. Успут, на препоруку руских пријатеља, среће и упознаје руске племиће, да би му се нашли при руци, Пјотра Борисовича Козловског, Александра Ивановича Тургенева, Пјотра Андрејевича Вјаземског, Пјотра Јаковљевича Чаадајева, грофа Д. или Пјотра Владимировича Долгоруког и др. У Русију путује дилижансом преко Немачке, задржавајући се у Франкфурту, Кисингену, Берлину, одатле креће бродом „Николај I”,

укрцавши се у луци Трафеминде, а искрцавши у Кронштату. Пољску избегава јер она као држава од 1795. не постоји, а у делу под руском окупацијом дигнут је 1830. устанак који маркиз назива „кризом” и који је крваво угушен, тако да није било пожељно општити с Пољацима.

Већ на кронштатској царини види шта су Руси, шта је Русија као систем. Све невероватне процедуре кроз које пролази од Кронштата до Петрограда описује детаљно и сликовито до те мере да читаоца „преноси у тај други свет”. Захваљујући свом солидном образовању у „писмима” се поред садашњости бави и прошлошћу Русије. Јер, како би другачије могао да разуме њену садашњост. Тако да би се књига могла насловити и са „Покушај описа Русије 1839”. Јер, крећући се њом како се кретао, уз бројне дозволе, пратњу, вероватно непрестану полицијску контролу он неће бити у стању да путује куда жели, да општи с ким и како жели. Он Русију упознаје кроз призму руског племства, цара и царице, а не преко њених обичаја, размишљања о њима, живота и језика обичних људи. Мада, у његовим „писмима” она ни у ком случају није описана површно. Оно што види одмах бележи да не би заборавио. Размишља детаљно о свему. Непрестано повезује прошлост и садашњост. Покушава да схвати специфику феномена Русија. Покушава да одговори на питање које Европљани двеста година или од Петра Великог или још раније, од Ивана Грозног до цара Николаја I постављају себи: Шта је Русија?

Руси су такође заинтересовани за мишљење Европљана о себи. Тако маркиз у Петрограду упознаје цара и царицу и главне личности двора. Пре њега руске царење упознавали су и други велики европски писци и филозофи, Волтер, Дидро, Даламбер, Грим, Шелинг. Интересовање те врсте људи за Русију и Русе поготову је порасло после Наполеонових похода и пораза. Чак се појавио мит Русије као „идеалне” европске државе. Међутим, у Предговору својој књизи, на првој страници маркиз каже: „Оно што Русију чини данас најзанимљивијом земљом на свету састоји се баш у томе што се у њој сусрећемо са крајњим варварством, коме иде на руку покорност Цркве, и крајњом цивилизованошћу коју еkleктична влада уводи из страних земаља. Да би сазнао како одмор или макар мировање може уследити из судара тако различитих елемената, читалац треба да иде за путником до самог средишта те јединствене земље.” А нешто даље: „Запутио сам се у Русију како бих тамо потражио аргументе против владавине представничког типа, а отуда се враћам као поборник уставности.” Овакве реченице у самом Предговору, а има их доста, може се рећи да представљају кључ за маркизово поимање и приказивање Русије. Јер, хтео је, с обзиром на судбину и улогу своје породице у историји Француске, Француску да промени по узору на Русију, међутим на основу виђеног закључио је супротно. То се догодило, јер није био само француски аристократа већ и интелектуалац.

Интелектуалац који је то постао између осталог захваљујући салонима, где се сусретао с аристократском, интелектуалном и уметничком елитом која на посебан начин конверзира, мисли, ствара, упознаје свет. И сам бриљира у салонима, посебно у салону госпође Рекамије, у коме је сретао Игоа, Жорж Санд, Шопена, Балзака, Стендала, Теофила Готјеа, Ламартина, Бодлера и сличне, али се његов „напросечни ум” не задовољава тиме. Жели нешто више. Због тога, схвативши да није за војну службу и дипломатију, главна занимања француских аристократа, одлучује да до дубљих сазнања долази путујући. Дакле, првенствено путује из рационалистичких побуда и разлога.

Врлине француског интелектуалца рационалистичке оријентације видљиве су од првих писама која пише о свакој земљи коју је посећивао, особито о Русији. Врве од занимљивих детаља, прецизних уопштавања, критичности према онима и ономе о чему пише. Поменути метод размишљања и писања посебно је карактеристичан за описе сусрета с царем Николајем I, коме се истовремено диви и ужасава његове природе. Јер, он кроз „писма” не пише књигу уџбеничког типа о руским царевима и историји Русије већ о „животу живих људи”. Отуд у његовим писмима нема описа већ су испуњена рефлексима и закључцима. Јасним виђењима и јасним закључцима. Изнетим веома прецизним и особеним језиком. Поготову када разматра суштину система власти у Русији која је на његово велико разочарање „полуварварска”, јер укази у њој већ вековима замењују законе и право. То „полуварварство” се, по њему, темељи на три принципа: на самодржављу или деспотизму, православљу и националности. Међусобно веома повезаним. Што је државу рано довело до тоталитаристичког друштва или до једне вере, једног цара и једног народа. Мада, националност Русије није била утемељена на европски начин. Разлоге томе види у прошлости Русије, којој су средњи век, пре свега витештво, „украли” Монголи. И не само то. Догодило јој се нешто много горе: „заразила се источњачким варварством” које су утврђивали цареви од Ивана IV Грозног па све до Николаја I, кога је лично упознао. И овај који се издавао за Европљанина деспотизам је маскирао лепим, пре свега лепим класицистичким фасадама и стубовима у изградњи цркава и палата.

На основу књиге грофа Пјотра Борисовича Козловског посећеним историји Русије маркиз сазнаје да је у питању својеврсно „освајање Константинопоља”, тј. проглашење Русије Трећим Римом. О чему је касније писао и Павле Флоренски: „У свести руског народа самодржавље не значи правну категорију већ је чињеница коју је објавио сам Бог – то је љубав Божја уместо споразума међу људима, због тога се самодржавље Цара не односи на правне појмове већ на начела вере, улази у област вере и није повезана са ванрелигијским премисама, чији је циљ друштвена или државна корист.” Због тога

корене таквог односа према власти треба тражити у идеји паралелизма Цара и Бога. Руски семиотичари Живов и Успенски то објашњавају још прецизније: „Сакрализација не предвиђа само поистовећивање монарха с Богом већ и присвајање посебне харизме од стране монарха, захваљујући чему бива третиран као натприродно биће.” Од XVII века ово одређење односило се искључиво на власт цара на земљи, јер је само он одлучивао о судбини својих поданика. Наиме, после пада Константинопоља 1453. и збацивања татарског јарма 1489. у Русији се јавља идеја о Москви као Трећем Риму која руског великог кнеза почиње да третира као наследника византијског цара који пре свега треба да игра месијанистичку улогу. Она се испољава и у промени титуле владара Русије. Уместо дотадашњег Великог кнеза постаје Цар. Тај обичај је својим крунисањем 1547. године санкционисао Иван Грозни, коме маркиз посвећује посебну пажњу, сагледава га као феномен светских размера. Како је у Русији религија играла значајну улогу Цар поприма и назив Бога, Изабраника Божјег. Практично он себе почиње да третира као Бога. А као што је познато, дела Божија не подлежу било каквој контроли, нарочито не царевих поданика било ког ранга. Овај обичај је у време Ивана Грозног довео до стварања јединствене институције „опричина” која је Русију коштала десетина хиљада жртава. И каснији цареви су се понашали окрутно, али ниједан као Иван Грозни који је на крају убио властитог, вољеног сина. За нијансу били су мање окрутни Борис Годунов и Василије Шујски који су владали након гашења династије Руриковича, а пре појаве Романова. После смрти Петра Великог има покушаја утицаја на избор цара и начин његове владавине, међутим самодржавље се и даље настављало, што потврђује и случај Катарине Велике која, иако је тобож водила прозападну политику и наставила с увођењем европске културе у своју земљу, у суштини је била окрутни самодржац и није се либила да кажњава рођеног сина, а пре тога мужа. Такав тип владавине разликовао се и од византијског и од западноевропског, где је владар ипак третиран у другачијој функцији и с другачијим статусом. У Русији од XVII века, конкретно од крунисања Фјодора, старијег брата Петра I цар се почео причешћивати према свештеничком обреду и тако је добио највише место у црквеној хијерархији. Од тог времена за време богослужења, као у византијској традицији, поданици се нису молили само за цара већ и за црквеног поглавара у једној личности. Малобројни поданици, пре свега староверци и патријарх Никон су се побунили због тога, али нису могли да измене ништа, јер их је обавезивало уверење у непогрешивост владара, коме је као Богу све било допуштено. И, без обзира на репресије до побуна је касније долазило веома ретко и завршавале су се најужаснијим могућим угушивањима. Сакрализација цара се продужавала све док није постала државни култ. Цар је називан светим,

помазаником, спаситељем, чак христом, с тим што се та реч у почетку писала малим, а касније великим словом. После Петрове смрти тај обичај се неко време није упражњавао, јер су на престолу претежно биле жене. Међутим, Катарина Велика није се либила да себе назива „главом Цркве”, чак у преписци са Западом.

Пре Маркиза де Кистина други Француз, Ксавије де Местр, писац, филозоф, научник, сликар, официр, племић и противник републике који је остао у Русији до смрти 1852. године и учествовао у Суворовљевој војсци у походима на Кавказ, оженио дворском дамом руске царице, написао је: „Управо император је патријарх, због чега није ништа необично што је Павлу I пало на памет да држи богослужење.” Од тог времена првосвештеник је морао да љуби руку Цару уместо обрнуто. Цар се појављује и као икона, тачније „жива икона”. Јер, и руска Црква је силом прилика морала да призна за званичне празнике, са специјалним проповедима из Јеванђеља, догађаје из царевог живота, попут рођендана, имендана и ступања на престо. Календар верских празника проширио се још више када су у њега ушли и датуми из живота царева породице. Маркиз то коментарише: „И поред култа Светог духа прави Бог овог народа живи на земљи. Слично као и Бату-Хан и Тамерлан, руског цара његов народ сматра Богом.” Међутим са Просветитељством религиозност и у Русији, нарочито дворских кругова, слаби, постајући све више фасада. То слабљење допушта бројне завере против царева, преврате, чак њихова убиства. Међутим, маркиз закључује да се народ није мењао, да је ропство прихватао као нешто нормално. Због тога Русе назива „антиграђанима”: „У Русији се не појављује ниједан глас који ће у име начела хуманости протестовати против чуда самодржавља. Може се рећи да су Руси, како велики тако и мали, опијени ропством.” Ужасава га држава у којој на сваки миг владара хиљаде робова жртвују живот изградњи Зимског дворца, сматрајући то „нихилистичким самоуништавањем”. По њему је и православље поклекло пред самодржављем и допринело „нестајању рускости”. Посебно га ужасава пасивна, ћутљива гомила на улици. Што објашњава заменом небеског Бога „земаљским Богом” или Царем и чињеницом да такво формирање Руса као личности води још од времена татарског ропства, тј. од XIII века. Притом цитира Наполеона који је рекао: „Огробите Руса, испод огробоине наћи ћете Татарина.” Односно да је душа руског народа двострука, монголска и словенска. Испуњена је крајностима, истовремено и добра и зла, и нежна и окрутна. Само таква од Русије је створила империју. И, та империја се одржавала захваљујући строгици, дисциплини и крајњој неслободи. Због тога ће је дефинисати: „Русија је позориште, у коме је све условно.”

Због тога је, по њему, скренула с главног пута цивилизације. Ову тврдњу илуструје изгледом Петрограда који назива „каприцом владара” који је кренуо ка Европи и зауставио се на пола пута. Његова изградња

и премештање престонице на море требало је да представља прекид с азијском традицијом и успостављање веза с западноевропском. До тога није дошло, а Москва, духовни центар државе, седиште православља престала је то да буде. Нова престоница је „изграђена на гробљу”, на жртвованим телима хиљада људи. Због тога том граду недостаје хармонија природе и уметности, народа и власти. Јер, Петроград је творевина једног човека а не целог народа. Или, култура и цивилизација, уметност се не уводе на нечију заповест. Маркиза посебно нервира опонашање Европе које се огледа у примени низа давнопрошних стилова у архитектури, као нпр. готике. Посебно га нервира употреба француског у комуникацији, јер га, по њему, никад нису солидно савладали, а није им ни близак. Понашање у духу француске културе произилази из осећања тобожње супериорности над Европљанима. Због тога поставља питање: Шта се догодило с рускошћу Руса? Одговор на њега тражи преко путовања у Москву, још увек руско духовно средиште, средиште православља и у Њижни Новгород, првобитни културни и религијски центар Русије. У њима је сакрална архитектура сачувала рускост или трагове рускости и православља. У Русији којом влада Николај I, кога маркиз лично упознаје и сазнаје да овај жели „повратак рускости”, јер се култура тобож ствара само на властитом језику, ти трагови су ретки. Због тога је у Москви одушевљен старинским дрвеним кућама, црквама изграђеним у руском стилу, „здравим изгледом сељака”. По њему, то је аутентично. Међутим класне поделе не допуштају повратак аутентичном. Плећство и даље остаје културна елита. Док је цело руско друштво уређено према „војничком принципу”, тј. војној дисциплини. Подлеже јој цео народ. Тако да маркизово дивљење према цару Николају I сплашњава када види да и он примењује параде и војничко муштрање. У њима и уопште главно одело је „униформа”. Сам, да би изашао пред цара, мора купити и обући униформу, јер „цар мрзи цивиле”. Стога крајње песимистички закључује: „Земља у којој су живот и животиње, људи (третирани као животиње) без вредности, не заслужује да се назове цивилизованом.”

Разматрајући њен тип тираније констатује да је то земља у којој не постоји време, према томе ништа се не мења. У њој се другачије схвата и простор. Поставши империја, освојивши и уништивши бројне народе и племена, простор је за њу остао само географски појам. Због тога слуги да ће прелом у Русији наступити у виду револуције, јер су Руси све друго постигли, али да тензија која влада у том друштву не може трајати вечно. И не само што слуги револуцију и „хаос”, којих се ужасава, него своју слугу жели да пренесе Европи. Због тога своја запажања пише, брижно чува, у непрестаном је страху да може остати без њих. Захваљујући томе што није изазвао сумњу својих пратилаца и контролора није их изгубио. Утолико пре што *Русија 1839* није

само путопис већ и „рационалистички” закључак шта ће се у земљи-тамници у будућности догодити – револуција и комунизам. Што је за маркизово време веома прецизна дијагноза и прогноза. Због чега се његова књига након објављивања нашла на индексу руске цензуре и на руском је објављена тек после 153 године. Мада је флерт Европе с Русијом трајао и после Октобарске револуције и све време постојања комунизма. Европски интелектуалци, већином рационалисти, премда левичари, нису опажали оно што је опазио маркиз, коме су такође показивали само лепо, културно, светло, добро, само „словенски” део руске душе.

Стилски маркизова *Русија 1839* од првих реченица открива да је њен аутор „пронашао” свој језик, који је дошао до изражаја у тобожњим писмима пријатељима, писаним уживо, брижно, на основу дневничких забележака. Писма му као књижевни жанр допуштају да повезује „репортажу” с филозофским и историографским дигресијама, цитатима из дела других путописаца и историчара. Чини то на крајње посебан, уметнички питак начин, чему доприноси и веома адекватан превод Милана Комненића. Адекватан, јер је при превођењу морао да примењује веома сложену стилизацију, с обзиром да је аутор користио висок стил који је одговарао његовом сталежу, култури, естетици, осећајности и песимизму. Стил који његову књигу, по мишљењу Херцена, чини „најинтелигентнијом књигом коју је странац написао о Русији”. Стил за који Џорџ Кенан, велики познавалац СССР-а и комунизма сматра „савршеном књигом, несумњиво најбољом од свих о Стаљиновој Русији и веома добром о Брежњевљевој и Косигиновој Русији”. Мада, као и свака књига овог типа има и извесне недостатке. Управо словенофилски критичари Хомјаков и Достојевски су му замерили што није поменуо ниједног великог руског писца, чак ни Пушкина и Љермонтова који су били племићког порекла и кретали су се у круговима у којима се кретао маркиз, ни славјанофиле, с обзиром на то да су му њихове идеје о поштовању „рускости” биле блиске. Док каснији критичари сматрају да је опаскама о изградњу Петрограда, нарочито Зимског дворца маркиз покренуо веома значајно питање, питање смисла градње уопште монументалних и луксузних грађевина за владавине Петра I која се наставила и у комунизму. Пре свега да би се засенила Европа. Да би се показала супериорност над њом, тако да би без *Русије 1839* било тешко упоређивати епоху самодржавља и епоху тоталитаризма које имају веома много додирних тачака.

Бисерка РАЛЧИЋ

КАТАРЗИЧНА ПРЕПИСКА

Милева Марић Ајнштајн, *Драги моји кумови. Писма Сидонији и Ђоки Гајин 1935–1941*, приредио Драго Његован, „Прометеј”, Нови Сад 2011

Понесени, доследни, а и веома темељни историчар прилика и догађаја из новије српске историје, сав одан чињеницама, Драго Његован, музејски саветник и виши научни сарадник Музеја Војводине, осведочио се и као предани и одговорни сакупљач историјске грађе свих видова и њен савесни и несебични приређивач. При томе, он све чини, од тражења новца за откуп грађе до тражења издавача, како би откривена, од пропадања и од нестајања спасена грађа што пре била јавна и доступна колико историчарима и онима који се школују за историчаре, толико и свим читаоцима који се занимају за историјска и судбинска штива.

У такву грађу, коју је откупио и приредио, спадају и ова писма Милеве Марић Ајнштајн из Цириха у Нови Сад својим кумовима Ђорђу (Ђоки) и Сидонији (Сиди) Гајин. Милева Марић Ајнштајн (1875–1948), ушла је у историју научног школовања као прва и тада једина жена која је студирала теоријску физику на чувеној циришкој Политехници. Када се удала за колегу са Политехнике Алберта Ајнштајна наишла је на велики отпор његове велике породице, а нарочито на изразито непријатељство његове мајке, тако да су девојчицу Лизерл, рођену из предбрачне везе, морали дати на усвајање. Као свршени политехничар, активна је петнаест година (1898–1913), учествовала је у његовом раду све до краха њиховог брака, када је сва слава из заједничког рада припала Алберту. Милевино проучавање фотоелектричног ефекта омогућило је Алберту Ајнштајну да уобличи теорију о Брауновом кретању, за коју је добио Нобелову награду. У образложењу награде за 1922. годину у одлуци Нобеловог комитета (иако се награда односи на рад из 1905), помиње се само један добитник – Алберт Ајнштајн, али је он укупан износ награде уговором о растави брака 1919. оставио Милеви, остављајући јој на старање и синове.

Алберт Ајнштајн је из Немачке у нацистичком врењу, спасавајући живу главу, али са славом нобеловца, пошао у тада веома обећану Америку, да тамо, где је дочекан као први научник 20. века буде тако слављен и да ради у најбољим условима и са најбољим тимовима. Историја бурног 20. века је учинила да његова памет сада буде стављена у службу борбе против фашизма и за мир, а да се његов научни рад и тако велича и узвисује. Као америчком научнику, Алберту Ајнштајну су прављене биографије по америчкој биографској матрици, што је њему, по свој прилици, и по великој сујети веома годило. У таквим биографијама ни у његовим првим, а најплодотворнијим научним годинама, није могло бити више места за Милеву Марић Ајнштајн и он је на то

пристао, мада у преписци са Милевом он тај пристанак не потврђује. Милева Марић Ајнштајн је постала амерички и светски табу, тако да ни родитељска писма после Милевине смрти није могао да објави Ханс Алберт, Милевин и Албертов син, јер је штампање из државних и обавештајних разлога судски заустављено. Претпоставља се да је из истих разлога забрањена и књига Фриде Ајнштајн, снахе Милевине и супруге Хансове, која је настала на основу преписке Алберта са Милевом и синовима.

Док је Алберт Ајнштајн био у Америци светски слављен, Милеву Марић Ајнштајн је чекала научна изолација, самоћа и окапавање. Није могла са онима који јој нису равни, а они који су јој били равни, нису је хтели. Изолацији су доприносили и Албертова породица, и америчка дипломатија, и јеврејски лобији. Може се претпоставити да су је посебно пратиле и немачке фашистичке агентуре у Швајцарској, нарочито у циришком немачком кантону као жену Алберта Ајнштајна, америчког научника у атомском тиму, који је уз све и Јеврејин. Како је новац од Нобелове награде, онда кудикамо мањег износа него данас, уложила у некретнине како би издржавала и школовала децу од ренте, онда је разумљив њен страх од немачке окупације, јер је примала претње од узимања јеврејске имовине. Живела је у очајању, које се увећавало кад јој је млађи син Едуард, тек студент, умно оболео. Тада њен живот постаје достојан тешке античке драме. За смештање у азил и лечење сина морала је продати две куће у Цириху по очевом савету. После смрти оца њена комуникација са светом свела се на преписку. А већ смо то рекли да ни њена преписка није била боље судбине. Зато ова писма, која је откупио, док је био директор Музеја града Новог Сада, Драго Његован, а сада коначно приредио, идентификовао све помињуће људе и места, опремио именским регистром и фуснотама, придодавши уверљиву факсимил документацију, имају посебан и драгоцен значај, иако у њима нема много речи о односу разведених Милеве и Алберта.

Преписка са кумовима Гајин, јединима који су јој у Српству преостали после смрти мајке и сестре, припада периоду када се драма Милеве Марић Ајнштајн ближила крају (1935–1941. година). Кумови су јој једина веза са завичајем који је мами варљивом надом за повратак. Она, и кад им пише своје свакодневне бриге, то је једноставан и потресан катарзични монолог опроштаја њене драме. Дозирана, достојанствена и суздржана исповест. Прагматичним детаљима (око наслеђа родне куће) Милева покушава да затрпа и своју личну и велику бригу за народ из кога је и који јој још кумови оличавају. Ова писма је представљају као поноситу Српкињу, образовану а патријархалну, и на све веома обзирну. Стамена је у својој судбини са скоро античким назорима. У времену када не наилази на разумевање за себе, она га има за све друге. Оно што Милева Ајнштајн пише својој куми Сидонији Гајин поводом смрти

своје тетке Јелене Галић, можемо узети и као њено казивање сопствене судбине: „Много је пропатила и преживела и сви ти жалосни догађаји накупили су код ње толико горчине...”

Преписка се завршава кад је Трећи рајх својим редовима умарширао у Југославију и у саму преписку. Последње у преписци су брижне и отворене две дописнице, одједном писане на мађарском и немачком језику. Ова преписка ће допринети проналажењу нових истина о лику Милеве Марић Ајнштајн. Та трагања су започета углавном старањем Срба у последњих тридесет година. Данас се већ може сачинити и значајна библиографија ових трагања. Она немају намеру да умање научни значај и велика достигнућа Алберта Ајнштајна у периоду живота и рада са Милевом, већ да исправе велику неправду коју је и он сам посредно признао уступајући јој новчани део Нобелове награде. Драго Његован је овим подухватом, надајмо се, за корак ближе остварењу идеје о музеју Милеве и Алберта Ајнштајна у Новом Саду у кући Марићевих – Кисачка број 20. Они који га добро знају сигурни су да од ове племените идеје неће одустати док је не оствари.

Милован ВИТЕЗОВИЋ

КЊИГА О КЊИГАМА

Жарко Војновић, *Из Старије светлости по јесџи Живој и подвижи Каменка и Павла Браће Јовановића уједно и библиографија издања*, Градска библиотека Панчево, Панчево 2010

Књижевној критици никад није било лакше. Довољно је видети резиме у књизи, то парафразирати, мало накитити и приказ је готов. (Заправо све води ка томе да се књиге више и не читају.) Дакле, како нам каже писац у резимеу (названом Сажетак), али исто тако и у старински распричаном наслову, ово је књига о појави (и присуству) Каменка и Павла Јовановића „на српском културном обзору” и о преломним догађајима по историју новог српског књижаарства и издаваштва. А ти преломни догађаји су били на прелазу из седме у осму деценију XIX века када у Аустро-Угарској нема нити једне једине српске књижаре; када о професионалним издавачима не може бити ни говора, а о читалачкој публици, природно, ни речи. У таквим околностима, са жељом Уједињене омладине српске да се српски народ подигне политички, економски и културно, поклопила се и жеља Браће Јовановић. (Каменко Јовановић је у првом плану док је Павле у сенци, али увек присутан – баш као и на фотографији око које се плете прича.)

Браћа Јовановић основаће прву праву српску професионалну књижару у Аустро-Угарској и та књижара ће послужити као узор будућим књижарама; а то је у овом случају значило стварање књижарске мреже између Србије и српског културног простора у Хабзбуршком царству. Уз то је ишла и професионализација издаваштва. А у том издаваштву врхунац је едиција Народна библиотека Браће Јовановић, која је под уредништвом Ђорђа Поповића Даничара, издала те „књиге за народ”, више од десет година. А књижара Браће Јовановић, чији је пионирски рад немерљив, трајала је четири деценије, што је довољно да постане институција – у пуном смислу те речи. Дакле, мало сам парафразирао, мало преписивао, мало китио... Прескочио сам оно што је политички рад Браће Јовановић, али се надам да сам читаоцима макар мало приближио ову књигу о књигама. (Јер, како каже сам аутор, ово није књига о књижевности, већ књига о књигама.)

После ових уводних реченица, приказивач (који је старомодан и воли да прочита оно о чему пише) мора на све могуће начине показати да је књигу читао. (Уништиле су га сопствене реченице.)

Јер, тешко је изградити поверење са тим евентуалним читаоцима. А управо од те, кључне речи требало би почети причу о књизи Жарка Војновића, библиотекара из Панчева. (Кад кажемо да је библиотекар из Панчева, онда је важно, читаоци ће видети касније због чега, да је из Баната.) Наиме, поверење је оно што држи ову књигу, што изазива поштовање. Једноставно, пред нама је библиотекар који нам прича о ономе што је прочитао, имао у рукама, прегледао, опипао – доживео и поново пред нама оживео. Можда то о оживљавању може звучати као фраза, али одједном осећам грижу савести што пишем приказ књиге коју сам добио на читање, а нисам је купио. Пребацио ме је аутор у XIX век и усадио ми осећање кривице због тога што се нисам претплатио на српске књиге – што доприносим том нехају, немару и небризи...

Рекао сам већ да је ово књига о књигама, а не о књижевности. Не знам да ли сам довољно истакао да овај аутор књигу воли. Али, још битније је да ми сада, после читања, књигу не видимо као ствар, већ као живо биће. Но, боље је да цитирам тај део у којем, пред нашим очима, нејаке и слабашне књиге постају јаке... „Нити једна од њих, онако крхка, не може сама стајати на полици, јер се сама од себе руши: тако танушна, саму себе не може да држи; кад се неколико њих увеже као сноп у оклоп, не могу се сломити нити заборавити.” Испричао нам је Жарко Војновић читаву причу о томе због чега се издавач одлучио за тврд повез и како су се те књиге, помало павићевском сликом речено „од лаке и рањиве пешадије” преобразиле „у тешко оклопљену победничку коњицу”... (И ова слика као да појачава ту причу о књизи код Срба у Аустро-Угарској. Док је књига у Србији значила напредак, како то каже Жарко Војновић, код Срба са друге стране Саве и Дунава то је значило

борбу за опстанак... Отуда се те четири деценије, то трајање, указују и значајнијим и већим...)

Сад тек видим шта сам пропустио да кажем одмах на почетку. Жарко Војновић воли (и уме) да пише, ужива у томе, радује се писању... Тешко му је да остави оно што је урадио... (Често се сетим једне магистранткиње, која је уживала док је писала магистарски рад, а то што је уживала у писању, муж није могао да јој опрости.) И ова књига растура, разбија, ту стармалу озбиљност – која је једнако погубна по наш живот као и нехај и небрига и немар... (Ово јесте озбиљна књига.) А намерно убацујем коменатар у заграду не бих ли се лакше пребацио на коментаре у загради самог аутора. Наиме, коментари Жарка Војновића су луцидни, духовити, често са специфичном аутоиронијом. Ти коментари су често упућени на нашу адресу – а понекад имају и лепу дозу цинизма. Кад направи успутно поређење између Уједињене омладине српске и невладиних организација данас, онда ви морате познавати „банацки” (не банатски) хумор, да бисте схватили то поређење – по супротности. (Банацки хумор, на пример, чији је Жарко Војновић успели изданак, школског инспектора Луку Рађу, који је у ђачким свескама тражио антидржавне елементе, непогрешиво ће прекрстити у „Рђу”.) Најчешће те своје коментаре о овом нашем нехеројском добу, библиотекар из Баната, „унцутски” (да му вратимо његову реч), смешта у заграде, али их понекад спушта и у фусноте. Доследно се подсмехнуо нашем препотентном XX веку (нисам још приметио да је дошао неки нови, бољи, век). Опор је тај хумор понекад. Цитирам: „Пају су изнели јер због сломљене ноге није могао ни ходати: он је био нарочита претња аустроугарским дивизијама.” (Умало нисам написао да је угрожавао Америку.) Проговориће Жарко Војновић и о образованости банатских попова данас; затим ће констатовати да се никакав озбиљан посао не може радити без бркова и браде... (Рећи ће и како се некад називала толеранција; уз становиште здравог разума увешће и становиште стомака; а појавиће се у овој књизи и Чуружани...) Успут ће питати да ли је негде у књижевности трговац позитиван лик и тражиће тај тренутак када се трговац претвара у проsvетитеља; тражи тренутак када се празне рафови и уместо брашном пуне књигама... И да се не задржавам више на тим уистину „банацким” коментарима о писцима (пола писци, пола просјаци) који пишу мало за општи интерес, а мало за новац... (Узгред, научићемо ту и понеку стару, лепу реч, а преко те речи можда ћемо се учити и љубави према свом роду... Магацин је овде, на пример, сложиште.)

Дакле, ово је једна лепа, старинска књига (старинска овде значи да је аутор оно о чему је писао имао у рукама), писана лагано, са радосћу... И када ју је написао, аутор је желео још нешто да каже, јер ужива у томе што ради, тешко му је да то прекине... (Сада се већ мало понављам.) И објаснио нам је на концу како је ова књига настала. Почео је

да ради један посао, па се то окренуло на сасвим другу страну... Отуда и писац овог приказа осећа потребу да напише како се ова књига уопште нашла у његовим рукама. Наиме, све је почело од писама Илариона Руварца, архимандрита манастира Гргетег, историчара и писца, који је био у живој и необичној преписци са Васом Живковићем – о коме је Жарко Војновић оставио топле и прецизне редове. (Васа Живковић је везивао распамећене Србе са памећу и једне с другима. А кад је пред нашим очима – јер у овој књизи се све догађа пред нашим очима – умро Васа Живковић, Војновић ће написати: „Панчеву је умро отац.”) У тој преписци са Васом Живковићем, Руварац ће често помињати Каменка Јовановића. Трагом те преписке стижем и до ове необичне књиге, коју у другачијим околностима не бих читао. А кад сам се већ дотакао преписке искористићу прилику да кажем да Жарко Војновић често посеже за писмима као чињеницама првог реда и да је то оно што доприноси занимљивости ове књиге, али и утврђује поверење.

Говорио сам често о том вишку значења које нам доноси читање преписке. Овде, конкретно, писма нам разрешавају читав низ недоумица. Наиме, када је аутор текста непознат, до његовог имена долазимо читајући писма. Ствар је једноставна, много тога је рађено без потписа, у илегалу готово... Па и кључна личност најважније едиције и читавог пројекта Браће Јовановић је у позадини.

Било би лепо говорити само о стандардима који су постављени када је ова књиџара Браће Јовановић у питању; од квалитета штампе, обавеза према ауторима, визије читаве библиотеке, па до трајања... (Сви ови елементи у нашем веку тешко могу да се нађу на једном месту.) Али, није могао Жарко Војновић да пише само о томе – јер за то се требало изборити. Ја сам прећутао политички живот Панчева (српске Спарте), те Спарте која даје смисао српској Атини... Политику, дакле, обилазим у великом луку. Али, у књизи која – без библиографије – има преко 330 страна, последњи јединственији српски наступ је на 87. страни... Тада почиње „међусобно ратовање новинама, брошурама и тајним списима”; а реч „издајник” је кључна реч у имагинарном политичком речнику код Срба – каже нам то и ова књига... (Узгред, не успевам да се „банацки” шалим, бићу прецизан: последњи јединствени наступ Срба је из маја 1881. године...)

Прећутао сам и позоришни живот Панчева – појаву првог позоришта... Не могу а да не цитирам Борислава Михајловића Михиза о томе како један пише песме, други компонује, а цело Панчево пева... Мора се ту поменути и др Светислав Касапиновић и Никола Ђурковић, а намерно остављам за крај име Ђорђа Поповића Даничара – јер, у овако сачињеној књизи, ово је рехабилитација Ђорђа Поповића Даничара – свесно му два пута пишем пуно име – који после ове књиге, с пуним правом, стаје у ред важнијих Срба. Цитираћу Жарка Војновића: „Тачније, Даничаревих

добročинства српској култури толико је да се нашој културној и књижевној историји може упутити озбиљан прекор што се несвесно држи старих политичких несугласица, одавно ишчезлих и неважних, који су човека енциклопедијског калибра затуриле у историјски запећак, као да ми Срби обилујемо таквима па их можемо жртвовати пролазним страстима”. (Спустио је, притом, Војновић у фусноту и задатак професорица – упознат и са нашим високошколским образовањем...)

Али, варају се они који мисле да у приказу једне књиге из Баната (у пуном смислу те речи: од теме, писца, до места издања) нећу поменути Црњанског.

Ми данас текст Милоша Црњанског о томе како постајемо колонија стране књиге читамо другачије, надам се, него његови савременици... Црњански је, једноставно, више видео. А ми, после ове књиге, видимо да се, када је књига у питању, Црњански обликовао баш у Панчеву, и баш на примеру укупног рада књижаре Браће Јовановић, или ако је тако прецизније, Штампариие Браће Јовановић.

Миливој НЕНИН

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ, рођен 1975. у Аугсбургу код Минхена, СР Немачка. Школовао се у Сомбору и Новом Саду. Историчар, бави се српском и југословенском историјом XIX и XX века, историјом Немаца у Југоисточној Европи, историјом Немачке, историјом историографије и методологијом. Научне и стручне радове објављује у периодици.

КЛОД АСКЈУ (CLAUDE ASKEW, 1866–1917). Рођен је у Лондону, оженио се 1900. са Алисом Лик (рођена 1874. у Лондону) и од тада постају плодан књижевни пар. Заједнички су објавили велики број приповедака и романа у наставцима. За време Првог светског рата дошли су у Србију у својству књижевника да пишу о рату. Повлачили су се са Другом српском армијом кроз Албанију. Све време су водили дневник који је објављен 1916. по њиховом повратку у Велику Британију као заједничко дело под насловом *Ојусиоцена земља*. И касније су више пута долазили у Солун и посећивали српску војску. Клод Аскју је објавио и једну песму о Косову, коју је превео Милутин Бојић. На једном путовању октобра 1917. њихов брод је у Јадранском мору торпедовала аустројска подморница и обоје су настрадали. (Б. М.)

БЛАГОЈЕ БАКОВИЋ, рођен 1957. у Бојиштима код Бијелог Поља, Црна Гора. Пише поезију и есеје. Књиге песама: *Жеђ под водом*, 1979; *Шайћачева смрт*, 1983; *Поскок*, 1985; *Лето*, 1987; *Мароканске бајке*, 1988; *Сачма*, 1989; *Койно*, 1990; *Живим далеко*, 1992; *Креветцац за царицу*, 1992; *Ђуџим и ђевам* (изабрани сонети), 1993; *Зимски кајуџи*, 1993; *Вајџра за коџиџама* (избор), 1994; *Грудва у снегу*, 1996; *Подне*, 1997; *Горовило*, 1997; *Чаробни џасџир* (за децу), 1997; *Сџо џесама* (избор), 1998; *Књига боравка*, 2000; *Преџворена у џољуџце*, 2003; *Молиџве и слава Теби*, 2005; *Повраџак на Иџаку I–V* (*Траџ*, *Повраџак на Иџаку*, *Горовило*, *Љубав ми жива џо свеџу хода* и *Тебе џојем*, изабрана дела), 2005; *Оџоварање џролеџа*, 2006; *Азбучна добродоџница* (коаутор Т. Николетић), 2007; *Сеџање на мраве*, 2007; *Надџробни облак*, 2008; *Чежџа за рукоџисом*, 2008; *Свеџи Сава – џколска слава*, 2008; *Молиџва за мрва који се заџуџио ка Цариџраду*, 2009; *Низ лаку џлавей* (избор на руском), 2009; *Пуџи* (избор на руском), 2010.

СОФИЈА БОЖИЋ, рођена 1964. у Београду. Историчарка, бави се историјом Југославије, историјом Срба у Хрватској и српско-хрватским односима у XIX и XX веку. Објављене књиге: *Полиитичка мисао Срба у Далмацији – Српски лисћ/злас 1880–1904*, 2001; *Срби у Хрвајској 1918–1929*, 2008.

БОРЋЕ БРУЈИЋ, рођен 1967. у Карловцу, Хрватска. Пише поезију и књижевну критику. Књиге песама: *Нови џусџи дани*, 1996; *Страх од шума*, 2001; *Уџуџство за џуџовање*, 2004; *Кућа на леду*, 2008.

МИЛОВАН ВИТЕЗОВИЋ, рођен 1944. у селу Витезовићи код Косјерића. Пише поезију, прозу, есеје, афоризме и драме. Књиге песама: *Слободније од слободе*, 1970; *Војници у воћњаку*, 1974; *Ђачко доба*, 1977; *Хамлејџ сџудира злуму*, 1978; *Изабрано деџињсџтво*, 1980; *Наименовања*, 1982; *Певање срџско*, 1992; *Љубав над џесмама*, 2007; *Слободније од слободе*, 2010; књиге песама за децу: *Ја и клинци к'о џесници*, 1971; *Мој деда је био џарџизан*, 1982; *Песме које расџу*, 1982; *Како џодићи небо*, 1986; *Деџињсџтво џамеџи*, 1987; *Певања о деди*, 1989; *Предџколско и џачко доба*, 1999; *Пробисвеџи и њеџов свеџи*, 2007; *Дедовина – џевање о деди*, 2007. Романи: *Лајање на звезде*, 1977; *Шеџир џрофесора Косџе Вуџића*, 1989; *Симфонија Винавер*, 1993; *Милена из Кнез Михаилове*, 1996; *Хајдук Вељко Пеџровић*, 1997; *Свеџа џубав*, 1998; *Синђелић се са сунцем смирио*, 2000; *Булерлеска у Паризу*, 2003; *Кад је невен био сунце*, 2005; *Госџођица Десанка*, 2007; *Принц Расџко*, 2009. Књиге приповедака: *Прича о краљу Владимиру*, 1998; *Плаџонова лаж и друге оџуђене џриче*, 1999. Књиге афоризама: *Срце ме је оџкуцало*, 1965; *Мождане каџи*, 1979; *Мисларица*, 1982; *Песимисџи и комунисџи*, 1989; *Човече, наљуџи се*, 1990; *Људи драџи камен*, 2010; *Срце ме је оџкуцало*, 2010. Монографије: *Мајсџоре, добро јуџиро – заџиси о чудесном Дуџану Радовићу*, 1997; *Евроџске џодине кнеза Милоџа*, 2005. Дrame: *Ко се боџи Радоја Домановића* (коаутор С. Лебедински), 1972; *Унуци Деда Мраза*, 1975; *Црвени барџак*, 1976; *Беоџрадосџи*, 1980; *Марксе, Марксе, колико је сџиџи?*, 1982; *Краљ и њеџов комедеоџграф*, 1982; *Хамлејџ сџудира злуму*, 1986; *Бајка о Вуку и Србима*, 1987; *Принц Расџко – монах Сава*, 1994. Саставио више антологија.

СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ (Сремске Лазе код Мирковаца, 1924 – Нови Сад, 2008). Историчар, академик. Ужа специјалност му је била национална историја од XVI до XIX века. Објављене књиге: *Аџрарни џокреџи у Срему и Славонији џочеџком XIX века*, 1960; *Срем у револуџији 1848–1849*, 1963; *Прилоџ исџорији џрџовине и миџраџије Балкан–Подунавље XVIII и XIX сџолећа*, 1969; *Исџорија срџскоџ народа* (књига V, том 2: *Срби у Хабзбурџкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*),

1981; *Историја српског народа* (књига IV, том 1: *Срби у XVIII веку*; група аутора), 1986; *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*, 1989; *Јевреји у Срему у XVIII и XIX веку*, 1989; *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској XV–XIX века*, 1993; *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, 1994; *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, 1996; *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, 1997; *Срем пре и у току Српског народног покрета 1848–1849*, 1997; *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 2004; *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније – од краја XVII до краја XIX века*, 2006.

СЛАВИЦА ГАРОЊА РАДОВАНАЦ, рођена 1957. у Београду. Пише поезију, прозу, књижевну критику и књижевнотеоријске студије, бави се српском народном књижевношћу са подручја Славоније, посебно Западне. Објављене књиге: *Под месечевим луком*, роман, 1992; *Девећа кућа*, приповетке, 1994; *Исповедање тишине*, песме, 1996; *160 година Трговачке школе у Београду (1843–2003)*, споменица, 2003; *Из сенке*, критике, огледи и мали есеји, 2003; *Мој предак је дрво*, песме, 2007. Књиге о народној књижевности: *Народне песме Славонске границе*, 1987; *Антологија српске народне лирско-епске поезије Војне крајине*, 2000; *Српско усмено поетско наслеђе Војне Крајине*, 2008; *Жена у српској књижевности*, 2009.

ЕЛИЗАБЕТА ГЕОРГИЕВА, рођена 1975. у Димитровграду. Писац и преводилац са бугарског. Основну школу је завршила у селу Смиловци, гимназију у Димитровграду, Филолошки факултет у Београду (Српски језик са јужнословенским језицима). Пише поезију и прозу, за одрасле и за децу, на српском и на бугарском језику. Објавила је књиге: *Пушевица зорњаче* (песме, 2001), *Галеб* (песме, на бугарском, 2004), *Сновуљци* (песме за децу, 2006), *Чаврњање клинаца* (приче за децу на бугарском, 2008). Пише и драмске текстове за децу и младе. Представе по њеним текстовима су игране у Димитровграду, Нишу и Белану (Бугарска). Поетске и прозне радове објављивала је у часописима *Мост*, *Улазница*, *Кораца*, *Плам'к* (Бугарска), *Бдење* и др. Више пута је награђивана. Ради као библиотекар и руководица Креативне радионице за младе у Народној библиотеци „Детко Петров” у Димитровграду.

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, рођен 1968. у Јамболу. Песник, прозни и драмски писац, књижевни истраживач. Аутор је књига песама *Лаидариум*, 1992; *Трешња једног народа*, 1996 (обе су награђене националним књижевним наградама); *Писма Гаусићу*, 2003. и *Баладе и расула*, 2007. Пише и критику и бави се драматургијом. Песме су му објављене у многим европским антологијама (најновија је *New European Poets*, 2008), а његов *Природни роман*, објављен 1999, преведен је на десетак

страних језика (словеначки, дански, енглески, француски, немачки и друге), укључујући и српско издање из 2001. године. И збирка приповедака *И друже приче* имала је сличан успех. Године 2007. номинован је за познату светску награду у том жанру „Франк О’Конор”. Његова драма *ДЖ* (скраћеница од Дон Жуан) добила је годишњу награду „Икар” за најбољи бугарски драмски текст. Уредник је *Литературног весника* и колумниста у листу *Дневник*. Одбранио је докторску дисертацију о савременој бугарској књижевности у бугарском институту за књижевност БАН. На основу дисертације настала је књига *Поезија и медији*, 2008. Био је гост-књижевник Berliner Künstlerprogramm-а, DAAD-а. Књигу *О. Хенри* објавио је 2008. године као божићни поклон свима који већ давно не верују у Божић Бату, али чим успавају децу, отварају Андерсена и О. Хенрија. (Е. Г.)

ДРАГОМИР М. ДАВИДОВИЋ, рођен 1944. у селу Врби код Гацка, БиХ. Дипломирао на Електротехничком факултету, а докторирао на Природно-математичком факултету у Београду дисертацијом „Енергија интеракције измене у атомским системима са слабо везаним електроном”. Пише научне радове из теоријске и примењене физике и преводи чланке филозофско-политичког садржаја. У коауторству је објавио две књиге: *Есеји из физике*, 1991; *Обновимо физику*, 1997.

РОБЕРТ ДАРНТОН (ROBERT DARNTON), рођен 1939. у Њујорку, САД. Истакнути је амерички историчар и професор на универзитетима Принстон и Харвард. Тежиште његових научних интересовања представља историја Француске у 18. веку, нарочито историја књиге и читања. Светско признање, али и оспоравања, донела му је књига *Велики покољ мачака (The Great Cat Massacres and Other Episodes in French Cultural History)*, 1984. у којој је овај феномен из раздобља предреволуционарног Париза, под утицајем антрополога Клифорда Гирца тумачио као вид радничког протеста против својих послодаваца. Својим особеним методолошким приступом и избором тема, Дарнтон је један од најутицајнијих представника тзв. Нове културне историје. (М. А.)

ВЛАДИМИР ЈАГЛИЧИЋ, рођен 1961. у Горњој Сабанти код Крагујевца. Пише поезију, прозу и књижевну критику, преводи с руског, француског, енглеског и немачког. Књиге песама: *Погледај дом свој* (коаутори Ј. Јанковић и С. Миленић), 1989; *Изван ума*, 1991; *Три обале* (коаутори Ј. Јанковић и С. Величковић), 1991; *Тамни врћи*, 1992; *Усамљени џујиник*, 1994; *После раија*, 1996; *У ѓорама*, 1996; *Србија земља*, 1996; *Сенке у дворцишту*, 1996; *Врело*, 1997; *Милановачким џуштем*, 1997; *Нејоврајно*, 1998; *Књижа о злочину*, 2001; *Пресуда*, 2001; *Пред ноћ*, 2002; *Немој да ме зовеш*, 2002; *Пре неџо одем* (избор), 2005; *Песме* (избор,

двојезично српско/руски) 2006; *Јуџира*, 2008. Романи: *Сџарац са Пиваре*, 2003; *Hollander*, 2005; *Месојеђе*, 2006. Приредио више песничких антологија.

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ, рођен 1924. у Београду. Психијатар, пише студије, огледе и есеје, преводи с немачког, академик. Главна дела: *Личности младог наркомана*, 1974; *Психоанализа и култура*, 1974; *Болести и стварање*, 1976; *Између ауторитета и слободе*, 1980; *Неуротичне појаве нашег времена*, 1981; *Дарови наших рођака I, II, III, IV*, 1984, 1993, 1999, 2002; *Неуроза као изазов*, 1984; *Психодинамика и психотерапија неуроза* (коаутор М. Поповић), 1984; *Човек и његов идентитет*, 1988; *Јунг између Истока и Запада*, 1990; *Мистичка стања, визије и болести*, 1992; *Путовање у оба смера*, 1992; *Како замишљам да бих разговарао са владиком Николајем Велимировићем*, 1993; *Разговори са православним духовницима*, 1994; *Психолошко и религиозно биће човека*, 1994; *Вера и нација*, 1995; *Само дела љубави остају*, 1996; *Посети, одломци*, 1996; *Сџаро и ново у хришћанству*, 1996; *Учење светог Јована Лествичника и наше време*, 1996; *Учење светог Исака Сирина и наше време*, 1997; *Духовни разговори*, 1997; *Хришћанство и психолошки проблеми човека*, 1997; *Свети Марко Подвижник и други огледи*, 1998; *Светозар Самуровић – сликарство*, 1998; *Индивидуализација и/или обожење*, 1998; *Моја путовања – Европа и Европљани*, 1999; *Изабрани огледи*, 2000; *50 питања и 50 одговора из хришћанске психотерапеушке праксе*, 2000; *Мудри као змије и безазлени као голубови*, 2000; *Повраћак оцима*, 2000; *Србија и Срби – између изазова и одговора*, 2001; *Божанска и људска мудрости у Давидовим Псалмима*, 2001; *Најлепши есеји Владете Јеротића*, 2002; *Приближавање Богу*, 2002; *Сабрана дела Владете Јеротића*, 2002–2010; *Путовања, записи, сећања: 1951–2001*, 2003; *Сџаре и нове мрвице из православних српских манастира: 1979–2000*, 2003; *Нова питања и одговори из хришћанско-психотерапеушке праксе*, 2003; *Постојаности Владете Јеротића: постојбина душе, одбрана живота, адресе времена* (разговарао М. Јевтић), 2004; *Хришћанство и његове претече: Лао-Це – начела Таоа*, 2004; *Прикази и преторке – религија, филозофија, књижевности*, 2006; *Савремености руске религиозне философије*, 2006; *Недремано Божије око у чудима природе*, 2008; *Сећања*, 2008; *Есеји – психолошке и религијске теме*, 2009; *Узредна размишљања*, 2009; *Новосадски разговори*, 2010; *Препознати Христи*, 2010; *120 питања и 120 одговора – из хришћанске психотерапеушке праксе*, 2011.

ВЛАДИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, рођен 1933. у Житном Потоку код Прокупља. Правник, дипломата, пише поезију и прозу. Књиге песама: *Трагања за трагањима*, 1991; *Лепшир и светлости*, 1995; *Записи*, 2005.

Роман: *Сесџира*, 2002. Монографије: *Раџи који се могао избећи – у врџилоџу јуџословенске кризе*, 2008; *Диџломатиџија и шах – ни конфронџиација ни каџиџулаџија*, 2011.

ЗЛАТА КОЦИЋ, рођена 1950. у Жељеу код Сврљига. Пише поезију, есеје и огледе, преводи с руског. Књига огледа: *Рџањска свеџила – о џоезији Миодраџа Павловића*, 1996. Књиге песама: *Клоџка за сенку*, 1982; *Оро око џроџила*, 1990; *Ребро*, 1993; *Гнездо и кџџола*, 1995; *Полоџ*, 1999; *Ваздуџне фреске*, 1999; *Лазареве лесџве*, 2003; *Мелод на води*, 2008.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ, рођен 1932. у Ђали код Новог Кнежевца. Историчар, уџа специјалност српско-хрватски односи и историја Срба и Хрвата у Хрватској у XIX и XX веку, академик. Објављене књиге: *Хрваџско-уџарска наџодба 1868. џодине*, 1969; *Исџорија срџске џџиамџе у Уџарској 1791–1914*, 1980; *Исџорија срџскоџ народа* (група аутора, књ. V, том 2: *Од џрвоџ усџанка до Берлинскоџ конџреса 1804–1878*), 1981; *Исџорија срџскоџ народа* (група аутора, књ. VI, том 1: *Од Берлинскоџ конџреса до ујеџињења 1878–1918*), 1983; *Срџско-хрваџски односи и јуџословенска идеја 1860–1873*, 1983; *Срџско-хрваџски односи и јуџословенска идеја у друџој џоловини XIX века*, 1988; *Исџорија Срба у Хрваџској и Славонији 1848–1914*, 1991; *Из исџорије Срба и срџско-хрваџских односа*, 1994; *Срби и Хрваџи – узроци сукоба*, 1997; *Геноцидом до Велике Хрваџске*, 1998; *Знамениџи Срби о Хрваџима*, 1999; *Бискуџ Шџпросмајер у свеџилу нових извора*, 2002; *Из џроџлоџије Срема, Бачке и Банатџа*, 2003; *Бискуџ Шџпросмајер – Хрваџ, великохрваџ или Јуџословен*, 2006; *Јаџа Томић – џолиџички џорџреџи (1856–1922)*, 2006; *Досије о џенези џеноцида над Србима у НДХ*, 2009; *Кнез Милоџ Обреновић и Ђакова буна*, 2009; *Исџоричар у времену џреломних и судбинских одлука*, 2011.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ, рођена 1940. у Шајкашу код Новог Сада. Правница и историчарка, бави се историјом државе и права, а највише правном и политичком историјом Војводине. Објављене књиге: *Одобрани извори из државноџравне исџорије Јуџославије* (коаутор С. Шаркић), 1982; *Оџџиџа исџорија државе и џрава* (коаутор С. Шаркић), 1986; *Исџорија џолиџичких и џравних инсџиџуџија Војводине*, 1992; *Присајеџињење Војводине Србији 1918. џодине* (група аутора), 1992; *Исџорија банкарсџива у Војводини* (група аутора), 2001; *Правна исџорија срџскоџ народа*, 2002; *Пројекџи усџава за Војвоџовину Србију насџтали у џоку срџскоџ народноџ џокреџа 1848–1849*, 2006; *Исџорија држава и џрава срџскоџ народа*, 2008.

СОЊА КРСТАНОВИЋ, рођена 1950. у Љубљани, Словенија. Пише прозу и поезију. Објављене књиге: *Метеор*, 1980; *Цвијети који није имао сјенке*, 1993; *Заик од праха*, 1994; *Мачка која је мислила својом ѓлавом*, 2007.

ЗОРАН ЛАКИЋ, рођен 1933. у Доњој Бијелој код Шавника, Црна Гора. Историчар, редовни члан ЦАНУ. Главна дела: *Зайиси о револуцији*, 1971; *Народна власић у Црној Гори 1941–1945*, 1981; *Партизанска аутиномија Санџака 1943–1945*, 1992; *Историја и историографија*, 1992; *Бишка за Црну Гору – бој на Маршанићима 1796*. (коаутор Р. Јовановић), 1996; *Огледни из историје Југославије*, 1999; *Црногорске историјске теме*, 2001; *Вријеме, политика, наука*, 2005; *Дијалог у историографији*, 2008.

ЗОРАН МИРКОВИЋ, рођен 1937. у Новом Пазару. Гинеколог и књижевник, бави се мултимедијалним пројектима, пише поезију, прозу, есеје и студије. Објављене књиге: *Теорија поља – маја визуелне поезије*, 1979; *Акустика*, 1986; *Човек који ме је шукао*, 1989; *Ојсена*, 1992; *Оптика – интегрална теорија светлости*, 1994; *Пророчица*, 1995; *Тријумф врлине*, 1996; *Слободна игра*, 1996; *Ерос – бол, жена – Бољ*, 1999; *Лусилија или о бескрају*, 2000; *Стаклене сузе*, 2001; *Семирами*, 2002; *Ореол*, 2002; *Невидљиво*, 2003; *Вечити календар*, 2004; *Лељенда о српском народу*, 2005; *Краљеви и злато*, 2006; *Акустика – аксиоматска онтологија филологије изразног*, 2007.

БРАНКО МОМЧИЛОВИЋ, рођен 1937. у Приштини. Англиста, преводи с енглеског. Објављене књиге: *Српскохрватско-енглески речник* (коаутор С. Бркић, од 1993. године *Српско-енглески речник*), 1980; *Из историје југословенско-британских веза од 1650. године до II светског рата*, 1990; *Европа и српска револуција 1804–1815* (група аутора, поглавље: *Велика Британија и Српска национална револуција 1804–1815*), 2004. Приредио: *Британски пушници о нашим крајевима у XIX веку*, 1993; Вилијам Ц. Стилман, *Херцеговачки усџанак и црногорско-штурски рати 1875–1878*, 1997.

МИЛИВОЈ НЕНИН, рођен 1956. у Локу, Шајкашка. Књижевни критичар и историчар. Објављене књиге: *С-авести кришке, с-окови поезије*, 1990; *Светислав Стефановић – претеча модернизма*, 1993; *С мером и без ње*, 1993; *Суочавања*, 1999; *Сивари које су прошле*, 2003; *Сивари лисаца*, 2003; *Случајна књига – колаж о Тодору Манојловићу*, 2006; *Српска песничка модерна*, 2006; *Сивне књиге – о претци српских писаца*, 2007; *Слика књига*, 2008; *Седам бележака – мала књига о Црњанском*, 2009; *Савичениа – српски књижевници искоса*, 2010;

Светли мирис њамтїивека – фраґментїи о Лази Костїићу, 2011. Приредио више књига и антологија.

АЛЕКСАНДАР СЕРГЕЈЕВИЧ ПАНАРИН (1940–2003), један је од најистакнутијих руских филозофа и политиколога савремености. Дуго времена, услед тада владајуће политичке атмосфере, био је лишен могућности да се бави науком у мери својих потенцијалних интелектуалних могућности. Под крај живота био је шеф катедре за политикологију Московског универзитета. Његов таленат научника и писца дошао је до пуног изражаја деведесетих година, када је објавио низ монографија, посвећених како глобалним цивилизацијским процесима, тако и проблемима идејног идентитета Руса. Ево наслова неких од њих: *Филозофија ђолиџике*, 1996; *Реванџ исџорије, руска сџраџеџка инициџаџива у XXI веку*, 1998; *Руска инџелиџенџија у свеџским раџивима и револуџијама XX века*, 1998; *Искуџења џлобализма*, 2000; *Православна цивилизација у џлобалном свеџу*, 2001; *Сџраџеџка несџабилности XXI века*, 2002.

Имајући истински нерв за пулс историје, у својим смелим историозофским анализама и прогнозама, Панарин је био истински наследник и настављач традиџија руске филозофије краја XIX и прве половине XX века, наследивши дух њеног односа према историји, који је тражио праве покретаче историјских збивања у духовно-религиозној сфери. Његово окретање основама православне цивилизације, у његовим последњим радовима, није била романтичарска реакџија неофита. Он је поимао православље као религију стваралаштва, видео његово планетарно назначење у поновном откривању јединства човечанства, које је први пут исказано заједно са првобитним хришћанством, а било је изгубљено у току секуларизације. У време тоталитарног режима у СССР, у одређеним моментима био му је угрожен и сам живот. Упркос томе, он је извршио дубоку и објективну анализу тога периода историје руског народа, уочио и прецизно описао и изанализирао разлике Лењинове и Стаљинове власти. За разлику од уобичајеног стереотипа западноевропске провениџенџије, у коме се Лењин велича а Стаљин само етикетира као чудовиште, дошао је до друкџијих, скоро супротних закључака и чињенично и филозофски их засновао. То није било нимало лако, понајвише зато што модерни либерални естаблишмент било какав покушај те врсте и његове протагонисте одмах сврстава у „остатке мрачне прошлости” са свим последицама које из тога проистичу, а које су и у нових и у старих комесара исте. (Д. Д.)

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ (Београд, 1934–2009). Новинар, урадио је низ интервјуа са многим познатим личностима из света културе. Писао је и објавио серије текстова/разговора на српске теме, у којима су учествовали академици, професори, историчари: *Срби и њихова црква*,

Срби преко Саве и Дунава у борби за јединствену Србију, Срби и велике силе, Сиранци који су задужили Србе, Социјална психологија у Србији, Духовна обнова у Србији, Срби и Немци итд. Изненадна смрт је, нажалост, спречила нашег сарадника да доврши серију разговора *Српске средњовековне теме*.

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, рођен 1954. у Лоћики код Јагодине. Глумац, пише поезију, прозу и радио драме. Књиге песама: *Камен темељац*, 1981; *Кућа на две воде*, 1990; *Зима, брајко*, 1992; *Певајући по теби*, 1994; *Коњ који је имао зелено срце као дрво*, 1994; *Скеле су високо и нико се није вратио*, 1997; *Све је теже с песмама*, 1999.

ПРЕДРАГ ПИПЕР, рођен 1950. у Београду. Лингвиста, ужа специјалност му је граматика и семантика словенских језика. Пише научне радове, уџбенике, монографије и библиографије и преводи с руског, дописни је члан САНУ. Објављене књиге: *Заменички прилози (граматички ситус и семантички типови)*, 1983; *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику*, 1988; *Увод у славистику*, 1991; *Поглавља из науке о српском језику*, 1996; *Језик и простор*, 1997; *Методологија лингвистичких испитивања*, 2000; *Српски између великих и малих језика*, 2003; *Асоцијативни речник српског језика I – од стимуланса ка реакцији* (коаутори Р. Драгићевић, М. Стефановић), 2004; *Грамматика руског језика – у поређењу са српском*, 2005; *Синтакса савременог српског језика – проста реченица* (коаутор), 2005; *Трагом речи – разговори са Предрагом Пипером* (приредио М. Јевтић), 2009.

ЧЕДОМИР ПОПОВ, рођен 1936. у Меленцима код Зрењанина. Историчар, академик, од 2008. године је председник Матице српске. Објављене књиге: *Француска и Србија 1871–1878*, 1974; *Од Версаја до Даница*, 1976; *Србија на путу ослобођења. Борба за политички преображај и државну независност 1868–1878*, 1980; *Историја српског народа* (група аутора, књ. V, том 1: *Од првог устања до Берлинског конгреса 1804–1878*), 1981; *Историја српског народа* (група аутора, књ. VI, том 1: *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*), 1983; *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 1985; *Грађанска Европа, I–II*, 1989; *Аутономија Војводине – српско питање* (коаутор Ј. Попов), 1993; *Политички фронтови Другог светског рата*, 1995; *О историји и историчарима*, 1999; *Велика Србија – стварност и мит*, 2007; *Источно питање и српска револуција*, 2008. Приредио: Светозар Милетић, *О српском питању*, 2001; *Светозар Милетић – сабрани списи I–III*, 1999–2002; *Европа и српска револуција (1804–1815)* (група аутора), 2004; *Грађанска Европа III*, 2010. Главни је уредник *Српског биографског речника 1, 2, 3, 4, 5*, 2004, 2006, 2007, 2009, 2011.

БИСЕРКА РАЈЧИЋ, рођена 1940. у Јелашници код Ниша. Пише есеје и радио драме, преводи с пољског, руског, чешког, словачког, бугарског и словеначког (Шимборска, Милош, Липска, Ружевич, Херберт, Мрожек, Гловацки, Кот, Колаковски, Загајевски, Барањчак, Гомбровић, Виткјевич, Анджејевски, Брандис, Лем, Јурковски и др.). Објављене књиге: *Писма из Прага*, 1999; *Пољска цивилизација*, 2003; *Мој Краков – из културне археологије града*, 2006.

ЖАРКО РУЖИЋ, рођен 1926. у Поплату код Стоца, БиХ. Лингвиста и књижевник, бави се српским језиком и књижевношћу, теоријом версификације, пише студије, научне радове и есеје. Објављене књиге: *Српски јамб и народна метрика*, 1975; *Основи културе говора*, 1978; *Књижевна култура – чијанка* (коаутори Б. Поповић и П. Пешут), 1982; *Над зајонетком стиха*, 1986; *Сава Мркаљ: Песме и списи* (приредио), 1991; *Култура говора са рејориком* (коауторка Ј. Косановић), 1995; *Енциклопедијски речник версификације*, 2008.

ПАВЛЕ СТАНОЈЕВИЋ, рођен 1946. у Шапцу. Историчар уметности, пише приказе, студије и огледе, објављује у периодици. Био је секретар Матице српске од 2004. до 2008. године.

БРАНКО СТОЈАНОВИЋ, рођен 1948. у Фочи, БиХ. Пише књижевну критику и есеје, новинар. Књиге критика, есеја и студија: *Репериоријум*, 1979; *Знамења дјетињства*, 1986; *Дух и књићар*, 1988; *Уз иућу вајру дланови*, 1998; *У славу оклеветаној побједника или Лети бијелој орла изнад црних добошара лажи*, 2000; *Момо Кајор – од џинс-прозе до прозе у маскарној униформи*, 2006; *Сарајевско јатио – студије и импресије о српским џисцима из Босне и Херцеговине*, 2007; *Ноћова жеравица речи – нацрт за студију о књижевном делу Рајка Пејрова Ноћа*, 2008. Коаутор је *Чијанке* (са граматиком и културом изражавања) за образовање одраслих, 1975, 1979. Приредио више књига домаћих писаца.

РИСТО ТУБИЋ, рођен 1932. у Орашју код Љубиња, БиХ. Филозоф, бави се моралном и политичком филозофијом, филозофијом историје и антропологијом, пише есеје, огледе и расправе и преводи с енглеског и пољског. Објављене књиге: *Брићанска филозофија морала*, 1977; *Књижевност и историја*, 2003; *Огледи из моралне и политичке филозофије*, 2003; *Аријадна без краја*, 2004; *На обалама Хераклијеве ријеке*, 2005; *Улога зла у историји*, 2005; *На обалама историје савременог света*, 2011.

ВЛАДИМИР ХАЏИ ТАНЧИЋ, рођен 1975. у Нишу. Пише приче и књижевну критику, објављује у периодици.

ЉИЉАНА ЧОЛИЋ, рођена 1956. у Земуну. Филолог, оријенталиста, пише студије, научне радове и приказе. Објављене књиге: *Дервишки редови муслимански – пекије у Скопљу*, 1995; *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, 1996; *Турски документи за историју Српске православне цркве – фонд Глише Елезовића*, 1996; *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила Другог (Трећег) – (1753–1755)*, 1998; *Глишорије Елезовић – просветитељ на размеђи цивилизација*, 1999; *Пути – приповести једног неуспешног министра просвете*, 2005; *Османска дипломатика са палеографијом*, 2005; *О парламентарној дипломатији кроз лично искуство*, 2006.

Приредио

Бранислав КАРАНОВИЋ

ПРЕТПЛАТИТЕ СЕ НА

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

најстарији наш књижевни часопис

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама – шест свезака чини једну књигу.

Годишња претплата износи 2.000 динара, за чланове Матице српске 1.000 динара, а за иностранство 100 €.

Наручујем _____ примерака *Летописа Матице српске*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____

Претплата се може уплатити у свакој пошти на рачун Матице српске број 355-1056656-23 (Војвођанска банка), са знакомом „за Летопис”. Оваквом уплатом обезбедићете да, чим нам доставите ову наруџбеницу и потврду о уплати, читаве године добијате Летопис на адресу коју нам пошаљете.

Информације на телефоне: (021) 6613-864; 420-199/лок. 112, или на адресу: **Летопис Матице српске**, 21000 Нови Сад, ул. Матице српске 1, e-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). – Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)– . – Нови Сад : Матица српска, 1873–. – 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. – Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. – Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570